

Asszociációk

Carlos Antonio Aguirre Rojas: **2011 népfelkelései – történeti távlatban**

2011 földrészeket átszelő népfelkelési hulláma rengeteg tanulságot és kérdést vet fel. Ami biztosnak látszik, az a felkelések egyöntetű tapasztalata arról, hogy a tőkés állam és a kapitalista berendezkedés, mint a kizárólagos hatalom és a strukturális erőszak legkézzelfoghatóbb birtoklói és újratermelői, illegitímek és anakronisztikusak. A nép, a szerző szerint, elég érett arra, hogy ezt felismerje. Mégis hogyan tovább? Hogyan váljon a mozgósítás mozgalommá? Hol vannak térben és időben azok a hidak, amelyek összekötik a ma harcát egy nagyon más holnappal? 5

Változatok egy témára

Mészáros-szeminárium Brazíliában – Csala Károly ..... 26Maria Orlanda Pinassi: **Mészáros István, egy XXI. századi klasszikus**

A tőke mint történelmi örökmozgó apológiájának újabban termőre fordult egyedeiben már semmi nyoma a forradalmiságnak: alázatosan alávetik magukat a tőke ellenőrizhetetlen parancsolatainak, ennek történeti hanyatlása szakaszában. Mind egybehangzón nyilatkozzák, hogy a rendszernek nincs alternatívája – leplezi le a XXI. század klasszikusa korunk polgári ideológiájának fő vonalát..... 29

Jorge Beinstein: **Egy hosszú út kezdetén: a kapitalizmus hanyatlása, nosztalgia, örökségek és remények a XXI. században**

A 2008-es válság elhárításában a kormányzati szubvenciók a gépjármű- és ingatlanpiaci vásárlások felé terelték a fogyasztókat, az átmeneti megelégnülés mögött azonban a költségvetési hiány és az államadósság féktelen növekedése áll. A kapitalista világ göcpontja, az USA gazdaságának hanyatlása magával rántja a világrendszer egészét. Az „elaggott kapitalizmus” a története során fölhalmozott összes válságellenes eszközt bevetve sem képes gátat vetni betegségei súlyosbodásának. Az egypólusú világ fölváltása helyett valamilyen hatékony, sokpólusú formával inkább hosszán elhúzódó alkony beköszöntésével számolhatunk. A barbárság menetel, azonban indulóban az elnyomottak fölkelése is..... 38

Brett Clark – John Bellamy Foster: **A társadalmi és ökológiai anyagcsere dialektikája: Marx, Mészáros és a tőke abszolút határai**

Mészáros István már az 1970-es évtized elején erőteljes ökológiai kritikával fogalmazta meg gondolatait a tőke strukturális válságáról. A tőkerendszer, mutat rá Mészáros, nem valami ésszerűen ellenőrizhető mechanizmus. Ellenkezőleg, a tőke logikája mindent fölülír, legyen szó az egészségügyről, az oktatásról, a termelésről vagy a környezetvédelemről. Hogy tovább folytathassa a fölhalmozást, aláássa a létezés elemi feltételeit. Szemben a tőkeológia és az ökológiai szempont

antagonisztikus viszonyával, a szocialista társadalom fenntarthatósága és az ökológiai fenntarthatóság alapkövetelményei szorosan összefonódnak..... 51

Analízis

John Gulick: „**A hosszú huszadik század**” és a kínai hegemonia előtt álló **akadályok**

Giovanni Arrighi a jelenkori kapitalizmus rendszerszintű ellentmondásainak vizsgálata során felvetette azt a provokatív hipotézist, miszerint az Egyesült Államok hegemoniájának elenyészését követően egyetlen állam sem lesz képes felvállalni a globális hegemon szerepét, s ezáltal a globális kapitalizmus további működőképessége is kérdésessé válik. Később viszont Kínának mint új hegemónnak a felemelkedését valószínűsítette. Ám a gazdasági, geostratégiai és ökológiai tényezők alaposabb vizsgálata azt sugallja, hogy Arrighi túl optimista volt Kínával kapcsolatban: a kínai hegémónszerep előtt éppúgy rendkívüli akadályok tornyosulnak, mint a tőkés világrendszer további hosszú távú fennmaradása előtt 64

Mitrovits Miklós: **A történelem kriminalizálása. Átvilágítások, perek és kárpótlás a cseh, a lengyel és a magyar gyakorlatban (1989-2012)**

A tanulmány az elmúlt 20 év jobboldali „történetpolitikáját” vázolja fel a cseh, a lengyel és a magyar gyakorlat tükrében. A számvetésre azért van szükség, mert a jobboldali kormánytöbbség, az új magyar Alaptörvényből levezetve, frontális támadást indított a nemzeti történelemmel szemben: bűnösnek kiáltotta ki az 1944 és 1989 közötti időszakot, kitagadva azt az ezeréves nemzeti történelem folyamából. Noha e jelenség nem sajátosan magyar – Csehországban és Lengyelországban is voltak kísérletek a múlt tendenciózus átértelmezésére –, a történelem hazai kriminalizálása páratlanul radikális 98

Kultúra

Hegy Gyula: **Marx a moziban**

A társadalmi folyamatok marxista elemzése folyóiratunk háza táján bevett foglalatosság, míg másutt jobbra negatív előjellel említetik, ha egyáltalán szóba hozzák. Ám hogy marxista ihletettségű művészetről, így filmekről halljunk, netán olyan vitákról, elemzésekről, amelyek a marxizmus és a film kapcsolatát vizsgálják, ehhez példát vagy a régmúltban kell keresnünk, vagy a tengeren is túl, a La Manche mögött, a prestoni egyetemen rendezett konferencián, amerlyről a szerző tudósít 120

Arcok

Hemző Károly beszédes fotográfiái – Szarka Klára 127

Másképp – más kép

Tütő László: **Ki törődik Koldus Józssival? (A kisebbik rossz és a nagyobbik jó dilemmájához)** Módszertani elmélkedés elvekről és kompromisszumokról

Némely humanista azzal gondolja védelmezni az embereket, hogy segíelyezn akarja a rászorulókat. Némely humanista azzal gondolja védelmezni az embereket, hogy *nem segíelyezni* akarja a rászorulókat 129

Marsai Viktor: **Az amerikai neokonzervatívok és az iszlám biztonságiasítása**

A biztonságiasítás (szekurizáció) az amerikai neokonzervatívok több évtizedes ténykedése nyomán a reális politikai tér fontos elemévé vált. A biztonság fogalmának átértelmezésével a védelmi szféra olyan területekre is kiterjeszkedett, amelyek problémáinak megoldása nem lehetséges e megközelítéssel. A szekurizáció legsúlyosabb megnyilvánulása az Irak elleni 2003-as invázió, illetve az iszlám fenyegetésként való értelmezése és a „War on terror” lett, tökéletesen megmutva a parttalan biztonságiasítás veszélyeit s a mögöttes gazdasági és politikai érdekeket..... 139

Mitrovits Miklós: **EURO 2012 Kelet-Európában. Egy félperifériás Európa-bajnokság margójára**

2012-ben Lengyelország és Ukrajna rendezheti a labdarúgó Európa-bajnokság döntőjét. A háttérben komoly politikai és gazdasági csaták zajlanak. Egy félperifériás Európa-bajnokságot láthatunk, ahol a geopolitikai és az üzleti érdekek előrébb valók a játéknál, ahol a Nyugat sztereotípiái teljes mértékben megmutatkoznak a Kelettel szemben, ahol a fizetőképes felső-középosztály számít s nem a szurkolók, s ahol a hazai politikai elit az eseményt saját legitimációja érdekében és ellenfelei elhallgattatására használja fel 156

Olvasójel

Bartha Eszter: **Merlin és a varázslóinas: Egy életrajz értelmezéséhez.** Walter Isaacson: *Steve Jobs életrajza.* Budapest, HVG Kiadói Rt. 2011 164

Mezei Bálint: **900 nap az élet? – a leningrádi blokád története magyarul.** Bálint József: *900 nap a 300 évből – Leningrád.* Második, átdolgozott kiadás, Budapest, Agroinform Kiadó, 2010..... 174

Melléklet

Krausz Tamás: **A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához** 182

Elhunyt Rozsnyai Ervin, a hazai marxista gondolkodás egyik legjelentősebb alakja. 86 évet élt. Filozófiai munkássága fennmarad a kapitalizmust elutasító egyének és mozgalmak emlékezetében.

Életének 84. évében meghalt Illés László marxista irodalomtörténész, a XX. századi esztétika irányzatainak, a szocialista magyar és világirodalom történetének elhivatott kutatója.

E számunkat Hemző Károly fotográfiai illusztrálják.

Címlap: Kilencvenzer ember a magyar-szovjet meccsen a Népstadionban. Hemző Károly felvétele.

Következő számunk tartalmából:

- Községi termelés Magyarországon
- A Via Campesina és az élelmiszer önrendelkezés
- A Longo Mai-szövetkezetek
- A nők helyzete az államszocialista korszakban
- Frida Kahlo művészete
- Kortárs képzőművészet és gender (társadalmi nem)

Az Eszmélet folyóirat támogatói 2012-ben

*Nemzeti
Kulturális
Alap*

NEMZETI ERŐFORRÁS
MINISZTERIUM

a Szabad Sajtó Alapítvány és
a Lukács György Alapítvány.
Segítségüket köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Nagy Évától, lapunk terjesztési és előfizetési ügyekkel megbízott szerkesztőségi tagjától (tel.: +36 30 567-6815) vehetik át.

2011 népfölkelései – történeti távlatban

„Csak akkor tied a holnap, ha megharcolsz érte”
Fölvívás.
 (Egyiptomi Ellenállási Mozgalom,
 „Április 6-a ifjúsága” 2011. január 15.)

A 2011-es világméretű lázongás vetületei

A világ népeinek folyamatos és gyarapodó tiltakozásokkal teli újabb történetében kétségkívül emlékezetes marad a 2011-es év. Mégpedig az esztendő folyamán lezajlott népi lázadások kivételes, az egész földteke térképére kilengő földrajzi amplitúdója miatt éppúgy, mint az általános népi elégedetlenség érettségi fokát tekintve, ami tükröződik a világméretű forrongásnak e nagy kiterjedésű földrajzi képén, minthogy ez az elégedetlenség közvetlenül megfelel annak, amilyen fokban előrehalad és érlelődik a világgazdasági végső válsága.

Mert a 2010 decemberétől 2011. december végéig eltelt tizenhárom hónapban ez a világméretű fölzúdulás hírt adott magáról sok egyéb város mellett Santiago de Chilétől New Yorkig, Deraától Londonig, útbajette Bogotát, Oaklandet, Washington, Párizst, Barcelonát, Madridot, Athént, Sidi Bouzidot, Marrakesht és Kairót, amelyek mind főszerepet játszottak ezekben a közelmúltbeli népi lázadásokban. Lázadások, amelyek ha földgolyó-léptékű amplitúdójukkal máris az 1968-as kulturális világforradalmat juttatják eszünkbe, fő követeléseikkel és igényeikkel viszont a tiltakozásnak arra a ciklusára emlékeztetnek, amelyik 1994. január elsején Chiapasban, Mexikó délkeleti hegyeiben vette kezdetét, és nagyon bonyolult útvonalakon, nagyon különböző állomásokon áthaladva még mindig kibontakozóban van világszerte, mind a mai napig.

Minthogy túl a helyi és nemzeti különbségeiken és sajátosságaikon, amelyek számosak és jelesek, világos, hogy akár az ötletszerű s nem okvetlenül találó elnevezéssel emlegetett „arab tavasz” különböző forradalmi, vagy a hatalmas európai tiltakozó megmozdulások, a spanyol „méltatlankodóké” vagy a görög népe, vagy ugyanígy a „Foglald el a Wall Streetet!” tágkörű mozgalmaie az Egyesült Államokban, s éppígy a diákok és a nép több rétegének fölzúdulása Chilében vagy Kolumbiában, mindmind osztoznak bizonyos közös vonásokban és problémákban, és mivel ezek szintén mindüket érintő aktuális nemzetközi összefüggés-rendszer-

ben keletkeztek, rokon követelések, hasonló célok fölvetődését eredményezik és váltják ki, valamint olyan utak keresésére ösztönzik őket, amelyek hasonlóak s olykor konvergálnak, ezért útjaik is párhuzamosak, esetenként pedig közelítenek egymáshoz, vagy már-már azonosak.

Ha mármost megfelelő pontossággal akarjuk fölmérni, milyen mélyreható jelentőséggel bírnak a világméretű forrongás történetében ezek a 2011-es lázadások, akkor képeseknek kell lennünk rekonstruálni, még ha csupán a legáltalánosabb jellegzetességek föltárásával is, azoknak a meghatározó erővonalaknak az együttesét, amelyek e lázadásokban sűrűsödnek össze.

Erővonalak, amelyek, ha úgy vizsgáljuk őket, hogy figyelemmel vagyunk a sokrétű időbeli kötődésekre és a problémák különböző vetületeire, akkor éppúgy fölölelik a kapitalizmus végső válsága aktuális, immár négy évtizede kibontakozó szakaszának sajátos összefüggéseit és a legutóbbi, szemmel látható megnyilvánulásait, amelyek a 2008-ban elszabadult gazdasági világválság jelei, mint ahogy az 1968-as kulturális világgörredalom még eleven örökségét, a mélyreható változások egész sorával, amelyek ennek következményeként álltak elő az antikapitalista társadalmi mozgalmak összességében az egész földtekén, bennük a világméretű tiltakozás még ma is hatályos és folyamatban levő ciklusával, amelyik a mexikói neozapatizmus berobbanásával kezdődött 1994-ben.

Amellett ezek az erővonalak visszautalnak – véleményünk szerint – a tapasztalatoknak és a haladásnak arra a lassú, de kitaró halmozódására is, amelyet a társadalmi mozgalmak fejlődése valósított meg a tőkés történelmi szakasz 500 éve alatt éppúgy, mint a különböző alávett osztályok és rétegek több ezer éves társadalmi tiltakozására és folytonos harcára, amelyet az uralmon levő és hegemón csoportok és osztályok ellen, az emberi társadalom egymást követő, különböző osztályszervezetei ellen vívtak a történelem során.

Vegyük tehát szemügyre e meghatározó erővonalak némelyikét, amelyek segítségével kulcsot találhatunk ahhoz, hogy történelmi távlatba helyezve jobban megértsük ezeket a 2011-es népfölkeléseket.

A kapitalizmus végső válsága mint a 2011-es népi lázadások „háttérfüggőnye”

A 2011-es népmozgalmak több komoly elemzője észrevételezte már, hogy egyik fontos *közvetlen okozójuk* kétségtelenül a 2008 végén elszabadult súlyos gazdasági válság, amely még korántsem ért véget, s amely alighanem sokkal rosszabbra fordul majd általános hatásait tekintve, mint amilyen az 1929–1933-ban lezajlott szörnyű világgazdasági válság volt.

Hiszen nyilvánvaló, hogy amikor a válság okán gyorsan, óriási mértékben megnövekszik a munkanélküliség, vagy privatizálják és megdrágítják

az oktatást, vagy a termelőtőke a pénzvilág spekulációs játékaiba áramlik át, akkor a nép, amely a válság azonnali hatásainak közvetlen áldozata, az utcára megy tiltakozni, Tunézia vagy Spanyolország tereire özönlik munkát követelni, Chilében vagy Kolumbiában visszakövetelni az ingyenes vagy olcsóbb közoktatást, az Egyesült Államokban pedig megindul, hogy elfoglalja a Wall Street pénzügyi komplexumát.

Ámbár kétségkívül helyes és nyilvánvaló ez az összefüggés, az is biztos, hogy alatta mélyebb és időben nagyobb lélegzetű folyamatok működnek. Mert véleményünk szerint ez a 2008. végi gazdasági világválság nem más, mint a világkapitalizmus sokkal tágabb és általánosabb végválságának legújabb drámai gazdasági megnyilvánulása, amely úgy 1968–1973 körül rajtolt, s immár négy évtizede fejt ki sokrétű és bonyolult hatását.

Különböző jellegű hatások ütköznek ki széltében-hosszában a társadalom szövedékén, a gazdasági, szociális, politikai és kulturális jelenségektől a civilizációs, antropológiai, technológiai és területiális következményekig, s ezek mindazoknak a folyamatoknak a *sajátságos* és *kivételes* jellegére vezethetők vissza, amelyeket az utóbbi négy évtizedben éltünk át. E folyamatokban nem csupán kezdenek omladozni az egész tőkés társadalmi rend fő tartószerkezetei, egészükben és minden egyes összetevőikben, hanem túl ezen az osztályokra osztott összes emberi társadalmakra jellemző szerkezetek is, beleértve azoknak a mélyebb társadalmi struktúráknak az együttesét, amelyet Marx találó elnevezéssel az „emberiség előtörténete” roppant hosszú szakaszaként jelölt meg.

A kapitalizmus, az osztálytársadalmak és a prehistorikus társadalmak hármassága, ez a magyarázata tehát, hogy mitől oly egyedülállóan *sűrű* és *fajsúlyos* az utóbbi negyven év *történelme*; világos, hogy a körülmények ilyen egybejárásában szerepe van a 2008-as gazdasági válságnak éppúgy, mint 2011 népi forrongásainak. Egyéb meghatározók fölé kerekedve, ez determinálja tehát e lázongásokat, ez ad nekik és főbb követeléseiknek sajátosság, egyedi jelleget, ami megkülönbözteti őket a korábbi küzdelmektől.

Mert ha ez a szakasz, amelyben élünk, a kapitalizmusnak *nem* pusztán egy újabb, normális fejlődési szakasza, hanem *végző válsága*, és ha ez ráadásul az osztálytársadalmak több ezer éves ciklusának végző szakaszával kapcsolódik össze, valamint az emberiség roppant hosszú *előtörténetének* befejező szakaszával is, akkor ennek következménye lesz az, hogy az idetartozó struktúrák egész együttese omladozni kezd, elsőként a kapitalista, majd az osztály jellegű, ám éppígy az emberi társadalom előtörténeti struktúrái is. Így pedig nyilvánvalóvá kezd válni az alávetett osztályok és csoportok tudatában egy egész sor olyan folyamat és tényállás, amelyik eddig rejtve, leplezve, misztifikálva volt öt évszázadon át, sőt esetenként bő kétezer évig, vagy akár gyakorlatilag az egész eddigi emberi történelem során.

A korábban leplezett folyamatok napvilágra kerülése, a rájuk eszmélés, minthogy valódi jellegük teljes könyörtelenségében és nagyságában tárul föl, természetes módon *elviselhetetlenné* teszi őket „a tömegek erkölcsös gazdálkodása”¹ szemszögéből nézve, végtére pedig, válaszképpen, tömeges népi tiltakozás céltáblájává válnak, ami pontosan így következett be 2011 forrongásaiban, amelyek elemzésére itt vállalkozunk.

Hiszen az a hármás válság, a kapitalizmus, az osztályok és az előtörténet válsága, miként minden válság, egy *folyamat*: szélsőséges kiéleződése és a végsőig vitt polarizálódása az aktuális – prehistorikus, osztály jellegű és kapitalista – társadalom központi ellentmondásainak. S következésképp olyan folyamat, amely egyaránt megnyilvánul a dolgozók mértéket nem ismerő tőkés kizsákmányolásának fokozódásaként, vagy az uralkodó osztályoknak a leigázott osztályok fölött gyakorolt örökös tőkés erőszaktétele immár leplezetlen növelésében és példát-statuálásában, mint annak a több évtizedes osztály jellegű zsákmányszerzésnek egészen a kérkedésig fajuló radikalizálódásában, amelyet a hegemon osztályok gyakorolnak az alávetett osztályok fölött a víz, a környezeti javak, a természeti erőforrások, a nemzeti vagyon, a természeti diverzitás, vagy akár a megművelt és háziasított élővilág és a hagyományos gyógyító anyagok vonatkozásában.

De mindezekén túl, még mint az emberi előtörténet olyan vonásainak súlyosbodó kiéleződése is erre vall, amilyenek a rasszizmus, a szexizmus vagy a társadalmi kirekesztés és a társadalmi hierarchia megszilárdításának egyéb különböző formái, amelyek a hatalom monopolizálásának különb-különb alakjaira támaszkodnak, legyen az gazdasági, szociális, intellektuális, katonai, területális, jelképi vagy akár nyílt politikai hatalom.

Ez a radikális kiéleződés és polarizálódás többféle úton-módon megy végbe, s ezért a tiltakozás és lázadás különböző népi válaszait váltja ki, amelyeknek tanúi lehetünk az utóbbi negyven évben, s amelyek pontosan a megmozdulásoknak avval az együttesével kezdődtek, amelyek gócai az 1968-as kulturális világforradalomban összegeződtek.

Ennek a kiéleződésnek a sokféle kifejezési formái – amelyek közül kiváltképp hármat szeretnék kiemelni – lassan érlelődtek az utóbbi negyven évben, s úgy látszik, a 2008-as gazdasági válsággal kezdődően elértek egy bizonyos sűrűsödési határpontot, így aztán nagyrészt ezek gerjesztették a népben azt az általános elégedetlenséget, amely igencsak világosan megmutatkozott 2011-ben a legtöbb jelentős népi lázadásban.

¹ Utalás az angol történész, Edward Palmer Thompson „The Moral Economy of the English Crowd” (1979) című tanulmányára. (A ford.)

Az első tendencia, amely szélsőségesen kiéleződik, a Marx által nyomatékosított szétválás: egyfelől a munka, másfelől a munka gyümölcseinek élvezete. Ez a szétválasztás, lévén jellemzője minden osztályokra osztott társadalomnak, jelentősen fokozódik a történelem kapitalista időszakában, annak a hatalmas növekedésnek következtében, amelyet a tőkés rendszer idéz elő a munka általános termelékenységében.

Ezért a kapitalizmus a társadalmi piramis széles alapzatát hozza létre, amelyet a munkát végzők alkotnak, akik szüntelenül növelik munkájuk termelékenységét, ezen pedig egy parányi kisebbséget teremt, amelyik sokkalta kevesebbet dolgozik, mint a többség, viszont monopolizálja az állandóan növekvő gazdagság élvezetét.

Ám ez a séma, amely lassan alakul ki három évszázad alatt, és a XIX–XX. században éri el tetőpontját, egyrészt a gépesített nagyipar munkáshadaival, másrészt a saját gyáraikat igazgató és vezető tőkésekkel, gyökeresen átalakul 1968-tól kezdve, hogy a munkavégzés újfajta alakzata lépjen a helyébe, amelyben a tőketulajdonosok már *nem* csinálnak a szó betűszerinti értelmében semmi többet, mint élvezik gazdagságuk gyümölcseit és az élet gyönyöreit, s még a vezetés, irányítás munkáját is nagyon jól fizetett felügyelők és ügyvezetők kicsiny rétegére bízzák, és korlátlanul, zabolátlanul kizsákmányolják a mérhetetlenül nagy alapzat funkcióit teljesítő munkásosztályt.

Már Marx is észrevételezte, hogy a fináncőtke a leginkább *élősködő* formája a tőkének, ebben a szakaszban viszont, amikor már az összes tőkés végképp dologtalanná lett, a tétlen és botrányos bevételeket zsebre vágó fináncőtke egyenest szégyentelen mohóságot tanúsít.

Egy olyasfajta haszonszerzés eluralkodásának vagyunk immár tanúi, amely nemcsak botrányos, semmit sem teremtő, meddő, hanem egyben gyalázatosan sértő a nép mérhetetlenül nagy többsége számára, mert ez a nép *igenis* dolgozik. A haszon megszerzésének és élvezetének olyan módjáról van ugyanis szó, amelyik mögött immár nem áll semmilyen el-
lentételezés – munkával vagy termeléssel vagy gazdagság teremtésével, vagy akár legalább valamiféle jótéteménnyel, vagy mégoly csekély és mellékes haszon előidézésével – a társadalom egésze számára. Amiért is érthető, hogy például a spanyol „méltatlankodók” azt hangoztatva fordulnak szembe az őket sértegető és rajtuk élősködő fináncőtkével, hogy „nem vagyunk árucikkek a *bankárok* és politikusok markában”, és az önvédelemre kényszerülő görög lázongók is azt követelik: „fizessék meg a válságot azok, akik előidéztek!”, pontosan az európai és egyesült államokbeli *bankokra* utalva, valamint cinkosaikra, a kormányokra. Vagy hogy az ismert újságíró és elemző, Robert Fisk (2011) ilyen címet ad cikkének: „A Nyugat diktátorai, a bankárok”, s ebben az arab világ diktátoraihoz hasonlíttja a nagy nyugati bankárokat; az Egyesült Államok „foglalói” pedig támadásuk első számú célpontjaként a Wall Street

pénzügyi központját választják, mindenekelőtt ezt javasolják elfoglalni és mőresre tanítani.

És bár a bankároknak ez a radikális bírálata teljesen indokolt és jogos, az is bizonyos, hogy a 2011-es lázadásoktól tovább kell lépni a jövőben. Meg kell érteni, hogy a fináncőtke mögött mindig ott van a termelőtőke és a tőke általában, hogy tehát nemcsak a bankárokon volna számonkérni való, hanem az összes tőkésen, s velük az összes „gazdagon”, úgy, ahogy vannak, mind egy szálig, amiként bölcsen ezt teszik például a neozapatista elvtársak a *Hatodik Selva Lacandonai nyilatkozatban*.²

És miközben az élvezet teljesen önállósulva különvállik a munkaerőtől, ez utóbbi is gyökeresen átalakul. Hiszen amíg ez a növekvő termelékenyséű munka a XIX. és XX. században némi megállapodottsággal és bizonyossággal járt együtt, ami az elszenvedett kizsákmányolás dacára az átlagos munkásembernek szerény, de biztos és többé-kevésbé állandó megélhetést is szavatolt, addig mára már lényegében véve bizonytalan, fogyatkozó, ingatag, egyre rosszabbul fizetett, alkalmi, mulandó tevékenységgé változik a munka.

Hiszen ma a munkaerő általános képzettségi szintje hiába sokszorta magasabb, mint évtizedekkel és évszázadokkal korábban volt – olyannyira, hogy a mai egyszerű munka bonyolultabb, mint például a XIX. századi bonyolult munka –, ezt a mostani munkát egyre rosszabbul fizetik meg, s így aztán egyre erősebben kizsákmányolják. Tetejébe, 1968-tól kezdve ez a munka lényegében véve bizonytalan időszakos tevékenységgé változott, s ez éppúgy kifejeződik a munkanélküliség növekvő mutatószámaiban a világ minden gazdaságában, mint ahogy abban is, hogy egyre magasabb képzettséggel bíró alkalmazottak dolgoznak alacsonyabb szaktudást és képzettséget igénylő beosztásokban.

S ugyanígy kifejeződik az ipari tartaléksereg folytonos növekedésében is, ami már-már minden „tartalék” mértékét meghaladva, ellenőrizetlenül növekszik tovább, az ipar állandó munkanélküli seregévé változik, a létszámföölöttiek, a mellőzhetőek, a leselejtezhetőek seregévé, akik csak annak köszönhetik életben maradásukat, hogy a még tevékeny dolgozók társadalma különböző utakon-módokon gondoskodik róluk, saját, amúgy is ingatag, bizonytalan helyzetét gyöngítve ezáltal.

És amikor már a munka, immár teljesen elszakítva a haszna élvezetétől, hiába kizsákmányolás tárgya és nyereség termelője a tőkésék számára, mégsem garantál már illő, stabil, bár szerény és szegényes megélhetést, akkor jutunk el idáig: azoknak a fiataloknak a helyzetéhez, akik magukat hol – fiatalos lezserséggel – „melő nélküli ifjúságnak”, hol pedig „jövő nélküli fiataloknak”, majd, ahogy egyre többen lesznek, már „félelem nélküli ifjúságnak” nevezik.

² Lásd *Eszmélet* 90 (2011. nyár), 95–117. (A ford.)

A munkanélküli és félelem nélküli ifjúság, amely ugyanaz a Tahrir téren, mint a Plaza del Solon vagy a tunéziai vagy az egyesült államokbeli utcákon, sok egyéb közt „munkát” és „munkához való jogot” követel, s vele az önálló megélhetéshez és a saját maga anyagi újratermeléséhez való elemi jogát.

Ekképpen, ha a munka és haszonélvezete egymástól való elszakítása az osztályokra osztott társadalmak alapja, és ha az ilyen társadalmak közül a kapitalizmusnak az a szükségszerű következménye, hogy a gazdagsága ugrásszerűen növekszik, akkor ez azt is jelenti, hogy a munka és hasznának élvezete szétválasztása a kapitalizmussal fokozódik, és a létrehozott társadalmi szakadék mérhetetlenül elmélyül. Olyannyira, hogy a kapitalizmusnak, valamint az emberi társadalom osztályokra tagolódásának és egész előtörténetének egyidejű, tehát többszörös végső válságával ez az említett szétválasztás abszolút elválásba csap át: létrehoz egyfelől egy kicsiny, dologtalan, élőködő elitet, amelyik csak fogyaszt és élvez botrányosan, sértő módon, másfelől meg egy olyan dolgozó tömeget, amelyik azonfölül, hogy mind nagyobb mértékben kizsákmányolja, mélységes létbizonytalanságba, a pusztá mindennapi túléléssel kapcsolatos tanácsstalanságba süllyed. A „tömegek erkölcsös gazdaságának” mércéjével mérve tűrhetetlenné és tarthatatlanná válik az élvezetnek és a munkának ez az éles szétválasztása, ez ad tápot általában az utóbbi negyven évben kibontakozott minden népi lázadás, és különösen a 2011-es év súlyos csatákba bocsátkozó lázadásai képzeletdúsán megfogalmazott követeléseinek és igényeinek.

Egy másik tendencia, amely szélsőségesen polarizálódik, a „parancsolás” és az „engedelmeskedés” politikai funkcióinak szétválása és egymással való szembekerülése. Ez a szétválás szintén velejárója minden osztálytársadalomnak, de éppúgy, akár a munka és az élvezet megoszlása, minőségi változáson esik át a történelem kapitalista szakaszában. Így hát, amíg a prekapitalista társadalmak olykor életképesek állam *nélkül* is (bár bizonyos szétszórt, decentralizált politikai hatalom alatt), vagy kicsiny és törékeny államokkal, addig a kapitalizmus hatalmas, drága és fojtogató modern államok kiépítését igényli és kényszeríti ki, amelyek Michel Foucault helytálló elemzése szerint egyidejűleg igazgatnak, irányítanak és kizsákmányolnak olykor óriási területeket, népeiségeket, erőforrásokat, s működtetnek adószedést, törvényeket és komplex szabályrendszereket.

S megint csak azt látjuk, hogy az évszázadok során létrejött társadalmi szerkezet, amelyben a központosított parancsolás a XIX. és a XX. század modern államaiban túlnyomórészt még a konszenzus kialakításának játékán és kombinációin alapult, és csak epizodikus vagy kivételes szerepet játszott benne a nyílt erőszak és a nyílt leigázás eszközeinek használata – mivel a másik oldalról, az engedelmeskedés oldaláról ellentételezte mindezt az uralomnak és a despotikus parancsnoklásnak bizonyos passzív elfogadása és vonakodó elismerése, amit ugyan vissza-

visszatérőleg, de csak időközönként tört meg nyílt lázadás, merthogy ezt az állapotot általában „kompenzálta”, hogy bár alávetett, ám viszonylag békés, kiszámítható, előrelátható életet biztosított –, ezt a sémát fölbővítette az a fejlődési szakasz, amelyik 1968-cal kezdődött.

Mert amint beléptünk a többszörösen egymásra halmozódó válság korába, amelyikben immár élünk, a világkapitalizmusnak, az osztályszervezeteknek és az emberi társadalmak előtörténetének válságába, elindult az *ember politikai tevékenységének* mint olyannak tényleges *haldoklási* folyamata. Ennek előrehaladása összerogyasztja, fölbomlasztja ama tevékenység alkotóelemeinek és tényvalóságának egész együttesét, amelyet bő kétezer éven át úgy hívtunk: politika. A politika mint olyan tényleges halálát úgyszintén előre látta és kimondta Marx *A filozófia nyomorúsága* egyik nevezetes passzusában.

A politika haldoklása a parancsolás és az engedelmeskedés szétválasztása és szembeállítására világosan látható radikalizálódásának velejárója, ahogy már utaltunk rá. Ez az egyre élesebb szétválasztás-szétválás teljességgel újradefiniálja a politika és a politikum egész terét a földteke összes társadalmában, és mindenütt arra tart: teljességgel elszigetelődik és abszolút önállósággal ruházódik föl a parancsolás, és ugyanilyen módon elerőtlenedik és minden értelmétől megfosztódik az engedelmeskedés.

Mert az utóbbi négy évtizedben a parancsolás végképp a maga köré vont körben fog, s elérte azt, hogy a kormány, az állam és az egész politikai osztály elszakítsa a társadalomhoz fűződő kötelékeit, semmibe véve az állampolgárok igényeit és véleményét, s így megfossza az egész politikai tevékenységet korábbi erkölcsi értelmétől-jelentésétől, társadalmi vetületétől és a korábbi történelemben elismert súlyától.

Ezért az egész földkerekség jelenlegi államai és politikai osztályai óriás léptekkel haladnak legitimitásuk elvesztése útján, teljesen elszakadnak társadalmaitól, fölhagynak a konszenzuskereső kormányzással, s átérnek – immár csaknem kizárólagosan – a nyers és leplezetlen erőszak révén gyakorolt „parancsolásra” avagy kormányzásra, vagy ha történetesen még nem, akkor csupán a múlt tehetetlenségi ereje okán nem, vagy mert még félelem bénítja a kormányzottakat. A legitimitás eljátszása és a konszenzus abszolút elvesztése tükröződik a spanyol tereken skandált jelmondatban: „Csak ne, csak ne, csak ne képviseljének minket!”, de éppígy az Athénban és Madridban egyaránt újra meg újra kórusban fölhangzó mondókában is, amelyet az argentinok tettek népszerűvé 2001-ben: „Tűnjenek el mind, tűnjenek el mind, de mindnyájan egy szál!”, amit az országot politikai osztályának *abszolúte minden* tagjára értettek.

Ami annyit tesz, hogy a politikusok, bármilyen álságos ideológia jegyében – legyen az jobboldali, centrumparti vagy állítólag baloldali –, egytől egyig csakis a hatalomba a hatalomért örülten belebolondult lényekké változnak, a hatalom előtt tisztelegnek, neki mutatnak be áldozatokat, úgy változtatva pártot és ideológiát, elvet és gyakorlatot, ahogy inget-gatyát

szokás. Ez alakította ki a politika aktuális színpadát, ahol az összes párt gyakorlatilag mélyen – ti. a süllyesztő szintjén – egyenlő, merthogy egyformán alárendeltjei az uralkodó gazdasági hatalomnak, és csak arra van gondjuk, hogy magukat bebetonozzák a hatalomba bármi áron: ezért a célért minden alkura készek. Ez magyarázza, miért követelik az egyiptomi lázadók alkalomadtán a parlament mindkét házának föloszlatását, a korábbi alkotmány hatályon kívül helyezését, új alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását, a spanyolok pedig miért viccelődnek akképpen, hogy már torkig vannak vele, hogy mindig csak ez a „PPSOE” kormányozza őket (vagyis az ebben a rövidítésben összevont szélsőjobboldali Partido Popular [Néppárt] és az álbaldali Partido Socialista Obrero Español [Spanyol Szocialista Munkáspárt]).

És jóllehet az első, felületes ránézésre is világos, hogy a jobboldal és az állítólagos baloldal, amelyekből az egész világon összetevődnek a lealacsonyodott és korrupt politikai osztályok, nem azonos, az is biztos, hogy a parancsolás és engedelmeskedés jelenlegi válságának ezen a mélyebb szintjén az említett jobb és bal ténylegesen, gyakorlatilag ugyanolyannak bizonyul.

A parancsolás funkciójának ilyen szolipszista elszigetelődése és abszolút önállósulása ellentételezéseként megváltozik az engedelmeskedés funkciója is, amit a jelenlegi föltételek mellett immár nem „jutalmaznak” társadalmi látszabékével és szintén látszólagos politikai stabilitással és általános nyugalommal. Minthogy a társadalom mostanság minden pórusából erőszakot izzad, ez itatja át az egész társadalmi szövédeket, nem csoda, hogy kioldja belőle a régebbi helyzetben beleivódott lerakódásokat, amikor is az alávett osztályok a politikai megalázkodás és a passzív engedelmeskedés magas árát fizették viszonylagos nyugalmuért és az általános biztonsáért cserébe.

Most azonban még az engedelmes és az igazságtalan kapitalista törvényeket és a jelenlegi gazdasági rendszerben folyó állandó kizsákmányolást tiszteletben tartó polgárok is bármely pillanatban a halál fiai lehetnek, ahogy ma megtörténik Mexikóban, az állam csakis *bizonyos* kábítószercsempész kartellek ellen viselt abszurd és népgyilkos háborúja okán, vagy a rivális bünszervezetek közti háborúskodás véttlen áldozataiként, vagy a társadalmi tiltakozás fokozott és korlátlan kriminalizálása okán, vagy úgy is, ahogy Irakban vagy Afganisztánban történik, illetve ahogyan megesis az Egyesült Államokban vagy Franciaországban az ellenőrizetlen erőszak eredményeként, ami abból ered, hogy mindenféle maffia beférkőzik, beszívárog a modern államhatalomba, vagy a bevándorlók elleni zabolátlán erőszakból kifolyólag, vagy a rendőröknek a társadalom peremére szorított csoportok, sőt bármiféle társadalmi csoport ellen egyre inkább büntetlenül tanúsított brutalitása folytán, vagy az Egyesült Államok és/vagy Európa hadseregei által alkalmazott, nemegyszer már szadista, beteges erőszak következtében, vagy... stb., stb., hosszasan sorolhatnánk.

Ez a folyamat – az engedelmeskedés és az ennek fejében régebben kijáró „kompenzáció” megfogyatkozása – *leleplezi* a modern állam lényegét, „az egyik osztálynak a másik elnyomására szolgáló gépezeteként” mutatja meg, amiről mindig is beszélt Marx és Lenin, s hozzá a gazdagoknak a szegényekkel és a hegemon rétegeknek az alávetettekkel szemben birtokolt és bitorolt, immár *nem* legitim, hanem mélységesen illegitim és egyre igazolhatatlanabb, jogtalanabb és elfogadhatatlanabb „erőszak-monopóliuma” gyanánt.

Mindez Michel Foucault igazát bizonyítja, aki megfordította Clausewitz híres szentenciáját, mondván, hogy *ma* „a politika a háború (tegyük hozzá: az osztályháború) folytatása más eszközökkel”. Ez nagyon hasonló Walter Benjamin téziséhez, aki azt állította, hogy a strukturális erőszak normális alapállapota a kapitalizmusnak, minthogy itt „éppenséggel a rendkívüli állapot a norma” – amely mondatot közvetlenül a yers erőszakgyakorlás és a fasizmus legrosszabb vonásainak szemlélése ihletett.

A modern állam *lemeztelenítése*, az eddig úgy-ahogy leplezett erőszak nyílt előretörése tartalmatlanná üresíti az engedelmesség funkcióját, ami immár abszurd és igazolhatatlan – ez nyit utat minden alávetett csoport, réteg és osztály általánosuló, nagyszabású lázongásának és közvetlenül megnyilatkozó engedetlenségének. S akkor, ledöntve az utolsó sorompót, amelyik még védi az aktuális társadalmi rendet, vagyis a közvetlen félelem sorompóját, hogy halálos áldozatul lehet esni az erőszaknak, 2011 lázadói bölcsen azt vallják: „Hogyha harcolsz, veszíthetsz, de ha nem harcolsz, veszve vagy.”

Mármost az állam és a politikai osztály parancsnoklása ilyen elfajulásával szemben, valamint az ellenőrizetlen társadalmi erőszaknak alávetett engedelmeskedés értelmetlenné üresedése láttán, amikor mindez alapján véve – amiként tanúi lehetünk– nem egyéb, mint már valóban a „politika haldoklása” mélyebb folyamatának egy újabb kifejezése, nos, ebben a helyzetben az egész világ alávetett osztályai igényelni, sőt követelni kezdik a demokrácia eredeti, elsődleges jelentéséhez való visszatérést, vagyis a *közvetlen, valóságos vagy népgyűlésként funkcionáló* demokrácia formáinak visszahozatalát, amely formákban a nép kormányozza önmagát, s amelyekben megszűnik minden delegálás vagy helyettesítő képviselő, ami oly jellemző a ma széltében-hosszában érvényesülő modern polgári demokráciára.

Ekképpen az arab népek éppúgy, mint az európaiak, az Egyesült Államok vagy Chile tüntetői radikális kritikát fogalmaznak meg a delegáló, helyettesítő, formális polgári demokráciával szemben, amely nem ad helyt a nép akarátának, s csak leplezi és elködösíti a burzsoá parancsnoklás nyers uralmát. Evvel szemben 2011 összes fölzúdulása az új, és egyben nagyon is régi, közvetlen, népgyűléses-közgyűléses demokráciát követeli, amit immár csaknem két évtizede gyakorolnak és igényelnek a mexikói neozapatisták a maguk Jókormányzati Juntáiban éppúgy, mint

Argentína autonomista irányzatát megjelenítő *piquetero* városrészeiben, a brazil Földnélküliek Mozgalma településein és táborhelyein, vagy Ecuador és Bolívia egyik-másik radikális őslakos közösségében.

És ugyanúgy, ahogy a munka és az élvezet szétválása, a parancsolás funkciójának és az engedelmességnek az elválása és szélsőséges elidegenülése egymástól, ami az előbbit sértő módon egyfajta önképzés és önkifejezés, a hatalom a hatalomért újratermelésévé változtatja, és teljes mértékben eloldozza a társadalomtól, az utóbbit pedig egy immár minden tartalmától és ellentételezésétől megfosztott komédiává üresíti, ahogy tehát mindez földgolyó-szerte tapasztalható tendenciává erősödik, akként lesz ugyanez a tendencia egyben 2011 összes népi megmozdulásának, követeléseinek és panaszainak táplálójává is.

Egy harmadik tendencia, amely szintén az elmúlt egy-két évtizedben éleződött ki és öltött szélsőséges alakot, az emberi társadalmak hierarchikus és mélységesen egyenlőtlen strukturálódásával kapcsolatos. Ez a hierarchikus szerkezet első és központi helyen az emberi közösségek antagonisztikus társadalmi osztályokra történő megosztását tartalmazza, de kiterjed az osztályokra tagolt univerzumon túlra is, egyéb olyan társadalmilag aszimmetrikus maradék-formákra, amelyek egyfelől bizonyos kedvezményezett kisebbségeknek előjogokat és különféle előnyöket nyújtó *státusokat* teremtenek, másfelől kifosztott, peremre szorított és társadalmilag megvetett nagy többségeket hoznak létre. Ilyen hierarchia épül a tudás birtoklására, a politikai hatalom monopóliumára, a katonai hatalomra, a lezármazásra, a fajhoz, etnikai csoporthoz vagy épp egy hódító nemzethez tartozásra is, vagy még sok másra, amelyek mind alakító tényezői az egyenlőtlen emberi társadalmaknak, s még ma is részei történelmünknek.

Különböző hierarchikus alakulatok, amelyek esetenként egészen az emberi történelem kezdetétől veszik eredetüket, szintén mély átalakuláson esnek át a kapitalizmus beköszöntével a XVI. században. A kapitalizmus előtti korban viszonylag csenevésznek, sőt, olykor látszólag nemlétezők ezek a gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális stb. privilegizált kisebbségek – persze, a gazdasági kizsákmányolást végső osztályok nyilvánvaló kivételével –, a kapitalizmusban viszont mindezek a kisebbségek az összes társadalmakban egyaránt érezhetően jelen vannak, fölerősödve, nagyobb mértékben, mint korábban, s megsokszorozva jelenlétüket és befolyásukat a társadalom egész szövetékében.

A globális társadalmi gazdagodás jelentős növekedésének köszönhetően, amelyre már utaltunk, és mivel a gyarapodás a kapitalista szakasz felé megtett történelmi lépés eredménye volt, virágzásnak indultak az említett kisebbségek, a társadalmi élet minden terén újratermelik magukat, megszilárdítják előjogaikat és ezekhez fűződő „mikrohatalmaikat” az emberi kapcsolatok különböző köreiben.

De megint csak az a helyzet, hogy a XIX. századig, sőt részben még a XX. században is úgy tartották: többé-kevésbé indokolt és jogos, hogy

a különféle kisebbségek előjogokat élvezzenek, hiszen viszonylag hasznos funkciókat töltenek be a gazdasági, társadalmi, politikai, művészeti, tudományos stb. életben. 1968-tól fogva viszont, a korábban vázolt gazdasági és politikai folyamatok elindultával, az az általános vélemény kezdett kialakulni, hogy mindezeknek a társadalmi aszimmetriáknak és hierarchiáknak a legitim társadalmi alapja már történetileg elévülően van, mára pedig már olyan helyzet alakult ki, amelyben mindez tökéletesen igazolhatatlan és jogtalan, lévén, hogy az említett kisebbségek anakronisztikusak, már nem felelnek meg régebben hasznos társadalmi funkcióknak, minthogy immár abszolúte minden emberi lény képességeit növekvő mértékben általános társadalmi érettség jellemzi.

Ma ugyanis igencsak itt az ideje, hogy rákérdezzünk: mire is jók a gazdagok? Csak arra, hogy bennünket kizsákmányoljanak, és éljenek a mi gazdagságunkkal és a mi munkánk gyümölcsével. És a politikusok mire jók? Csak arra, hogy csúfot üzzenek belőlünk, olyasmit ígérgetve, amit sohasem váltanak be, és hogy örökké csak körbe-körbe ferojganak a hatalom körhintáján. És mire jók ma a katonák, ha nem tudnak mást, csak félelmet, erőszakot, háborút és zűrzavart kelteni a fegyvertelen társadalmakban, amelyekben mi csak ellenükre vagyunk még életben. És mire jók a tudásból fakadó hatalom megtestesítői, a tanítók, meg a hatalommal szervesen összenőtt értelmiségi szolgahad, amikor már ezerszer bebizonyosodott, hogy a tanulók kollektívája mindig többet tud, mint az ősi *Magister dixit* hiedelmét védelmező vén professzorok, s amikor minden nap elteltével egyre nyilvánvalóbb, hogy minden kultúra kútfeje a népi tudás? És mire jó a patriarchális apai uralom, a macsó hímsovinizmus, vagy a nők, a homoszexuálisok, a gyerekek vagy a fiatalok vagy az öregek, a szexmunkások, vagy a bevándorlók, a mások, az őslakosok, a szegények, a kirekesztettek diszkriminációja? Csak arra jók, hogy újratermeljenek ma már értelmüket, okalapjukat vesztett és minden logikát nélkülöző, anakronisztikus és teljességgel elfogadhatatlan előjogokat.

Ezért amikor a „Foglald el a Wall Streetet!” tüntetői a társadalom 99%-ának igényeit sorakoztatják föl, szögezik szembe az 1%-kal, akkor ebbe az 1%-ba teszik az összes előjogokat élvezőket, a pénzt, a rangot, a címet, a politika, a hadparancs, a tudásból adódó hatalom, a nemhez tartozás, az életkor, az etnikai csoport, a nemzeti hovatartozás stb., stb. kedvezményezettjeit, miközben úgy vélik, hogy mi, a 99% vagyunk az a végtelen nagy többség, amelyet kizárnak az említett előjogokból meg a kizárólagos *státusból*, mert ezekben csakis a parányi kedvezményezett csoportok részesülhetnek.

S megint csak azt kell mondanunk, hogy míg az említett kisebbségek elveszítették hasznos és legitim társadalmi funkcióikat, az utóbbi negyven évben olyan folyamat indult el, amelyik hatalmas mértékben megnövelte az összes alávetett réteg általános, gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális érettségét, s mindezek a rétegek világos tudatára jutnak annak, hogy merre is tart ma a világ, hogy immár *nem* okoz hiányt, ha

nincs gazdasági kizsákmányolás, nincs tehát szükség rá, hogy mások kormányozzák őket, és arra sem, hogy az embereket aszimmetrikus módon megkülönböztessék társadalmilag, hogy bárki bárkit kirekesszen és diszkrimináljon.

Hiszen az általános társadalmi gazdagság ma már lehetséges – jól-lehet még csupán potenciális – hatványozott növelésével immár nem szükségszerű sem a szegénység, sem a gazdasági kizsákmányolás, és ennél fogva nem szükségszerű sem a gazdag, sem a tőkés. Ahogy fölöslegesek már a társadalmakban a politikusok és fölösleges a politika maga, amiként erről tanúskodnak Latin-Amerika rendszerellenes mozgalmi az utóbbi tíz-tizenöt évben, s amiként ezt tanúsítják 2011 valamennyi népi fölzúdulásának hatékony és alkotó szellemű öngazgató népgyűlései, vannak társadalmak, amelyek minden nehézség nélkül képesek az önkormányzásra és az önálló működésre a közvetlen, közgyűlésekre épülő demokrácia módszereivel, semmi szükségük politikusokra, sem politikai osztályra, sem bármiféle külön államhatalomra.

S ugyanígy, az alávetett társadalmi csoportok és osztályok társadalmi tudatának megerősödésével és éretté válásával, valamint ahogyan előrehaladt sokféle szerzett jog kivívása a nép évszázados és évezredes, kitartó küzdelmei következtében, s az emberi teremtmények gazdag sokféleségének, kifejlődésük civilizációs útjainak-módjainak, sokrétű kulturális fölvirágzásuknak, nagyon változatos történelmi pályájuknak, különféle megőrzött emlékeiknek a föl vállalásával, mára már *elfogadhatatlanná* válik a tömegek erkölcsös gazdálkodási mércéjével mérve, hogy bármilyen kisebbség igényt tartson egy bizonyos társadalmi tevékenység gyakorlásának bitorlására és haszonélvezetére, és közben kirekessze belőle és a peremre szorítsa a népesség nagy többségét, hogy aztán végtére annak nevében döntsön és ténykedjen.

Ez okból, annak a bizonyos 99%-nak a föl hívása így szól: mindent „elfoglalni”! Kezdvé Kairó, Madrid, Barcelona tereivel, vagy a Wall Streettel, Tunézia, Santiago de Chile vagy London utcáival, sugárútjaival, folytatva a követeléssel, hogy el kell foglalni a parlamenteket, ahogy Athénban, vagy a kikötőket, ahogy Oaklandben, vagy az egyetemeket és a kollégiumokat, mint Bogotában és Santiago de Chilében, vagy a pénzügyi központokat és a bankokat, miként szerte az Egyesült Államokban, vagy a külvárosokat és a földeket, mint Spanyolországban s az egész világon, odáig menve, hogy „el kell foglalni” az egész 2012-es esztendő, vagy elfoglalni „az időt” éppúgy, mint a gazdaságot, a közéletet, a művészetet, a mindennapi életet, a kultúrát vagy akár a szerelmet és a költészetet is.

Ily módon, minthogy az elviselhetőség határáig fokozódnak a társadalmi ranglétrák összes kirekesztő mechanizmusainak hatásai, a földkerekség minden társadalmi népességének mérhetetlen nagy többsége számára és általában a társadalmi tudat számára tűrhetetlenné válnak az igazságtalanul aszimmetrikus megosztások, amelyek keveseknek kedveznek és a sokaságot kizárják a kedvezményekből, szembeállítva

egymással az 1%-ot, amely dönt, haszonélvez, monopolizál, csal és visszaél, a 99%-kal, amelynek a hangjára és véleményére nem kíváncsiak, annak ellenére, hogy ez a nagy többség az, amelyik dolgozik, engedelmeskedik – és válik nevetség tárgyává a hatalmasok szemében, és esik áldozatul a hatalmasoknak... legalábbis amíg rá nem szánja magát, hogy világgá kiáltja egyiptomi szóval, hogy „kefaya!”, tunéziaival, hogy „yezzi!”, spanyolul, hogy „¡ya basta!”, angolul, hogy „enough!”, vagyis hogy nyíltan lázadásban törjön ki, amire bőséges és kézzelfogható szemléltető anyagot szolgáltat az átélt 2011-es esztendő.

A 2011-es forrongások eredményei, kihívásai és válaszfűjtjai

Túl azon, hogy milyen jövő vár 2011 oly különböző lázadásaira – ami attól is függ, milyen helyi, nemzeti és civilizációs környezetbe illeszkednek ezek a lázadások –, tiszta sor, hogy már pusztán üdvözlendő, nagy hatású kitérésük okán is egy seregnyi *jótekon*y hatást váltottak ki az illető térségekben és országokban. Minthogy ezek a hatások óhatatlan velejárói szinte minden nagyszabású társadalmi megmozdulásnak vagy minden fontos és jelentős kollektív tiltakozás, társadalmi tömegharc, tág körre kiterjedő ellenzékiség vagy elégedetlenség megnyilatkozásának, logikus, hogy ezek megtalálhatók 2011 sokszínű forrongásainak palettáján is.

Igy hát Tunéziában éppúgy, mint Spanyolországban, Egyiptomban éppúgy, mit Görögországban, Szíriában szintúgy, akár az Egyesült Államokban vagy Jemenben, Bahreinben vagy akár Chilében, Kolumbiában, ezek a 2011-es lázadások mind világos szakítást képviselnek e társadalmak „normális” egyensúlyi állapotával és „stabil” hétköznapi működésével, lévén ezek kapitalista társadalmak, tehát mélységesen, szerkezetileg igazságtalanok, kizsákmányolók, egyenlőtlenek, despotikusak és aszimmetrikusak. Miáltal az említett szakítás a „hétköznapi renddel” mindig úgy működik, akár egy bevert ék, rést üt a társadalom testén és történetén, vagyis az uralkodó elnyomó rendszeren, ami egyebek mellett bepillantást enged a jövőbe, s ettől egyszeriben aktualizálódik, jelen idejűvé válik az a mély igazság, hogy van lehetőség a társadalom teljes és gyökeres megváltoztatására, valóságosan, tényszerűen, anyagilag kézzelfogható és egészen nyilvánvaló módon.

Ahogy Lenin mondta, a forradalmak „az elnyomottak népünnepélyei”, ezért aztán minden zendülés, fölzúdulás a nehéz kapitalista hétköznapiak fölfüggesztése, ez a fölfüggesztés pedig, ahogy ragyogón kifejtette Bolívar Echeverría (2010), közvetlenül bevonja a népet az ünnepségbe, a fénybe, a rendkívüliség idejébe, a kivételesség dimenzióiba. Az ünnep és a játék idejébe való bekapcsolódás magyarázza, miért özönlének úgy a tunéziai vagy egyiptomi, spanyol vagy chilei tüntetők a terekre és a fölvonulásokra, a gyűlésekre és a demonstrációkra, mint akik valami nagy díszmenetre vagy népünnepélyre igyekeznének.

Minthogy az alávetett osztályok korábbi passzív apátiája megtörésével, vagy más esetben azon változtatva, hogy vonakodva, de nem tevékenyen elfogadják a kizsákmányolást, az elnyomást, az egyenlőtlenséget és a diszkrimináció minden formáját, a forrongás mozgósítja a nép egyre szélesebb rétegeit, fölrázza az embereket, és mindannyiukat megtanítja arra, hogy ne féljenek a lázadástól. Sőt (Marx mond hasonlót) arra tanítja a népet, hogy csak saját magától féljen, és ő maga ébresszen félelmet a lelkekben. Mert ha egyszer a tömeg mozgásba lendül, nyilvánvalóvá válik az az óriási hatalom, amellyel a nép rendelkezik, az a hatalmas erő, amelyet a nép képvisel, az a mérhetetlen, lenyűgöző, fölhalmozott erő, amely rendszerint csak szunnyad, ám ha egyszer működésbe lép, képes mindent átalakítani, vállalkozni a legmerészebb föladatakra, képes rájönni minden lehető problémának, a saját mozgásának és egyáltalában mindennek a legelméesebb, legbonyolultabb megoldásaira.

Továbbá, az egész népi lázadás különböző mértékben és formákban fejleszti a nép kritikai tudatát, amikor lerántja azt a leplet, amelyik korábban eltakarta és még elviselhetővé tette az igazságtalan és egyenlőtlen kapitalista struktúrákat, vagy, úgyszintén, az osztály- és előtörténeti struktúrákat, amikor a tiltakozás, a meg nem alázkodás, a lázadás és az engedetlenség tapasztalatával oltja be az említett forrongások minden résztvevőjét, akik e pillanattól fogva egész életükön át emlékezni fognak rá, amikor nemcsak bepillantottak abba – sőt elevenen megtapasztalhatták a maguk hús-vér valójában –, hogy mi is a lázadás és ennek fölszabadító ereje általában, hanem még embrionális vázlatát is megpillanthatták az emberi kapcsolatok bizonyos gyökeresen új formáinak, amelyek a szolidaritáson, a nyitottságon, az elvtársiasságon és a testvériségen alapulnak, ezek jellemzik ugyanis mind e népi lázadásokat, tiltakozó, harcos és átalakító erejű, üdvözlendő akciójuk pillanatában.

S így aztán 2011 és az esztendő végéig húzódozó népi lázadások máris megteremtették a lázadó aktivisták új nemzedékét az összes országban, amelyik színtere volt ezeknek a lázongásoknak, azt a nemzedéket, amelynek gyakorlati iskolája a népgyűlés volt, a terek és az utcák elfoglalása és megvédése, az összecsapás a rendőrökkel és az ellenállás a rendőrorhamokkal szemben, a párbeszéd a többi tüntetővel, a táborverés, az őrt állás, a térfoglalás meg a mindenféle tiltakozás és akció. Így sajátította el ez a nemzedék a népi önszerveződés, a közösségi öngazgatás, a politikai önállóság és általában az autonómia meg a közvetlen és közgyűlési-népgyűlési demokrácia erényeit, és így ébredt rá ezek nyilvánvaló magasabb minőségének tudatára. Ez már olyan nemzedék, amelyik tényekre támaszkodva fölismerte, hogy lehetséges valamely alternatív *nem kapitalista, nem osztály jellegű és nem előtörténeti világ*, egy végre szabad, öngazgató, autonóm, egyenlőségelvű és a hamis társadalmi hierarchiákat nélkülöző világ, amelyben nem léteznek hatalmasok és egyeduralkodók és egyáltalában: uralmon levők, kizsákmányolók, és nem létezik semmilyen privilegizált kisebbség.

Mármost, túl azon, hogy mi minden történhet meg ezekkel a 2011-ben kirobbant népmozgalmakkal a közvetlen vagy a közeli jövőben, tagadhatatlan, hogy egész sor előrelépést sikerült kieszközölniük, amelyekről már szóltunk áttekintésünkben. Sikerült megtörniük a még érvényesülő tökések társadalmi rendnek való behódolás tehetetlenségi erejét, megújítaniuk a változás valódi lehetőségének szemhatárát, mozgósítaniuk a néptömegeket és fejleszteni kritikai tudatukat s az átalakítás tényezőiként születő önbizalmukat, valamint világra segíteniük a lázadó harcosok új nemzedékét, amelyet azután az öngazgatás, az autonómia és a közvetlen demokrácia nagyon konkrét és tanulságos tapasztalataiból kiindulva sikerült föltáplálniuk.

Kétségkívül, ahhoz, hogy helyesen értékeljük azokat a kihívásokat és válaszokat, amelyekkel e mostani 2012-es esztendővel kezdve óhatatlanul szembe kell nézniük ezeknek a 2011-es lázadásoknak, fontos fölbecsülni a korlátokat is, amelyekbe beleütköztek vagy mostanában fognak beleütközni.

Mert bármilyen széles, élénk, radikális, fölszabadító és alkotó szellemű legyen is egy hatalmas népi *megmozdulás*, és bármilyen nagy *azonnali* sikereket érjen is el, akár évtizedekig hatalmon levő diktátort is megdönthet, kivívhatja akár milliók támogatását, ez még nem garantálja, hogy sikerül igazi *mozgalommá* alakulnia, amikor is állandóbb s mindenekelőtt tartósabb módon működő alakzattá válik, szervezettebb szerkezetre támaszkodva, jól meghatározott ideológiai elvekből és világosan fölépített, azonnali, középtávú és hosszú távú követelésekből indul ki.

Nem elég ugyanis megdönteni egy diktátort, ha ennek az eredménye csak annyi, hogy a diktatúra cinkos katonai elitje lép a diktátor helyébe; mint ahogy az sem elég, ha most sikerült leállítatni a közoktatás magánosítása tervét, ha holnap vagy holnapután majd végrehajtják azt. És akármilyen nagy siker is egy egész napra megbénítani az Egyesült Államok ötödik legnagyobb kikötőjének tevékenységét, vagy kivinni Santiago de Chile utcáira kétmillió embert, akik tiltakoznak és támogatják a diákokat, az is világos, hogy e hatalmas sikereknek a valódi hozadéka az, hogy utánuk tüstént, óhatatlanul föl kell vetni a kérdést: és e nagy sikerek után pontosan mi következik? És erre csak az az út adhat választ, amely a mozgósítástól a mozgalomig vezet. Ezért fordultak az egyiptomi lázadók megint – az immár katonai – kormányzat ellen, egész Spanyolország „méltatlankodói” pedig ezért döntenek úgy, hogy fölszámolják táborhelyeiket, hogy megalapozottabb állandó munkát folytathassanak a nép között a külvárosokban és szerte az egész vidéki Ibériai-félszigeten. Éppúgy, mint ahogy a Wall Street „elfoglalói” s az egész Egyesült Államok összes „foglalói” most kapcsolatokat kezdenek kialakítani a latin-amerikai bevándorlókkal, a chilei diákok arra készülnek, hogy a külvárosok népével együtt és általában a chilei népi osztályok együttesével összefogva adjanak új lendületet mozgalmuknak.

Ahogy már korábban jeleztük, mindezek a népi forrongások ma válszerű elérések, merre tovább a közvetlen követeléseken túl, nagyobb lélegzetű követelések felé, olyanok felé, amelyek nyíltabban vállalják, radikálisabb antikapitalista tartalmat és kritikai vonalat támogatnak. Ezért hiányzik az, hogy a bankárok bírálata kiterjedjen az egész tőkés osztályra és a gazdagok egész rétegére, és hogy a Wall Street meg a pénzügyi központok elfoglalásának jelszava kitáguljon, hogy kezdjék követelni a gyárak és a földek, a mindenféle üzemek és vállalatok elfoglalását is.

Ugyanígy szükséges az is, hogy miután kritizálták a diktátorokat és szélsőségesen elnyomó katonai és rendőri rezsimjeiket, a bírálókat tovább lépjen: maga a tőkés állam és aktuális, korrupt politikai osztályai legyenek a kritika céltáblái, hogy helyükre olyan kormányzatok kerülhessenek, amelyek „engedelmeskedve parancsolnak”, a közvetlen és népgyűlésre épülő demokrácia elvei szerint. Úgyszintén kívánatos volna, hogy a jogos és igen éles jelszó, amely szembeállítja az 1%-nyi mindenféle előjogokkal fölruházott kisebbséget a mindentől megfosztott 99%-os többséggel, részletesebb, konkrétabb sajátosságokra utaljon, hogy a számonkérés és az átalakulás követelése pellengérré állítson minden egyes aszimmetrikus hierarchiát s egyenként, külön-külön mindenféle-fajta egyenlőtlen társadalmi viszonyt és szerkezetet.

Végére tehát az hiányzik, hogy ragaszkodva a „minimális programhoz”, vagyis a legsürgősebb követelések listájához, ez kiegészüljön, gazdagodjék a „középtávú programmal” és azoknak a követeléseknek a „maximális programjával”, amelyeket a mozgalom közepes és (az egyre rövidebbnek tetsző) hosszabb távra szán, különös figyelmet fordítva emellett arra, hogy mindez a közvetlenül a jelenre, középtávra vagy hosszú távra szóló követelés, kivétel nélkül mindegyik, mindenkor nagyon világosan és nyíltan megőrizze gyökeresen *antikapitalista* és gyökeresen *rendszerellenes* tartalmát és profilját.

Az összes követelés és az összes harc antikapitalista és rendszerellenes iránya viszont feltételezi az alávettettek minden lázongásának világosabb, elmélyültebb ideológiai meghatározását. Ami korántsem jelent visszatérést bizonyos pártszervezetek régi, 68 előtti sémáihoz, amelyeknél egyetlen, monolitikus, merev, dogmatikus, sőt erőszakos és kirekesztő ideológia érvényességét védelmezték; jelenti ellenben azt, hogy állandóan, nagyon világosan meghúzzák a határvonalat azok között, akik valóban antikapitalisták és rendszerellenesek, és akik nem, ahogy ezt fölvetették és ösztönözték a neozapatista elvtársak a tág körű és egyre nagyobb sodrású mexikói mozgalom, *A másik kampány* során.

A nyíltabban és tevékenyebben rendszerellenes és kapitalizmusellenes célkitűzések ideológiai definiálása – egyedül ez biztosíthatja, hogy a 2011-ben kezdődött népi forrongások követeléseit és jövőbeli akcióit ne jussanak a kooptálás, újrarahozás és újraintegrálás sorsára mint szimpla „szépségtapaszkok” vagy afféle politikailag korrekciók „reformok”,

amelyek könnyűszerrel elfogadhatók a még uralkodó helyzetben levő aktuális tőkés rendszer számára.

A lehetséges fejlődési irányok – tömegmegmozdulásból átalakulni tömegmozgalommá, a közvetlen követelésektől továbblépni különféle harci programok felé, az általános tiltakozás, a „torkig vagyunk vele” érzésétől (ahonnan csak valamely bizonytalanabb ideológiai szemhatárig nyílik kilátás) a letisztultabb rendszerellenes és antikapitalista küzdelmek és ennek megfelelő ideológia körvonalazódása felé – mindegyike mellett fennáll annak szüksége, hogy a 2011-ben indult lázadások tovább bővítsék társadalmi bázisukat. Ezért kerülő utak nélkül, közvetlenül célszerű kapcsolatba lépniük korábban keletkezett mozgalmakkal, amilyen a munkásmozgalom, a parasztmozgalmak vagy az urbánus-plebejus mozgolódások, vagy a vándormunkások, az őslakosok, a nők, a diákok stb. mozgalmai. Ekkor azonban tág, plurális alapú befogadóknak kell bizonyulniuk a társadalom minden olyan alávetett csoportja, osztálya és rétege számára, amelyek valamilyen okból még nem csatlakoztak a 2011-ben megtapasztalt nagyszabású lázadásokhoz, forrongásokhoz.

A 2011-es lázadások szerepe az 1994. január elsején kezdődött világméretű tiltakozás ciklusában

Ahogy korábban említettük, 2011 lázadásainak az szolgál magyarázatul, hogy a kapitalizmus bizonyos mélyen gyökerező tendenciái fejlődésük, kiéleződésük határpontjára hágtak, más esetekben pedig az osztálytársadalmakra jellemző több ezer éves struktúráknak, sőt az emberi társadalmak előtörténeti föltételeinek úgyszintén központi jelentőségű tendenciái értek el hasonlóképp válságos pontra, ám az is világos, hogy egészükben véve 2011 lázongásai nem egyebek, mint ismétlődő megmozdulások, tiltakozások, mozgalmak és ellenzéki kezdeményezések ama láncolatának utolsó szemei, amely 1994. január elsején kezdődött el Mexikóban, Délkelet-Mexikó neozapatista őslakosainak figyelemreméltó fölkelésével.

Mert ahogy Immanuel Wallerstein több ízben fölvetette, a harcok és tiltakozások általunk most átélt világméretű ciklusa pontosan 1994. január elsejének azon a hajnalán kezdődött, amelyik ugyanakkor, amikor lezárta a berlini fal 1989-es ledőlésével indult rövid lázadásmentes időszakot, világszinten új lendületet adott a reménységnek és a harci szellemnek, a harcnak egy új és gyökeresen más világért, egy „olyan világért, amelyikbe sok világ belefér”.

S ha igaz a megállapítás, amely úgyszintén Immanuel Wallerstein nevéhez fűződik, hogy az „1968-as kulturális világforradalom szelleme” mint anarchista szabadság-kitörés, önigazgató, szentségtörő, ünnepélyes, képromboló és mérhetetlenül kreatív szellem és egyben a radikális alsó néprétegek szelleme továbbra is érezteti fuvallatát, földalatti járatokon

át táplálja mindezeket a 2011-es zendüléseket, az is világos, hogy az említett forrongások cselekvési módszereiket, szervezési és harci formákat és számos sajátos követelésüket illetően a követésre méltó mexikói neozapatista mozgalomnak közvetlen örökösei.

Ezért a sok-sok fiatallal együtt, akik ezekkel a 2011-es forrongásokkal szerezték első tapasztalataikat és estek át a tűzkeresztségen, s így kovácslódtak a küzdők legújabb nemzedékévé a tiltakozások és forradalmak számára, amelyeknek hamarosan várható a bekövetkezésük szerte az egész világon, nos, ezekkel a fiatalokkal együtt más csoportok és osztagok is – miután meneteltek, táboroztak, tiltakoztak, megütköztek a rendőrökkel – visszatértek a külvárosokba, a gyárakba, a földekre vagy az egyetemekre, mégpedig pontosan azok, akik az elmúlt tizennyolc évben főszerepet vittek, távolból támogatták, rokonszenvükkel kísérték és különféle formákban előmozdították a lázadó kitöréseknek azt az egész láncolatát, amely az 1994-es neozapatista fölkelést követőleg különböző állomásokon keresztül egészen napjainkig húzódik. Ilyen állomások voltak: az 1996-ban Chiapasban megrendezett „Intergalaktikus és interkontinentális találkozó az emberiségért és a neoliberalizmus ellen”, Seattle, Prága vagy Genova fontos tiltakozó megmozdulásai 1999 és 2001 között, hasonlóképpen a Társadalmi Világforumok első összejövetelei is, kiváltképp az első öt vagy hat (mielőtt ezek a Fórumok lassú, de nyilvánvaló hanyatlásnak indulva szociáldemokrata és reformista irányba fordultak, s félig-meddig átvették rajtuk az irányítást a beözönlő különböző „civil szervezetek”, amelyek a világért sem neveznék magukat antikapitalistáknak). De ide tartozik a Zapatista Népek Első, Második és Harmadik Találkozója is a Világ Népeivel 2006 decembere és 2008 januárja között, ugyanígy a Nemzetközi Kollokvium Andrés Aubry Tiszteletére 2007 decemberében, valamint a Méltó Düh Első Világfesztiválja 2008 végén és 2009 elején. Egymást követő láncszemek, vagy ha úgy tetszik, különböző állomások egy bonyolult útvonalon, amelyet a csatározásoknak 2011-ben kezdődött ciklusa rajzol ki, s ennek pillanatnyilag utolsó lényeges kifejeződése az immár emblematis 2011-es év megannyi fontos lázadása.

A harcoknak és kezdeményezéseknek – a harcok és a mozgalmak egymásra találása kezdeményezésének – láncolata, amelybe beletartozik még a latin-amerikai színtéren a többrendbeli próbálkozás Bolíviában: „a víz háborúja” 2000-ben, „a gáz háborúja” 2003-ban és a népi tiltakozó mozgalom 2005-ben, amelyeknek két elnököt is sikerült megbuktatniuk (2003-ban és 2005-ben), és kétségkívül ezek törtek utat ahhoz, hogy Evo Morales hatalomra kerüljön, egy olyan elnök, aki bár az őslakosok közül került ki, és ugyanezekből a társadalmi mozgalmakból emelkedett föl, olyan korlátolt kormányzat megalakításával végezte, amelyik a *burzsoá* államot tartja tiszteletben és ezt reprodukálja, most épp egy neokeynesianus és szociáldemokrata változatában, s egyáltalában a burzsoá társadalom gazdasági, szociális és kulturális rendjének a támasza, csak épp „enyhén haladó” irányvonalat hirdet.

Némileg hasonló eredményeztek az őslakosok és a nép fölkelései 2000-ben és 2005-ben Ecuadorban, ezek éppúgy egy-egy elnököt bukattak meg, megmutatva, milyen hatalmas, részint szervezett, részint meg spontán erőt képviselnek az őslakosok és az ecuadori nép, ámbar ismét csak annyi lett az eredménye, hogy megalakult Rafael Correa erőtlen reformista, szociáldemokrata, polgári kormánya, s most az fojtja el a társadalmi mozgalmakat ugyanúgy, mint Evo Morales bolíviai kormánya. Az említett országok alávetettjeinek hatalmas ereje imponáló módon robbant ki, s indított el bonyolult folyamatokat. Ahogy az argentin radikális népfölkelés is 2001 végén és az egész 2002-es esztendőben: öt elnök megbuktatása után végül is fölbomlott, s a két Kirchner, Néstor és Cristina zavaros, lagymatag, korlátolt szociáldemokrata kormányzásába fulladt bele.

A lázadások láncolatába tartozik egy fontos kezdeményezés, *A másik kampány* mexikói mozgalmának vajúdó időszaka is. E mozgalom a Mexikói Köztársaság széltében-hosszában folytonosan növekvőben és erősödőben van, és igen valószínű, hogy hamarosan ismét színre lép, hogy új lendületre kapva folytassa a neozapatista küzdelmet, de főként az egész mexikói nép harcát egy új, nem kapitalista, nem osztály jellegű és nem előtörténeti társadalomért.

Egyazon lánc különböző szemei, amelyek – véleményünk szerint – magyarázatot adhatnak a neozapatista mozgalom és 2011 lázadásai közti bizonyos szemet szűrő hasonlóságokra, e hasonlóságok részint a szervezeti, cselekvési és döntési formákra vonatkoznak, részint meg a beszédek és nyilatkozatok jellegzetességeire, valamint a társadalom egészével való kapcsolattartás politikai gyakorlatára, végül pedig némely központi jelentőségű követelésre. [...]

[A szerző a továbbiakban inkább csak fősorolásszerűen ismerteti e hasonlóságokat. Formai téren: népgyűlések döntenek a teendőkről; a szerveződés nem hierarchikus, hanem horizontális; a beszédmód nem elméletieskedő, hanem költői rögtönzésekkel vegyes, hétköznapi; a politikai kapcsolatfölvétel más társadalmi csoportokkal a nyitottság és a befogadókészség jegyében történik.

A hasonló követelések: alapjognak tekintik a munkához való jogot és a lakhatás jogát; a „minimális alapjogok” közé számít az egészséghez, a tanulásához és a kultúrához való jog; a szabadságjogok közé pedig a szólás, a gyülekezés, a sajtó és az információ szabadsága csakúgy, mint bármely közterület szabad használata; végül pedig a „demokráciához”, ennek eredeti értelmében és jelentésében mint a közvetlen – nem delegáló, nem képviselői – népuralom szervezéséhez való jog.] (A ford.)

Ezért, látván, ahogy ezek a 2011-es forrongások átveszik, elmélyítik, általánosítják és a maguk módján átdolgozzák azoknak a jogos követeléseknek némelyikét, amelyek 1994. január elsejének hajnalán vetődtek

föl Mexikó egyik félreeső és elfelejtett zugában, hogy ilyen követelésekkel állnak most elő Afrikában, Európában és Amerikában a tereken, a földeken, az utcákon, a kikötőkben, a városokban és a vidéken, továbbra is bízhatunk benne, hogy miénk lesz a holnap, az alávetettek naponta bővülő tömegeié, akik az „alulról és balra” orientálódás szellemében nyíltan antikapitalista és rendszerellenes elhivatottsággal harcolnak ezért a holnapért. Ez a holnap a miénk lesz, mert ma visszavonhatatlanul úgy döntöttünk, hogy harcolunk érte.

Mexikóváros, 2012. január 26.

Hivatkozott irodalom

Echeverría, Bolívar 2010: *Definición de cultura*. México, Ed. Fondo de Cultura Económica

Fisk, Robert 2011: Los banqueros, los dictadores de Occidente. In: *La Jornada*, 2011. dec. 11. 24.

(Fordította: Csala Károly)

(A szerző által az Eszmélet számára rendelkezésre bocsátott írás.)

Futballmeccs, 1960-as évek

Mészáros-szeminárium Brazíliában

Az *Eszmélet* 93. számának címlapképe egy Brazíliában, São Paulóban a *Boitempo* kiadónál 2011-ben Mészáros István tiszteletére megjelentetett tanulmánykötet fedőlapja volt (*István Mészáros e os desafios do tempo histórico*). Az Ivana Jinkings és Rodrigo Nobile szervezte és szerkesztette könyv közvetlen előzményéül a 2009 augusztus-szeptemberében nyolc brazil városban (São Paulo, Guararema, Araraquara, Santo André, Rio de Janeiro, Belo Horizonte, Porto Alegre, Brasília) megtartott szeminárium-sorozat szolgált, ennek témáját Mészáros munkássága s azok a filozófiai, társadalomtörténeti problémák adták, amelyeknek immár évtizedeken áthúzódó elemzéseit tették az ünnepeket korának – tehát korunknak – egyik legjelentősebb marxista társadalomtudósává. A könyv a nevezett szervező-szerkesztők bevezetője és Jorge Giordani (az Angliában tanult és doktorált közgazdász, utóbb caracasi egyetemi tanár és Venezuela tervgazdasági minisztere) előszava után tizenkilenc válogatott esszét tartalmaz, hat ciklusba rendezve: „Az ideológia hatalma”, „Munka és elidegenedés”, „Marx, Lukács és a forradalmi értelmiségiek”, „A tőkén túl”, „Nevelés és szocializmus”, „A tőke szerkezeti válsága”. A tanulmányok javarészt az említett szeminárium alkalmából íródtak, némelyik ott hangzott el, s ebben a könyvben kapott végső, szerkesztett alakot. A kötet Mészárosnak a többiekénél egy kissé terjedelmesebb tanulmányával egészült ki, ez volt a szeminárium mester-előadása, amelyet a szerző személyesen olvasott föl több helyszínen. Az elhangzott előadásokat korreferátumok, viták, hozzászólások kísérték. Nem csupán brazil kutatók, oktatók, tudósok cseréltek ez alkalmakból eszmét; megszólaltak az USA, Franciaország, Argentína, Kuba, Venezuela, Svédország és Románia marxista értelmiségének képviselői is, akiknek a közvetlen szakterülete a filozófiától, a szociológiától, az irodalomtól a pedagógián és a történelemtudományon át a közgazdaságig volna sorolható.

A rendezvénysorozat pontos neve „III Seminário Internacional Margem Esquerda” volt. Ez némi magyarázatot igényel.

A *Boitempo Editorial* 1995-ben alakult. Vállaltan baloldali kiadói programja igen változatos: tudományos művektől a szépirodalomig sokfélével megjelentet. (Mellesleg, a „Boitempo” elnevezés a brazil irodalom huszadik századi klasszikusának, Carlos Drummond de Andrade-nak egyik verscímét idézi.) 2003-tól kezdve félévente jelenteti meg a kiadó a *Margem Esquerda* című vaskos folyóiratát, amelyhez rendezvényeknek meglehetősen gazdag választéka is kapcsolódik. A folyóirat 3. számá-

hoz kitalált első szemináriumot „Reflexões sobre o colapso” címmel 2004 áprilisában rendezték meg, a kapitalizmus válságáról. A második szemináriumra 2005 októberében került sor, témája az évtizedek óta Franciaországban (a Centre National de la Recherche Scientifique – CNRS – égisze alatt) működő Michael Löwy munkássága volt. Ezek egy-, illetve kétnapos szemináriumok voltak. Hozzájuk képest valósággal elképesztő méretű a harmadik, a Mészáros-sorozat. Ám érthető ez, ha arra gondolunk, hogy 2009-ben Mészáros István már az egyik legmegbecsültebb és legolvasottabb szerzője volt a folyóiratnak és a baloldali braziliai értelmiségnek, s a *Boitempo* sorra adta ki legjelentősebb műveit portugál nyelven. Mi több, egyik igen fontos könyvét eredetileg, első kiadásban a *Boitempo* jelentette meg *O desafio e o fardo do tempo histórico* címmel 2007-ben, s csak utóbb jelent meg az USA-ban angolul (*The Challenge and Burden of Historical Time*, New York, Monthly Review Press, 2008).

Nyolc város adott otthont a szemináriumoknak, de jóval több helyszínen, például mindjárt São Paulóban az Universidade de São Paulo legnagyobb előadóterme mellett a metropolis egy másik nemzetközi hírű felsőoktatási intézményében, a katolikus egyetemen (pontosabban ennek színháztermében) is folyt a disputa. Az egyik legkülönlegesebb helyszín pedig kétségkívül a São Paulótól mintegy hetven kilométerre fekvő Guararema volt, ahol a Földnélküli Falusi Dolgozók Mozgalma (Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra – rövidítve csak MST) által „Escola Nacional Florestan Fernandes” elnevezéssel létrehozott országos tanintézményben fogadták Mészárost. „Nacional”, vagyis országos jelzővel illetik ezt a páratlan iskolát, de valójában igen hamar nemzetközivé lett: Afrikából is fogadnak itt diákokat. És eleve nem csak az említett brazil mozgalom tagjai vagy szimpatizánsai számára teremtette meg öt éven át (2000–2005) tartó önkéntes társadalmi munkával mintegy ezer ember. Főiskolai szintű oktatás folyik benne kilenc fő szakon (politikatudomány, ismeretelmélet, faluszociológia, földműves politikai gazdaságtan, Brazília társadalomtörténete, nemzetközi helyzet, közigazgatás és társadalomirányítás, vidéki gazdálkodás, latin-amerikai tanulmányok), kiegészítve szakkurzusokkal – különböző egyetemek tanárainak közreműködése mellett –, például jogi ismeretekkel. Mészáros István ennek a minden támogatásra rászoruló (de korántsem minden támogatást elfogadó – tőkés magánszemélyekkel és alapítványokkal szóba sem álló!) intézménynek engedte át braziliai publikációi után járó szerzői jogjait.

Nem csekély érdeklődés kísérte Mészáros István személyes föllépését São Paulóban, Porto Alegreben, Rio de Janeiróban. (Magától értetődő, hogy nem minden szemináriumon és vitán vett részt.) Amellett, hogy interneten is végig lehetett követni a rendezvényeket, São Paulóban 1400 főre rúgott a hallgatósága, Porto Alegreben kilencszázötvenen értek be az előadóterembe, Rio de Janeiróban ezer főnyi közönség előtt

tartotta meg előadását. Mindent összevetve, nagyjából négyezer ember hallgatta-nézte személyesen.

Az egymástól független szemináriumok előadásainak és vitáinak témái a következők voltak: „Az ideológia hatalma”, „Munka és elidegenedés”, „Marx, Lukács és a forradalmi értelmiség”, „A tőkén túl – a kapitalizmus szerkezeti válsága”, „Nevelés és szocializmus”, „Marxizmus, társadalmi harcok és forradalom Latin-Amerikában”, „A történeti dialektika szükséges helyreállítása” (ez volt Mészáros előadásának címe), „A tőke szerkezeti válsága”, „A tőke válsága és a munka kilátásai”, „A szocializmus távlata ma”, „A tőkén túl – a tőke válsága és a munka távlatai”, „Az átmenet a tőkén túlra Mészáros munkásságában”, „A tőke szerkezeti válsága és a szocializmus kihívása a XXI. században”, „A válság, ahogy a XXI. század marxizmusai látják”.

A következőkben három rövidebb írást közlünk a Mészáros István tiszteletére megjelentetett tanulmánykötetből.

Csala Károly

Tömegsport-rendezvény, 1950-es évek vége

Mészáros István, egy XXI. századi klasszikus

Egy klasszikus olyan könyv, amelyik a többi előtt jár; ha pedig valaki előbb olvassa a többit, csak utána ezt, az is tüstént ráismer, hogy ennek hol a helye a könyvek családfáján.

Italo Calvino: *Miért olvassunk klasszikusokat?*

Nincs történelmi párhuzam ennyi és ennyire súlyos, sürgős megoldásra váró problémára. A dolog iróniája, hogy soha korábban nem volt kedvezőbb helyzetben az az eszmekör, amelyik a tőke főnálló rendszerének örökkévalóságát bizonygatja. Ha áttekintjük e nagyhatalmú ideológiának a tőkés fejlődés során befutott pályáját, azt látjuk, hogy a klasszikus liberalizmusban fogant kezdeteitől fogva máig jócskán megváltozott a kifejezési formája. Forradalmi gyökérből sarjadt, még a kapitalizmus történetileg *emelkedő szakaszában*, ez a rendszer megszilárdulásához és anyagi szükségletei újratermeléséhez legmegfelelőbb, optimista tápanyagot tartalmazó apologetikus növény. A tőke mint történelmi örökmozgó apológiájának újabban termőre fordult egyedeiben már semmi nyoma a forradalmiságnak: alázatosan alávetik magukat a tőke ellenőrizhetetlen parancsolatainak, ennek *történeti hanyatlása szakaszában*. Mind egybehangzón nyilatkozzák, hogy a rendszernek *nincs alternatívája*. Nem meglepő, hogy a válság súlyosbodtával elszaporodnak az ideológusok, akik hajlamosak kiagyalni, vagy ami egyszerűbb, átvenni és szajkózni a mesék világába való „vége”-tételeket: „az osztályharc vége”, „a munka vége”, „az ideológia vége”, „a történelem vége”. Legújabban valaki nem átalotta kinyilatkoztatni a „gazdasági kor” végét.¹

Úgy is mondhatnánk, hogy a rendszer ellentmondásai kiéleződésével megindult ideológiai hanyatlás, amely már 1848 csatározásaiban is megnyilvánult, végtére szépen összeborul a történelmi lehanyatlással, vagyis annak lehetetlenségével, hogy akár a minimális egyensúlyt is sikerülne kialakítani a teljes ingatagságban, amit a rendszer állandóan teremtődő, mindenkor megoldhatatlan s egyre súlyosbodó ellentmondásai idéznek elő, merthogy ez a rendszer már a legdrámaibb időszakába fordult: *a tőke társadalmi anyagcsere-rendszerének szerkezeti válságába*.

Ezt mondja ki a magyar filozófus, Mészáros István, életműve legsúlyosabb darabjában, *A tőkén túl – Közelítések az átmenet elméletéhez* című

könyvében, amely a kortársi világ problémái fölött való 25 évi töprengés gyümölcse. Az e könyvben olvashatók eredetisége a tőke által irányított társadalmi újratermelés jelenlegi szakaszáról lefolytatott, aggályosan pontos történeti vizsgálódásból fakad, valamint azoknak a fő eszméknek a kíméletlen bírálatából, amelyek ráülepedtek a tényekre és az elméleti távlatokra. Ehhez Marx és Engels, Rosa Luxemburg, Gramsci és Lukács voltak és maradtak elemzésének legfőbb fogódzói, abban az értelemben, hogy ők kínáltak számára egyfajta radikális, fölszabadító kilátást.

Mészáros konokul ragaszkodik hozzá, hogy időszerűsíteni kell a marxi kategóriarendszert, ez teszi lehetővé számára, hogy a tőkének Marx óta legélesebb és legradikálisabb kritikáját építse föl, olyan tézisek összefüggő együttesével, amelyek némelyike polémiából született, és mindegyike gondolatindító. Saját megfogalmazásának megalapozó premisszája Marxtól származik, aki a tőkét *özönvíz előtti* kategóriának tartotta. Mészáros a tőke ilyen transzhistorikus vetületének fonálát veszi föl. Ez a dimenzió mutatkozik meg a tőke rendkívüli képességében, amellyel sikerül biztosítania annak a folytonos továbbéltetését a történelem legváltozatosabb formáiban, ami *alapvető természetéből* fakad, vagyis a munka leigázásának folyamatosságát.

A huszadik századnak az információk gondos részletezésével elemzett tényei *A tőkén túl* lapjain jól szemléltetik azt a tételt: ha a tőke a kapitalizmus előtt is létezett – például kereskedőtőke alakjában –, s ha tőkéletesebb történeti formájában mind a mai napig realizálódik, akkor bizony a helyére is léphet olyasmi (amiként a szovjet tapasztalat bizonyította), ami hiába *a kisajátítók kisajátításán* és a magántulajdon *jogi-politikai* eltörlésén alapszik, mégis érintetlenül hagyja a tőke birtokolta ellenőrzés szerkezetfüggő, konstitutív formáit, bár ezt az ellenőrzést az állam, nem pedig a magántőkés gyakorolja. A lényeg az, hogy fönmaradjon a munka tényleges alávetése a tőkének.

A tőke ellenőrzési módja ugyanis nem holmi elvont jogalapon nyugszik, s nem vezethető le semmilyen törvényes jogcímből afféle egyszerű jogviszony módjára. A tőke ellenőrzési módja azon a gyakorlati alapon áll fön folytatólagosan, hogy ez egy olyan társadalmi viszony, amellyel ontológiailag összeférhetetlen a tőke és a munka minden rendű-rangú kibékítési kísérlete. És ahhoz, hogy ezt az ellenőrzést folytatólagosan gyakorolni lehessen, e társadalmi viszony eseti szükségleteinek sokoldalúsága megköveteli, hogy sokoldalú megszemélyesítései alakuljanak ki, amelyek anyagi valóságukat kölcsönzik a tőkeviszonynak:

[...] mind az egyes tőkések, mind az egyes munkások csupán a tőke és a munka *megszemélyesítőiként* funkcionálnak benne [a tőkerendszerben], és viselik az uralom és az alárendeltség következményeit, amelyek az egyes megszemélyesítők s a közti viszonyból adódnak, amit megszemélyesítenek. Így például az érték törvény, amely az érték többlet termelését szabályozza, „úgy jelenik meg, mint kény-

szer, amelyet a tőkésék egymással és a munkásokkal szemben alkalmaznak – tehát valójában mint a tőke mindkét féllel szemben érvényesülő törvénye”.² (Mészáros 2008, 221)

Ontológiai ellentmondás állt elő tehát a tőke társadalmi-történeti jellege és az egész emberiség között, amely elidegenülten van alávetve *vak parancsolatainak*. Vagyis

Az emberi lények abszolúte szükségesek a tőkének, s ugyanakkor teljesen fölöslegesek is számára. Ha nem az lett volna, hogy a tőkének szüksége van eleven munkára a maga bővített újratermeléséhez, a neutronbombás holocaust rémálma bizonyosan valóra válik. De minthogy az efféle „végső megoldás” nem adatik meg a tőkének, ellentmondások dehumanizáló következményeivel kerülünk szembe, meg az uralmi rendszer növekvő válságával. (Mészáros 2010, 253–254)

Az ellenőrizhetetlen társadalmi anyagcsere-mód természete magyarázza az ellenőrzésére tett számtalan próbálkozás kudarcát, a posztkapitalizmusét éppúgy, mint a szociáldemokrata politizálását. Olyan ellenintézkedések alkalmazásával vetettek volna gátat a tőketerjeszkedés logikájának, amelyeket Mészáros a *legkisebb ellenállás irányvonalához* sorol, ezért aztán úgy elsöpörte őket a történelem, hogy esélyük sem maradt a visszatérésre.

Minthogy így áll a helyzet, Mészáros szerint sohasem volt még ennyire szükség – akármilyen kedvezőtlenek legyenek is a megvalósításához nélkülözhetetlen föltételek rövid távon – egy szocialista offenzíva kialakítására. Ehhez mindenekelőtt ugrásszerű változtatásra van szükség: le kell számolni az egész defenzív magatartással, ami az öncélú szakszervezeti és politikai küzdelmet jellemezte mind ez ideig. Ám a filozófus szerint a rendszernek ilyen cselekvési eszközökkel való elutasítására a továbbiakban is szükség lesz; mégpedig mint egy olyan ellenőrzési mód *igenlése* felé vezető *közvetítésekre*, amelyek egy nem-antagonisztikus és csakugyan tervezhető társadalmi anyagcsere-rend sajátja.

A földadat nehéz. Ezért aztán Mészáros művétől sem szabad kész válaszokat, forradalmi iránymutató recepteket várni, ellenben munkájának azt a sürgető felelősségre-figyelmeztetését kell alaposan megfontolni: az embereknek – valódi társadalmi szubjektumok minőségében – a saját kezükbe kell venniük történelmük irányítását.

Szintézis *in statu nascendi*

Mészáros művének *klasszikus* jellegét szerzője radikális, fölszabadító humanizmusa határozza meg. Nagysága abból a tényből fakad, hogy

épp ebben a XXI. században ilyen: egy olyan korban, amelyik minden lehető módon pusztító és elembertelenítő, mélységes nyomorúság bélyegét viseli magán. Ez a jellemzősége, végtére is, annak az elkötelezettségnek a gyümölcse, amely a szerzőt egy életre szólón fűzi az emberiség felszabadulásáért és harmonikus egésszé fejlődéséért vívott harchoz.

E folyamat egyik kezdeti mozzanatát 1971-re tehetjük, amikor Angliában nyilvánvalóvá vált, hogy a *Marx's Theory of Alienation* (*Marx elidegenedés-elmélete*) című könyv kivételes fogadtatásban részesült: másfél év alatt három kiadást ért meg.³ Maga Mészáros egy sor olyan körülmény összejátszásának tulajdonította a műve iránti fölfokozott érdeklődést, amelyek „drámai nyomatékot adnak a tőke globális szerkezeti válsága fölerősödésének”, következésképpen „az elidegenedés bírálata, úgy látszik, ismét történelmi időszerűséget nyert”.⁴ (Mészáros 2006, 15)

Azóta sok víz lefolyt a *sátáni malom* lapátkerekén, és az ellenintézkedések és föllépések meddősége, amelyek ezt az állítólagos örökmozgót megzabolázni lettek volna hivatottak, csak tovább rontottak az 1970-es évek elejétől már amúgy is súlyos helyzeten. A jelenlegi állapot ezért igencsak azt valószínűsíti, hogy immár valóban itt az idő, hogy sürgősen, határozottan és ténylegesen szembeszálljunk az elidegenedés hatalmával – túl azon, hogy mindenekelőtt, halogatás nélkül, újra kell gondolnunk ennek már Marx ifjúkori művében megfogalmazott kritikáját.

Mészáros mindjárt az idézett könyve bevezetésében leszögezi, hogy nem pusztán fogalmi s nem is szubjektív bírálatára vállalkozik egy olyan yaira valóságos és roppant horderejű problémának, amilyen az elidegenedés. Az ő megközelítése más. Lássuk.

Marx a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* című munkájában fölvázolja egy új, forradalmi „humán tudomány” fő jellemzőit – egyfelől szemben áll a filozófia elvont egyetemességével-általánosságával, másfelől a „természettudományok” eldologiasult elaprózottságával és parcialitásával –, mégpedig egy nagy összegző eszme nézőpontjából, s ez nem más, mint a „munka elidegenedése” mint egy egész „elidegenedés-komplexum” gyökere.

Mészáros ebből a nézőpontból jelöli ki a marxi univerzumban megteendő hosszú útja ontológiai távlatát, s ilyen módon áll ki Marx fiatal korától érett koráig megalkotott egész művének konkrét és történelmi totalitása – dialektikus egysége – mellett.

Az elemzés ilyen iránya világos bizonyíték rá, hogy Mészáros a marxizmusnak ahhoz az irányzatához tartozik, amelyik – még ha számszerűleg kisebbségben van is az összességhez képest – elkötelezetten arra törekszik, hogy megcáfoljon egy dilemmát okozó téveszmét, amely a Második Internacionáléból eredt, s amely lebecsüli és nemegyszer elutasítja a fiatal Marx állítólagos „idealistá kilengéseit”, szemben aival, ami „magasabb rendű dialektikus materializmus”. Ugyanez okból, vagyis mert semmiképp sem ért egyet e durván apologetikus misztifikálással – ami Sztálin alatt

hivatalos értelmezés rangjára emelkedett –, minden alkalmat megragad, hogy küzdjön az instrumentális marxizmus nyomorúsága ellen.

Leszögezi:

A „fiatal Marx kontra idős Marx” (vagy épp a fordítottja) típusú megközelítés számos változatában van valami közös. Mégpedig az arra irányuló erőlködés, hogy szembeállítsák a politikai gazdaságtant a filozófiával, vagy a filozófiát a politikai gazdaságtannal, és Marx tekintélyével támasszák alá ezt a hamis alternatívát. Általánosságban szólva, akik meg akarnák kerülni a szabadság és az egyén életbevágó – és persze, valamiképp elvont – filozófiai problémáit, azok a „tudós” vagy „érett közgazdász” Marx oldalára állnak, míg azok, akik szeretnék, ha a marxizmus gyakorlati hatalma-ereje (ami elválaszthatatlan attól, hogy lerántja a titokzatosság leplét a tőkés gazdaságról) soha nem is létezett volna, a „fiatal filozófus Marxt” magasztalják. [...] Csupán az olvasó idejét vesztegetnének ezeknek az értelmezéseknek az elemzésével, ha nem volnának mindamellett *ideológiai* jelentősek. (Mészáros 2006, 208)

Figyelemreméltó, hogy Mészáros érdeklődése Marx kezdeti stúdiói iránt épp a *Kéziratok*-ban megjelenő fordulat döntő pontjára összpontosult: az *elidegenedésre*, amelynek *kiindulópontja a munka*. Ilyenképpen az, hogy vizsgálódás tárgyává tette az elidegenedés fogalmát, akként, ahogyan ott megjelent, alkalmul szolgált neki ahhoz, hogy föltárja a jelenkor egyik legsúlyosabb problémájának ontológiai gyökerét, s egyúttal megvilágítsa egy szintézis kialakulási folyamatát *in statu nascendi* – előszeretettel utal e kifejezéssel az elemzett műre –, az elsöre a sok közül, amelyek a sokdimenziós és radikális eszmék átfogó s összefüggő rendszerét hozták létre.

Jóllehet e rövid cikk nem szándékozik elmélyedni a Mészáros alapos tanulmányában kifejtett fogalmi univerzumban, mégis, a semmiképp sem kívánatos leegyszerűsítő elszegényítés kockázatával is érdemes itt említést tenni legalább a szóbanforgó szintézis megértési folyamatának fölötté gazdag és lényeges két aspektusáról; mindkettő arra a konkrét történeti közegre enged rálátást, amelyben Marx a hegeli idealizmus, illetve a feuerbachi materializmus kritikáját megfogalmazta.

Az első annak az egész komplexumnak az újraértelmezésére vonatkozik, amit az *Aufhebung* fogalma rejt magában. Ez a német szó egyaránt jelenthet „fölülmúlást, hatálytalanítást, megőrzést, megszüntetést (vagy behelyettesítést) valamely magasabb szintre emelés által”.

Mészáros szerint ez a fogalom ad kulcsot Marxnál az elidegenedés megértéséhez, „nem pedig fordítva”, ahogy tévesen föltételezik. Hasonlóképp válik lehetővé Mészárosnál (2006, 11) a *Kéziratok* egyik legzeniálisabb elemzése két fogalom segítségével: az *elsőrendű közvetítés* – vagyis „a termelőtevékenység mint olyan, az emberi állapot abszolút ontológiai

tényezője” – és a *másodrendű közvetítés*, vagyis a magántulajdonból, a cseréből, a munkamegosztásból fakadó elidegenedett „közvetítés közvetítése” ez a két fogalom. Ezekre a kiindulópontokra támaszkodva képes Mészáros nagyon eredeti módon föltárni a Marxtól Hegelhez fűző „megszüntette megőrzés” viszonyának valódi összefüggéseit.

Marx-stúdiumainak elmélyítése, kibővítve a *Grundrisse*-ben és *A tőké-*ben való alámerüléssel – a XX. század igen fontos és fölötte zavarba ejtő tényeinek fényében – igazolta számára a Marx fölállította kategória-viszonylatok aktualitását, ráeszméltette, és fölerősítette benne annak tudatát, hogy szükség van egy új szintézisre, a tőkerendszer egyre kritikusabbá váló működésének új összefoglalására.⁵ Úgy látta, maga Marx munkássága követeli meg ezt, mert abban

[...] minden mikrokozmosz: makrokozmosz; innen művének rendkívüli nyitottsága.

Az a tény, hogy a mű befejezetlen, nem fontos, annál is inkább, mert bár sok járatlan út nyílik belőle, világos, hogy milyen irányba mutatnak. Mindig egyetemes dimenziókba futnak, bármiről legyen is szó. (Mészáros 1984, 21)

Nem véletlen, hogy a *Kéziratokban* benne rejő s a benne foglaltakon túlmutató (ha úgy tetszik, immanens és transzcendens) kérdések vizsgálata, ami a leginkább tárgyhoz illő módon valósult meg a *Marx's Theory of Alienation*-ben, ez maga is efféle *in statu nascendi* szintézis.

És hogy ez a munka egy roppant hosszú távú terv alappillére volt, annak bizonyítékával szolgál a harmadik angol nyelvű kiadás Előszava, amelyben a szerző azt írja:

Ami ezt a kötetet illeti, barátaim és kritikusaim úgy vélik, hogy a jelenkor társadalmi-gazdasági fejlődésének – kiváltképp az utolsó fejezetekben terítékre kerülő – néhány főbb kérdése némileg rendszeresebb elemzést igényelne. Ámbár úgy hiszem, a *Marx elidegenedés-elmélete* keretei nemigen engedélyeztek sokkal többet, mint épp ezeknek a kérdéseknek a csupán meglehetősen sommás taglalását, a bírálatok tartalmával való egyetértésem nem is lehetne teljesebb. Valójában már évek óta ezeknek a körünkre égő ügyeknek a részletes vizsgálatán dolgozom – remélem, hogy dűlőre jutok velük, s rövid időn belül megjelentethetem ezekről szóló tanulmányomat. (Mészáros 2006, 15)

Ilyen előzmények után vágott neki Mészáros István a tőke társadalmi anyagcsere-rendje ellen írott, eleddig leghatalmasabb, legerőteljesebb kortársi marxista kritika megalkotásának. E hatalmas szintézisre-törekvés legnagyobb és legteljesebb eredményét vehetjük szemügyre, amint már cikkünk elején mondtuk, *A tőkén túl*-ban; s tekintettel arra, hogy megva-

lósításának szándéka az 1960-as évekből datálódik, Mészáros mifelénk legismertebb könyvei mind-mind a jelenkor legsúlyosabb problémáiról szóló tágabb és egyre mélyebbre hatoló töprengéseinek termékei.⁶

Így tehát, amikor az 1970-es években és az 1980-as évek elején a Marx elidegenedés-elmélete iránti érdeklődést főként egy fiatal filozófusnak (Mészárosnak) az úgyszintén fiatal Marx művén végzett mélyreható elemzése eredeti, immanens, ködoszlító volta váltotta ki, csak kevesen sejtették, hogy egy tágabb szintézis születésével van dolguk. Mára viszont ez az érdeklődés jelentősen kibővült, nagy mértékben annak köszönhetőn, hogy számos, akkor még csírájában meglevő fogalom és eszme kifejlődésének lehetünk tanúi.

Ezért és sok más okból, nagy művének lapjairól minden bizonnyal egy bonyolult, ámde szilárdan megalapozott totalitás tárul elénk. Semelyik része nem tekinthető monografikusnak vagy atipikusnak az egész mű együttesében, s Mészáros arra sem tartott igényt, hogy bármiféle „sajátos újdonsággal” álljon elő Marx ügyében. Hozzá, valamint Engelshez, Leninhez, Rosa Luxemburghoz, Lukácshoz, Gramscihoz, Bolívarhoz, Mariáteguihez, Che Guevarához és más elődeihez a rajtuk túlfutó távlat fűzi, meg a hála, hogy „vállaikon állhat”, s így történelmi alkalma nyílik rá, hogy sokrétűbben, konkrétan és közvetítésekben gazdagabban kémlelje a beépítendő horizontot.

Mészáros, a maga történelmi korával összhangban élő filozófus begyűjti a marxizmus klasszikusainak fölbecsülhetetlen értékű termését, s a tőkerrendszer anyagi és ideológiai megnyilvánulásai s megvalósulásai mai alakjainak megfelelően időszerűsíti. Pontosan ezért, mert aktuálisá képes tenni az elméletet a történelem parancsolatai szerint, áll előttünk úgy Mészáros, mint a XXI. századi marxizmus eredeti klasszikusa, aki döntő elemekkel szolgálhat számunkra a tőke világának bírálatához és – talán – forradalmi átalakításához, éppenséggel akkor, amikor ez a világ a legpusztítóbb és legembertelenebb vetületeiben nyilvánul meg előttünk.

Jegyzetek

- ¹ Lásd Tony Judt, az USA-ba áttelepült angol történész – a 2005-ben megjelent, nagy port fölvert könyv: *Postwar. A History of Europe Since 1945* szerzője – nyilatkozatát a *Mais! Folha de S. Paulo* 2009. szeptember 13-i számának 5–6. oldalán.
- ² Az idézőjelben szereplő szavak lelőhelye: Marx: *A közvetlen termelési folyamat eredményei*. Budapest, Kossuth, 1988, 102.
- ³ A könyv első brazil kiadásának idején, 1981-ben (*A teoria da alienação em Marx*. São Paulo, Zahar), Mészáros István neve még csak a közönség szűk körében volt ismeretes ebben az országban. Ez a kör, általánosságban szólva, azokból állt, akik errefelé Lukács György munkásságát tanulmányozták, azét a filozófusét, akivel Mészáros 1949-től kezdődően, akkor még a budapesti egyetemen, szoros kapcsolatba került tanítványaként, titkáráként, barátjaként.
- ⁴ A harmadik kiadáshoz készült s a további kiadásokban újraközölt „Előszó” írásának kelte: 1971 november.

- ⁵ Mészáros 1951-től kezdve több ízben beszélt erről a kérdésről Lukáccsal. „Azt mondogatta, nagyon nyugtalanítja, hogy abban a történelmi helyzetben nem lehet összefoglaló művet, szintézist alkotni. Bizonyos értelemben ebben áll Lukács tragédiája: amennyiben ő volt az évszázad leginkább átfogó szintézisteremtő gondolkodója. [...] Mármost, ez egyfajta önkorlátozássá alakult át, ha úgy tetszik, a körülmények megokolásává, arra alapozva, hogy a föltételek még nem értek meg hozzá, és csak szűkebb aspektusokra irányuló, monografikus munkák készítésére van lehetőség. Ily módon számára a szintézis megszűnt alapvető szükség lenni. Monumentális szintézis ígéretével kezdte, ami az eldologiasodásnak, a proletariátus tudatának az elemzése, és csak szűkre fogott, monografikus tanulmányokig jutott el. Ennek dacára azonban a szintézis folyton föllelhető nála, de csak mint egy-egy fejezet, mint egy-egy közbülső-közvetítő – monografikus – mű része. Példaként említem e szintézis elemeit *A fiatal Hegelben* s aztán, természetesen, a két utolsó munkájában, az *Estztikában* és az *Ontológiában*. A *politika* mint lényegi közvetítés hiánya az *Ontológiában*, például, komoly problémák forrása.” Részlet egy brazil folyóirat szerkesztőségének adott Mészáros-interjúból: „Lukács kora és a mi korunk: szocializmus és szabadság”. (Mészáros 1984)
- ⁶ Az idevágó könyvek eredeti angliai, illetve – zárójelben – brazíliai megjelenése: *Marx's Theory of Alienation*. London, Merlin, 1970. (*A teoria da alienação em Marx*. São Paulo, Zahar, 1981; São Paulo, Boitempo, 2006.) *The Necessity of Social Control*. London, Merlin, 1971. (*A necessidade do controle social*. São Paulo, Ensaio, 1987.) *Aspects of History and Class Consciousness*. London, Routledge & Kegan Paul, 1971. (*Aspectos de Historia e consciência de classe*. São Paulo, Ensaio, 1993.) *Philosophy, Ideology and Social Science*. Brighton, Harvester/Wheatsheaf, 1986. (*Filosofia, ideologia e ciência social*. São Paulo, Boitempo, 2008.) *The Work of Sartre: Search for Freedom*. Brighton, Harvester/Wheatsheaf, 1979. (*A obra de Sartre: busca da liberdade*. São Paulo, Ensaio, 1991.) *The Power of Ideology*. Brighton, Harvester/Wheatsheaf, 1989. (*O poder da ideologia*. São Paulo, Ensaio, 1996; Boitempo, 2004.)

Hivatkozott irodalom

- Mészáros, István 1970: *Marx's Theory of Alienation*. London, Merlin Press
- Mészáros, István 1984: Tempos de Lukács e nossos tempos: socialismo e liberdade. *Ensaio*, São Paulo, 13. sz. 9–29.
- Mészáros, István 2006: *A teoria de alienação em Marx*. São Paulo, Boitempo
- Mészáros István 2008: *A tőkén túl*. Első rész. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány
- Mészáros István 2010: *A tőkén túl*. Harmadik rész. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány

(Fordította: Csala Károly)

(Eredeti megjelenés: Ivana Jinkings és Rodrigo Nobile [szerk.]: *István Mészáros e os desafios do tempo histórico*, São Paulo, Boitempo Editorial, 2011, 95–102.)

Tichy Lajos, a Honvéd focistája és Karossa László fotóriporter

Egy hosszú út kezdetén: a kapitalizmus hanyatlása, nosztalgiák, örökségek és remények a XXI. században

A válság végének kezdete (vagy kezdetének vége)?

2009 elején Ben Bernanke (a Federal Reserve – FED –, vagyis az Egyesült Államok központi bankjának akkori elnöke) azt az előrejelzést adta, hogy az esztendő vége előtt világos jelei mutatkoznak majd a válság meghaladásának. Augusztus dereka táján úgy nyilatkozott, hogy „a recesszió nehezen már túl vagyunk” (Fed says... 2009). Mielőtt robbant volna a pénzügyi bomba – 2008 szeptemberében –, Bernanke azt jóslta, hogy ilyesmi sohasem következhet be, s amikor mégis megesett, újabb jóvendőlése az volt, hogy rövid időn belül jön a föllendülés. Nem ő volt az egyetlen, aki így vélekedett. Néhány elszigetelt jelzésből félelmetes médiakampány kerekedett avégre, hogy ezt az eszmét sulykolja. Így történt, hogy a globális tőzsdei „buborék” újjászületését 2009 márciusának közepétől akként állították be, mint az általános gazdasági javulás tünetét, s tömérdek „szakértő” úgy magyarázta, hogy a tőzsde eufóriája a recesszió végének előjele. Igazából a gazdasági nagyhatalmak kormányzatainak nagytömegű pénzinjekciói, amelyek főleg a bankrendszert jutalmazták, a pénzalapok óriási bőségét generálták, s ezek a termelés és a fogyasztás általános csökkenésének körülményei közepette a tőzsdeügyletekben kaptak haladékokat arra, hogy tőkék jövedelmezőségét megőrizték. A részvények értéknövekedését kihasználva, fölverték ezek árfolyamát, ami aztán még több és több pénz befektetéséhez adott ösztönzést a tőzsdén. Ráadásul a világ tőzsde-eufóriájának fölporgető motorjába, az Egyesült Államok tőzsliderendszerébe a helyi származékos jelzálogpiaci pénzeket, még fontos külső forrásokból táplálkozó spekulatív pénzalapok áramlottak be, s kihasználva a dollár tartós gyöngéledését, rohamszerűen vásároltak föl olcsó és emelkedő árfolyamú részvényeket.

Megismétlődött ekképpen az 1990-es évek végének és 2007-nek a spekulációs eseménysorozata, ámde egy döntő különbséggel: a buborék környezete nem a gazdaság növekedése, hanem recessziója volt. A korábbi buborékok (a tőzsdén, az ingatlanpiacon, a kereskedelemben stb.) pozitív kölcsönhatásban voltak az egyéb gazdasági tevékenységekkel;

a részvények és az ingatlanok áremelkedése növelte a fogyasztást és a termelést. Ezek a növekmények a maguk részéről a pénzalapokat hizlalták, amelyek jórészt spekulációs ügyletekbe áramlottak, egyfajta globális jellegű spekulatív-fogyasztói-termelői – végső soron fonák – *circulus vitiosus*t alakítottak ki, ami középtávon katasztrófához vezet, ám rövid távon prosperitást generál. A 2009-es börzebuborékkal szemben viszont alacsony fogyasztási szintek állnak, valamint a termelői befektetések hanyatlása és a munkanélküliség folytonos növekedése. A hanyatló reálgazdaság által tétlenségre ítélt többlettőke a pénzügyi spekulációban hajt hasznot. Ami ebből a kormányzatok mesés összegű mentőakcióinak köszönhetően előáll: egy spekulációs-recessziós ördögi kör. Az észak-amerikai kormányzat hatalmas szubvencióval enyhítette ezeket a negatív hatásokat, folyamatos támogatással fönntartott bizonyos fogyasztásokat, és ily módon mindenekelőtt lelassította a bruttó hazai termék (GDP) lefelé tartó görbéjét, hogy majd utóbb visszafordítására legyen lehetősége. 2008 utolsó és 2009 első negyedének erős zuhanására a második negyedévben lanyguló hanyatlás következett, majd növekedés a harmadikban; a kormányzati szubvenciók ezt a gépjármű- és ingatlanpiaci vásárlások felé terelték, amelyek viszont főleg a katonai kiadások növekedésében csapódtak le. De e mögött az átmeneti megélénkülés mögött költségvetési hiány és az államadósság féktelen növekedése áll.

Az élénkítési kísérletek (a stimulált növekedés) átmeneti enyhítő hatása azokat az élősködő mechanizmusokat erősíti és állítja talpra, amelyek a mostani bajba sodorták az észak-amerikai gazdaságot. És a birodalom (a kapitalista világ gócpontja) hanyatlása magával rántja a világrendszer egész együttesét.

Nem csupán „gazdasági válságról” van szó. Egyéb „válságokra” van kilátás, amelyek bármely pillanatban erős kihatással lehetnek egy ennyire törekeny világrendszerre. Kimagaslik közülük az energia- és az élelmezési válság, amelyek már 2008-ban is éreztették hatásukat, s továbbra is hatályosak. Úgyszintén az Egyesült Államok katonai-ipari komplexumának megszegyenülése, ami kiterjed a NATO egész katonai apparátusára, amelyet jégre vittek, vagy ha úgy tetszik, mocsárba masírozattak az iraki és az afganisztáni-pakisztáni háborúban, hogy együtt merüljenek el egy katasztrófális *percepció*s válságban: meghaladja ugyanis valóságmegértő képességüket ezeknek a „peremvidéki” népeknek a meglepő ellenállása, s jóval magasabb szinten megismétlődik a „Vietnam-effektus” vagy Hitler zavarodottsága a szovjet harckocsik láttán.

Meg kell említeni az urbánus és a természeti környezet válságát is, amely az erkölcsi és kulturális értékek s a szociális fölfogások hanyatlásával egyetemben fokozatosan hitelteleníti a polgári világ paradigmáit, szétzilálja, rongálja a politikai rendszereket, a termelési innováció struktúráit és a média működtetésének mechanizmusait. Összegezve: látszólag többrendbeli „válságok” konvergenciájával állunk szemben, ám a valóságban egyetlen egy gigászi válságról van szó, amelynek több-

féle arculata van, nagyságára nézve (bolygónyi kiterjedésű) az emberi történelemben sohasem látott méretű. Olyan, mint valami nagy-nagy bealkonyulás, ami nagyon hosszan elhúzódással fenyeget.

1968–2007: az előkészítő szakasz

A jelenlegi válságnak hosszú volt a kihordási ideje – megközelítőleg 1968-tól 2007-ig tartott –, eközben *krónikus túltermelési válság* bontakozott ki, amelyben egymásra halmozódtak az élőködésnek és az ökoszisztéma fosztogatásának következményei. E négy évtized leforgása úgy értelmezhető, mint a katasztrófa elodázása, köszönhetőn a pénzügyi-katonai terjeszkedésnek (középpontjában az Egyesült Államokkal), a periféria olcsó munkaereje integrálásának (Kína, egyebek közt), a természeti erőforrások gyorsított ütemű fölprédálásának (különösen a nem megújuló energiaforrások vonatkozásában), a fejletlen országok tág terű pénzügyi kirablásának. Tekinthető ez a rendszer egyfajta „előremenekülésének” is, aminek a hajtómotorja a nagyarányú parazitizmus.

A két nézetet az „elaggott kapitalizmus”¹ fogalmának használatával egyesíthetnénk, vagyis a rendszer előrehaladott elöregedése jelenségeként foglalhatnánk egybe, amikor is e rendszer a maga két évszázados története során fölhalmozott összes bonyolult válságellenes eszközt bevetve sem képes gátat szabni betegségei és hanyatlása súlyosbodásának.

A parazitizmus növekedése és a globális termelési lendület lefékeződése szoros kölcsönhatásban áll egymással. Az 1970-es évek derekától a GDP növekedési csúcsai világszerte egy lefelé tartó vonal mentén mozogtak szabálytalan módon, miközben a pénzügyi spekuláció szédítő iramban terjedt. A pénzügyi hipertrófia egyszerre volt oka és okozata a termelés hanyatlásának: az úgynevezett „reálgazdaság” lelassulása fölös pénzalapokat generált, amelyek a spekulációs gazdaságba áramlottak át, ez a tőkehasznosítás egérútjának bizonyult, ugyanakkor a spekulációs terjeszkedés elvitte a rendelkezésre álló tőkét, miközben a rendszer egésze fölött átvette az uralmat a maga azonnali haszonnal kecsegtető virtuális szubkultúrájával, eltorzítva és lendületvesztésre kárhóztatva azt. A technológiai innováció, ami a korábbi korszakokban lényeges pillére volt a termelésnövekedésnek – amire elsődlegesen hivatva volt –, a parazita (katonai-fogyasztói-pénzügyi) hipertrófia technikai bázisává alakult át.

A maga részéről az észak-amerikai *katonai-ipari komplexum*, amelyet nagyon súlyos csapás ért a vietnami vereséggel, az 1970-es évek derekán új ösztönzést kapott a kapitalizmus strukturális szükségleteitől, s hatalmas mennyiségi ugrást hajtott végre az 1980-as évtized elején Reagan elnök katonai megaprogramjával. Aztán úgy látszott, hogy nehézségekbe ütközött, amikor az Egyesült Államok megnyerte a hidegháborút az 1990-

es évek elején. Hogyan lehet legitimálni a kiadások emelkedését, amikor már eltűnt az ellenség?

Az évtized végén a birodalom egy furcsa „ellenség” gyártásával volt elfoglalva, ami újabb katonai terjeszkedést tett lehetővé. A „nemzetközi terrorizmusról” van szó, egy elszórtan elvegyülő, igencsak virtuális ellenségről, ami igazolásul szolgált egy elhúzódo gyarmatosító kalandhoz Euráziában, annak a területsávnak az ellenőrzése révén, amelyik a Balkántól Pakisztánig húzódik, átszeli Irakot, Iránt és Közép-Ázsia országait, s amelynek szívében a Perzsa-öböl és a Kaszpi-tenger medencéje fekszik, alatta pedig a Föld kőolajkészletének mintegy 70%-a.

A győzelem ebben a háborúban lehetővé tette a birodalomnak, hogy sarokba szorítva Oroszországot és Kínát, garantálja nagy stratégiai szövetségese, az Európai Unió hűségét, s így megszilárdítsa vezető szerepét, amely hozzásegítette, hogy roppant kemény pénzügyi és kereskedelmi feltételeket szabjon a világ többi részén, merthogy a hanyatló birodalmi gazdaság a külső vagyonok fokozottan növekvő beadagolására szorult ahhoz, hogy életben maradhasson. Miként a múltban, egymást erősítve közrejátszottak ebben a „belső” szükségletek, vagyis az észak-amerikai gazdaság újratermelési szükségletei (a gazdaság újratermelésében pedig a katonai kiadások diktálják a tempót), meg az imperialista zsákmányolás szükségszerű újratermelődése. Ebben az értelemben nem valami új jelenségről van szó: az 1930-as években a katonai kiadások tették lehetővé az Egyesült Államoknak, hogy kievickéljen a recesszióból és egyben azt is, hogy tőkés szuperhatalommá emelkedjék a második világháború után. A hidegháború negyven éve jócskán serkentette a GDP növekedését, segítette áthidalni a recessziók többszörös fenyegetését (az 1940-es évek végén, az 1980-as évek elején stb.). A legutóbbi militarista föllendülés újdonságát a birodalom társadalmának szélsőségesen parazita torzulása adta, ami az összes korábbitól gyökeresen elütő szakasz fejleménye volt.

A világgözpont hanyatlása

Meg kell állapítanunk, hogy a világgözpont – az Egyesült Államok – hanyatlásával állunk szemben, s hogy ez a hanyatlás nem jár együtt semmilyen másik imperialista világgözpont fölemelkedésével, amelyik a helyébe lépne. A többi nagyhatalom (Európai Unió, Japán, Oroszország, Kína) oldalágon szállt be ugyanabba a bárkába. Az egyesült államokbeli parazitizmus nem volt egyéb, mint sajátos központi megnyilvánulása a krónikus globális túlermelési válságnak – beleértendőek ebbe az ál-„csodák”, amilyen a kínai tőkeexpánzió, az orosz újjászületés vagy az európai integráció.

A kapitalizmus a második világháború végétől az Egyesült Államok köré szerveződött, ez lett alapvető tere mindennemű üzletnek-ügyletnek

(termelés, pénzügyek, média stb.). Az 1970-es évek elején megindult degradálódása és jelenlegi hanyatlása egyetemes kór kifejeződése. Az észak-amerikai élőködő azért fogyasztott termelőképességén fölül, mert Európa, Kína, Japán stb. gazdaságainak szükségük volt rá, hogy eladják neki áruikat és szolgáltatásaikat, befektetéseket eszközöljenek nála pénzalapjaik többletéből. Arról az egyre mélyülő kölcsönös függőségről volt szó, amelyet „globalizációnak” neveznek, és amelyet úgy ír le a neoliberais propaganda, mint a kapitalizmus fölsőbb fokát, merthogy ez már pozitív módon meghaladta a második világháború vége s az 1970-es évek válsága között érvényes rendszert.

Idilli képet festettek egy megegyezésen alapuló kapitalizmusról, amely mentes a nagy nemzetállamok gyámságától, határtalan növekedésben van kölcsönös kapcsolatokban tevékenykedő körök mentén, amelyeket a technológiai forradalom, a termelésben beköszöntő változások, a fogyasztás kiterjedése és a globális pénzügyek alkotnak. A valóságban olyan globális kapitalizmusról van szó, amely egy nagy s egyre inkább parazita imperialista központ köré tagolódik, és teljes mértékben ennek pénzügyi hegemoniája alá tartozik. Mindazonáltal súlyos hiba volna úgy vélni, hogy ez a jelenség az észak-amerikai társadalom sajátosság és kizárólagos fátuma. Világfolyamatként helyes értelmeznünk. Maffiahálózatok és vállalkozások finanszírozása és elterjedése (amilyen a kábítószer-forgalmazás, a prostitúció, a periferikus állami vállalatok fosztogatása stb.) keresztül-kasul áthatja a központi országok egész tőkés elitjét, és gyorsan „átforogtja”, lefokozza az úgynevezett alulfejlett világ jelentős számú burzsoáziáját, átalakítja őket törőlmetszett peremvilágbeli lumpenburzsoáziává.

Azt lehetne mondani, hogy a kínai eset kivételes, de nem így van. Kína nagy ipari exportőr, és mesés pénzfőlesleget halmoz föl. Nagyon fontos szerepet játszik a világméretű spekulációs ügyletekben, vezető elitcsoportjai roppant mód korrumpáltak, és iparosodása végső soron teljesen a globális finánckapitalizmus újratermeléséhez és kiváltképp az észak-amerikai gazdaság legújabb fejleményeihez igazodó funkciót lát el, ellátja olcsó árucikkkel, és cserébe dollárt, államkötvényeket és egyéb értékpapírokat halmoz föl. Ily módon a kínai elit aktív résztvevője a globális élőködő világunnepélynek, és tagja a világ gazdagainak exkluzív klubjának (munkás és paraszt társadalmi bázisa pedig a szegények, elnyomottak és kizsákmányoltak egyetemes proletártömegének része).

A valóság rácafol a nemzeti vagy regionális „lekapcsolódásnak” az Egyesült Államok megfenekléséhez fűződő képzelgéseire. Ellenkezőleg, a többi nagyhatalom kétségbeesését mutatja legfőbb, központi szerepet játszó üzletfelül hanyatlása láttán.

Aminek szemtanúi vagyunk, az nem az egypólusú világ fölváltása valamilyen hatékony sokpólusú formával, nem a világ teljes fölosztása a központi nagyhatalmak között, hanem átváltás egy elhúzóódó pólusvesztő folyamatra, amelynek során egyre-másra keletkeznek olyan hézagok,

ahol az imperialista ellenőrzés gyöngülőben van – vagyis ahol a világ kapitalista tagolódása a válság ritmusa szerint bomladozik. S a történeti előzmények (mindenekelőtt az első világháború óta történetek) arra utalnak, hogy a kapitalizmus imperialista hierarchiája válságba sodródik, objektív és szubjektív föltételek jönnek létre a rendszer áldozatainak lázadásához.

Nincs szó rendezetten zajló folyamatról. Magába foglalja az imperialista visszavágás kísérleteit; az uralmi gépezetek helyreigazítását (mint a mostani kurzus az Egyesült Államokban Barack Obama elnöksége alatt); a többi nagyhatalom próbálkozásait, hogy megvessék a lábukat ott, ahol meggyöngült az észak-amerikai impérium hatalma; az egyszer sikeres, máskor pedig bukásra ítélt önállósodásokat a periférián. Amikor egynémely nyugati guruk aggodalmat tanúsítanak ama lehetséges fejleménnyel szemben, amit *kaotikus pólusvesztésnek* (Hass 2008) minősítenek, nagy egyetemes, tudatos vagy tudatalatti félelmet fejeznek ki azért, mert kilátás van az oly gyűlöletes antikapitalista kísértet újbóli föltűnésére, amelyet már több ízben holttá nyilvánítottak, ördögüzéssel eltűntettek, ám még mindig fenyegeti őket.

A krónikus túltermelési válságtól az általános alultermelési válságig

A 2007–2008-as kifejtet, a rendszer hosszú alkonyának kezdete semmiképp sem volt meglepetés. Bele volt kódolva az utóbbi négy évtized *ellenőrzött válságába*.

Mi több, észlelhető olyan folyamatok, amelyek már bő két évszázada zajlanak az ipari kapitalizmus történetében, s amelyek most ennek általános hanyatlásába torkoltnak. Fölfedezhetők a rendszer jövődő hanyatlásának előjelei születésétől kezdve, ifjúkori terjeszkedésén át s még inkább érett kora folyamán: a parazitizmus csírái.

Az alultermelési válságok sora a nyugati kapitalizmusban a XIX. század folyamán nem egyszerű láncolatát jelenti a termelőerők fejlődése átmeneti visszaesésének, majd egyre magasabb szintű megélénkülésének. A rendszer minden egyes depresszió után erőre kap, de ennek folyamányaként mind több és több élősködő elemmel gyarapodik. A XIX. század vége és a XX. század eleje táján diadalmaskodik a fináncctőke. Rákbetegség módjára elhatalmasodik, és hét-nyolc évtized múltán abszolút ellenőrzése alá vonja a rendszert. De fejlődése sokkal korábban kezdődött, az egyre inkább összpontosított ipari és kereskedelmi struktúrák, valamint imperialista államok finanszírozásával, amelyekben tért hódítottak a polgári és katonai bürokráciák.

A haladás és a sikeresség, a produktívizmus ideológiája arra szolgált, hogy leplezze ezt a jelenséget. Meggyökerezett az az elképzelés, hogy a kapitalizmus, ellentétben a korábbi civilizációkkal, nem az élősködés, hanem a termelőerők halmozott növekedése, amelyek terjeszkedése

olyan orvosolható adaptációs problémákat okoz a világrendszer zsigereiben, amelyek a „teremtő rombolás” folyamatai révén gyógyíthatók. A nagymérvű tőkés parazitizmust, mihelyt nyilvánvalóvá lett, egyfajta átmeneti „visszaesésnek” vagy „félresiklásnak” tekintették a modernitás fölfele tartó menetelése során.

A modern militarizmus is a Nyugat XIX. századi történetében gyökerezett, kezdve a napóleoni háborúkkal, folytatódott a francia–porosz háborúval, beletorkollott az első világháborúba – s előállott belőle a „katonai-ipari komplexum”. Kezdetben a birodalmi hódító stratégiák elsőrendű eszközeként fogták föl, utóbb pedig mint a le-lefulladó kapitalizmus gazdasági „önindítóját” tartották nélkülözhetetlenek. Csupán a probléma egyik oldalát vették tekintetbe, s figyelmen kívül hagyták vagy lebecsülték mélységesen parazita természetét: azt a tényt, hogy a rendszer újratermelését szolgáló katonai monstrum hosszú távon sokkal nagyobb hatalomra szert tevő szörnyet akar: az improduktív fogyasztás szörnyetegét.

Jelenleg az észak-amerikai katonai-ipari komplexum (ami körül keringnek NATO-beli, egyre szaporodó hasonmásai) reálértéken több mint egymilliárd dollár „túlköltekezést” mutat, vagyis tüntet föl a „tartozás” rovatban (Johnson 2008)², s növekvőn járul hozzá a költségvetési deficithez s az államadóssághoz (következésképp a pénzügyi intézetek virágzásához, amelyek kedvezményezett haszonélvezői az efféle hiányoknak). Katonai hatékonysága immár lejtmenetben, ám bürokráciája növekvőben. A korrupció keresztül-kasul áthatja minden tevékenységét, s többé már korántsem az a nagy gerjesztője a munkahelyteremtésnek, ami korábban volt; a katonai-ipari technológia fejlődésével már jócskán lecsökkent ez a funkciója. A katonai keynesizmus mint hatékony válságellenes stratégia korszaka immár a múlté (MacDonald 2007). Másfelől ma tanúi vagyunk az Egyesült Államokban az üzleti integrációnak a katonai-ipari szféra, a pénzügyi hálózatok, az energetikai nagyvállalatok, a maffia-társaságok, a biztonsági „cégek” és más, roppant dinamikus tevékenységi ágazatok között, amelyek a birodalmi hatalmi rendszer domináns terét alakítják.

A *peak oil* (a világméretű kőolaj-kitermelés maximuma körüli sáv, amelynek elérése után a hanyatló fejlődési szakasz következik) megközelítésével együtt járó energetikai válságot sem volna szabad az utóbbi évtizedek történetére korlátozni. Úgy volna helyesebb értelmezni, mint a nem megújuló természeti erőforrások modernkori kiaknázása hosszú szuperciklusának hanyatló szakaszát. E modernkori kiaknázási ciklus az ipari kapitalizmus kezdetével indult, amikor ez megszabadult béklyóitól, majd terjeszkedni kezdett a bőségesen föllelhető, olcsó és könnyen szállítható energiahordozóknak köszönhetően, kibontakoztatva előbb a szén ciklusát angol hegemonia alatt a XIX. században, majd a kőolajét észak-amerikai hegemonia alatt a XX. században. Ez az energetikai szuperciklus teremtette meg a föltételeket a rendszer egész technológiai fejlődéséhez, és ez volt a kapitalizmus zsákmányszerző lendületének

üttörője, ami kiterjedt a természeti erőforrások és általában az ökoszisztéma egészének fölprédálására.

Amit csaknem két évszázadon át a polgári civilizáció nagy hőstettének tekintettek (ipari és technológiai kockázatvállalását), az immár minden szerencsétlenség forrásának látszik, rabló kalandorkodásnak, annak túlélését veszélyezteteti, ami útjára indította: az emberi fajnak.

Összegezve: a polgári civilizáció utóbbi két évszázad alatt lezajlott fejlődése (amelynek gyökerei jóval messzebbre nyúlnak vissza a Nyugat múltjába) a hanyatlás visszafordíthatatlan folyamatába torkollott. A szorosan összekapcsolódó környezetrombolás és élősködő terjeszkedés képezte e jelenség alapját.

A kapitalizmus túltermelési válságokkal szegélyezett gazdasági fejlődésének útján e fejlődés dinamikája adja a hajtóerejét annak a zsákmányszerző-élősködő folyamatnak is, amelyik elkerülhetetlenül egy *elhúzódó alultermelési válsághoz* vezet. Fölületes rápillantásra olyan következtetést lehetne levonni, hogy ezt a válságot a rendszerhez képest külső tényezők okozták – klímazavarok, energiahordozók szűkössége stb. –, amelyek visszafogták, sőt visszafordították a termelőerők fejlődését. Ámde alaposabb szemrevételel kiderül, hogy az energiainség és a környezetpusztulás a kapitalizmus zsákmányszerző lendületének a következménye, hisz vég nélküli növekedésre kényszerül, máskülönben tönkremegy, habár ugyanez a növekedés amúgy is a rendszer pusztulásához vezet. Fonák dialektikus kölcsönkapcsolat létezik a profit globális tömegének gyarapodása, ennek fokozódó gyorsulása, a társadalomellenőrzés polgári és katonai bürokratikus struktúráinak sokasodása, a világméretű jövedelem-koncentráció, az élősködés dagálya és az ökoszisztéma fölprédálása között.

A technológiai forradalmak a kapitalizmus kötelező mentőtutajai voltak, méghozzá hosszú időn át, fokozták az ipar és a mezőgazdaság termelékenységét, egyebek mellett javították a közlekedést és a szállítást. De ha több évszázados mérlegüket nézzük, végzetes tankcsapdát állítottak saját maguknak: végtére ezek állítják le a fejlődést, amelyet arra sarkallnak, hogy a környezet kifosztását vegye magának alapul, s amelyet arrafelé terelnek, hogy növekedjék a halálosan kiszigerelt és peremre szorított emberiség tömege. A polgári civilizáció műszaki kultúráját kettős harc alapozta meg: egyfelől az ember harca a „természet” (életének környezeti feltételrendszere) ellen, ami zsákmányolásának tárgyává, külső-ellenséges valósággá vált, amelyen úrrá kell lennie, föl kell emésztienie, másfelől pedig az embernek (a burzsoának) a kezes tárggyá tett ember (a kiszákmányolt) ellen vívott harca.

Így tehát a technikai haladás integrálja a kapitalizmus általános önpusztító folyamatát a barbárság szeghatára felé vezető úton. Ez az eszme messze túllép „a technológiai rendszer szerkezeti korlátja” fogalmán, ahogy ezt Bertrand Gille (1978) meghatározta. Nem arról van szó, hogy a polgári civilizáció technológiai rendszere képtelen volna továbbfejleszteni

a termelőerőket, hanem hogy magasrendű képességét a termelőerők folyamatos pusztítása eszközeként használja. Összefoglalva: a túltermelés története általános alultermelési válsággal, a rombolás, a hosszú távú rendszeres hanyatlás folyamatával végződik. Ez azt jelenti, hogy a kapitalizmus szükségszerű meghaladása nem akként kerül előtérbe, mint a „haladás menetelésének” folytatásához elengedhetetlen lépés, hanem elsősorban mint kísérlet az emberiség és éltető környezete megmentésére.

A hanyatlás most zajló folyamata úgy tekintendő, mint egy hosszú történelmi ciklus leszálló ága, amelyik a XVIII. század vége táján indult el,³ s amelynek ma hanyatlóban levő ága két nagy részből tevődik össze: az angol–észak-amerikai imperialista uralom ciklusából (a XIX. századi angol szakasz és a XX. századi észak-amerikai), valamint a polgári állam ciklusából, ennek „liberális-ipari”, XIX. századi szakaszától a XX. század jó részében a produktív intervencionista (klasszikus keynesi) szakaszán át az 1970–1980-as évek „neoliberális” lealacsonyodásáig.

Nosztalgia, örökségek és remények

Valósággal hemzsegnek a baloldalon, akik nosztalgiával tekintenek vissza a XX. századra. Nekik a nagy szocialista és antiimperialista forradalmak időszaka rémlik vissza, az orosz forradalom meg a vietnami győzelem, a kínai forradalom és a gyarmatosítás ellenében kivívt diadalok sora Ázsiában és Afrikában, egyebek mellett. Az egymást követő forradalmi hullámokkal szemben, ami utánuk következett a XX. század utolsó évtizedeiben, az maga a szerencsétlenség.

Másfelől azonban úgy is tekinthetünk erre a „csodás idősakra”, mint csalódások, kudarcba fulladt fölszabadító kísérletek sorára. Azonkívül a XIX. század derekától dédelgetett remények, hogy a proletariátus majd győzelmet arat a burzsoá világ szívében, a legfejlettebb Európában, sőt az észak-amerikai „új Európában” (az úgynevezett Újvilágban, vagyis az Egyesült Államokban), sosem váltak valóra. A kapitalizmus, amelynek egyiként szüleménye volt a fasiszta barbárság vagy a keynesi civilizált integráció, akkora kulturális súllyal bírt, hogy az leküzdésének minden lehetőségét semmivé foszlatta. A rendszer utolsó nagy válsága, amely az 1970-es évek elején köszöntött be, nem eredményezte a világ balrafordulását, hanem éppen az ellenkezőjét.

Mindez csak fokozta azt az együgyű és csüggesztő hiedelmet, hogy a tőke „mindig talál kiutat” (technológiai, politikai, katonait stb.) a válságából. Mélyen gyökerező, hosszú idő alatt kialakult prekoncepcióról van szó. Szétzúzni ezt a mítoszt, döntő föladat ez a dekadencia leküzdésének folyamatában. Ha ez a célkitűzés nem valósul meg, a polgári páncélretesz megakadályozza, hogy kitörjünk ebből a barbárságra alapozott világból, ahogy az emberi történelem folyamán előfordult már más hanyatló

civilizációk esetében, amelyek úgy tudták megőrizni kulturális hegemóniájukat, hogy sorra lealjasították és semlegesítették mindazt, ami esetleg kiutat mutathatott volna a lezúllott civilizáció meghaladására.

Mindazonáltal az a tény, hogy a kapitalizmus a hanyatlás időszakába lépett, egyebek mellett annyit is jelent, hogy kirajzolódnak az olyan gyakorlati és elméleti elemek létrejöttének civilizációs föltételei, amelyek alapul szolgálhatnak az antikapitalizmus mint egyetemes jelenség romboló-teremtő kezdetéhez. Ehhez elengedhetetlen (és sürgető) teendő: nyilvánossá tenni a rendszer radikális kritikáját, előbb az ellenálló és fölkelő mozgalmak szerves velejárójaként, majd innen elindulva, közkincsévé tenni a rendszertől leginkább sújtott sokféle, sokszínű, széles néptömegeknek.

Ennek az elengedhetetlenül szükséges folyamatnak a történelmi kulcsmozzanata egy sokszínű újító erő színrelépése. Ezt első megközelítésben *radikális kommunizmusnak* nevezhetjük. Mélységesen humanista antikapitalizmus ez, amely olyan forradalmi szubjektum megteremtését célozza, amelyik elszántan kenyértörésre viszi a dolgot, forradalmat hajt végre, szétzúzza az imperialista elnyomás hatalmi rendszerét, a kapitalizmus újratermelési struktúráit. Másképpen mondva, megújításról, ám egyben fölújításról van szó: a társadalmi önfölzabadítás folyamatainak forradalmi kezdeményezése régi kommunista tervének teljes, átdolgozott új kiadásáról.

A mérhetetlenül nagy, megkerülhetetlen polgári totalitás formájában megjelenő dekadencia leküzdése csakis ennek abszolút tagadása-ként lehetséges; mégpedig e tagadás testvéri, harcos, sokféle módon történő kifejtéséből, vagyis egyfajta egyetemes „tagadó totalitás” (Jakubowsky 1976) kibontakoztatásából kiindulva, ennek pedig a XXI. század konkrét körülményei között mindenképpen a földteke valamennyi peremre szorítottja, elnyomottja és kizsákmányoltja összetartozásaként kell megjelennie. Nem magában álló vagy elszigetelt szubjektumként, hanem mint összefogó tapasztóanyag, mint a lázadó társadalmi erők széles skáláján található elemek összetalálkozásából születő fölkelő alakulat; mint abszolút áldozata a polgári civilizáció minden ártalmának, s következésképp mint az emberiség regenerálódásának történelmi levezénylője (vagyis újrainstallálása és újrendezése a marxi látomásnak a „proletariátusról”, mint egyetemes fölzsabadító szubjektumról).

Hangsúlyoznunk kell itt egy döntő különbséget a mostani helyzet és ama kulturális környezet között, amelyikre az első világháborúval kezdődött forradalmak ciklusa alapozódott. A jelenlegi válság kezdetéig már páratlan örökség gyülemlett föl, amit a következőképpen foglalhatunk össze: létezik egy óriási demokratikus, egyenlőség- és testvériségpárti hagyaték, amely a XX. század folyamán halmozódott föl a nagy forradalmi, reformista, antiimperialista, többé-kevésbé radikális, sok esetben szocialista célokat követő, fölzsabadító kísérletek során. Minden földrész száz- meg százmillió elnyomottja és kizsákmányoltja jutott rendkívüli ta-

nulságokra, aratott győzelmeket, szenvedett vereségeket, esett áldozatul mindenféle csalásnak és visszaélésnek, vett példát hős vezetőkről, stb. Így is, tehát más módon is tekinthetünk a XX. századra: hihetetlenül jó iskolája volt a szabadságért vívott harcnak, s ebben az iskolában az emberiség java számos leckét megtanult, amelyek nem úgy raktározódtak el történeti emlékezetében, mint valami javíthatatlan múlt sötét képei, hanem mint fölfedezés, mint élesre töltött kulturális fegyver a harcra elszántak tarsolyában. 1798-ban, amikor is a francia forradalom keltette remények kihunyini kezdtek, Kant kitarzott amellett, hogy „ily jelenség nem merülhet feledésbe többé az emberi történelemben. [...] Mert ama fejlemény túl súlyos volt, az emberiség érdekével túl szorosan összefonódott, s hatása túlságosan is szétáradt a világ minden szegletében, hogysen kedvező körülmények okán ne idéződnék föl a népek emlékezetében, s ne indítaná őket hasonló próbálkozásokra” (Kant 1997, 425–426). A XX. század tucatnyi olyan főlzabradító forradalommal ér föl, mint amilyen a francia volt. Minőségileg még sokkal többel egyenértékű. Az elnyomott emberiség számára elérhető főlzabradító kulturális örökség a kapitalizmus történetének legnagyobb válsága kezdetén sokkal nagyobb, gazdagabb és fajsúlyosabb, mint amilyen a rendszer korábbi, elhúzódó válsága (1914–1945) kezdetén létezett.

A posztkapitalizmus nemcsak a polgári civilizáció hanyatlása által meghatározott történelmi szükségszerűség, hanem reális lehetőség is, hiszen soha azelőtt rendelkezésre nem álló, hatalmas kulturális bázisra támaszkodhat. Fölsejlik a remény és a történelmi optimizmus, átsejlik egy igaztalan világ romjain, elfajzott struktúráin.

Tisztázni kell itt két dolgot.

Először is, a radikális főszerep alakítója nem születik meg a válság első napján. A terhesség kihordásának bonyolult folyamata nem mellőzhető, s ez népi lázadások és konzerváló reakciók, előretörések és meghátrálások során halad tovább. Hosszú menetelés egy nagyon tömény, forrongó időszakon át, amelynek tényleges távja beláthatatlan, s még csak az első lépéseket tettük meg. Emlékek visszaidézésének, új emlényomok bevéésésének, egy új tudat teljes kiépítésének ideje ez.

Másodsor, világos, hogy a kapitalizmus pereme, a földteke szegény és kiszorított helyzetben levő népeinek térsége valószínűsíthető e főlzabradító erők berobbanásának helyszínéeként. Ez már bebizonyosodott a valóságban, kezdve a birodalommal szembeni ellenállással Irakban és Afganisztánban, folytatva a Latin-Amerikán végigsöprő, demokráciát követelő népi hullámmal, amely már egy-két olyan élenjáró térséget is kialakított, ahol a kapitalizmus szocialista meghaladását követelik – s nem szabad lebecsülnünk ezek lehetséges jövőbeli táv- és kölcsönhatását a hasonló jegyben születő jelenségekkel a központi országokban, a válság szemmel látható kellős közepében. Ott, ahol a rendszer hanyatlásának ütemére növekszik a jövedelmek koncentrációja éppúgy, mint a roppant méretű munkanélküliség és elszegényedés, fölgyorsítja az élősködő elit

elfajzását – ez pedig ismét napirendre tűzi a neofasiszta és imperialista kalandorkodás fenyegetését, ám ugyanakkor a centrumhatalmak saját belső háttországaiban is a népi lázadás reményét ébreszti.

A barbárság már menetel, de indulóban van már az elnyomottak fölkelése is.

Jegyzetek

- ¹ Az „elaggott kapitalizmus” („capitalisme sénile”) fogalma, ahogy ebben a szövegben használjuk, az 1970-es évek francia szakirodalmában bukkant föl (nevezetesen: Dangeville 1978), s az utóbbi évtizedben több szerző másutt is újra használatba vette (így Beinstein 2001; Amin 2002).
- ² Ez a szám a közigazgatás egyéb területei katonai kiadásainak a hadügyminiszterium költségeihez való hozzáadásával áll elő.
- ³ Jóval hosszabb időszakra tekintős a nyugati civilizáció megaciklusában összefoglalt nézet szerint a folyamat a második évezred elején kezdődött a keresztes hadjáratokkal és a kapitalista kereskedelem első jeleivel Európában, folytatódott Amerika meghódításával s továbbhaladt az angol ipari forradalommal, a napóleoni háborúkkal, majd eljutott a – hangsúlyozandó: imperialista és nyugati gyökerű – modernitás bolygó méretű terjeszkedéséig.

Hivatkozott irodalom

- Amin, Samir 2002: *Au-délà du capitalisme sénile*. Paris, Puf
- Beinstein, Jorge 2001: *Capitalismo senil*. Rio de Janeiro, Record
- Dangeville, Roger 1978: *Marx–Engels: la crise*. Paris, Éditions 10/18
- Fed says worst of recession over. *BBC News*, 2009. augusztus 12.
- Gille, Bertrand 1978: *Histoire des technique*. Paris, La Pléiade
- Hass, Richard N. 2008: The Age of Nonpolarity: What Will Follow U. S. Dominance. In: *Foreign Affairs*, 2008. május–június
- Jakubowsky, Franz 1976: *Les superstructures idéologiques dans la conception matérialiste de l'histoire*. Paris, Études et Documentation Internationales
- Johnson, Chalmers 2008: Going Bankrupt: The US's Greatest Threat. *Asia Times*, 2008. január 24.
- Kant, Immanuel 1997: *Történefilozófiai írások*. Szeged, Ictus
- MacDonald, Scott B. 2007: End of the Guns and Butter Economy. *Asia Times*, 2007. október 31.

(Fordította: Csala Károly)

(Eredeti megjelenés: Ivana Jinkings és Rodrigo Nobile [szerk.]: *István Mészáros e os desafios do tempo histórico*, São Paulo, Boitempo Editorial, 2011, 221–232.)

Albert Flórián, 1961

A társadalmi és ökológiai anyagcsere dialektikája: Marx, Mészáros és a tőke abszolút határai

Az utóbbi évtizedek marxista tanulmányainak egyik legfigyelemreméltóbb aspektusa a politikai gazdaságtan marxi kritikájában döntő fontosságú, társadalmi és ökológiai anyagcsérével kapcsolatos érvelés föllevenítése és továbbfejlesztése. Marx a munkafolyamatot mint olyant anyagcsereként határozta meg. Ennek megfelelően írta *A tőkében*: „A munka mindekelőtt olyan folyamat, amely ember és természet között megy végbe, amelyben az ember saját tetteivel közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcserét.” (Marx 1967, 168) Ez a fölfogás kétoldalú. Éppúgy megragadja a munka társadalmi jellegét, anyagcsere-újratermelési mivoltához társítva, mint ökológiai jellegét, ami megköveteli a természettel való folytonos dialektikus kapcsolatot.

A marxi társadalmi és ökológiai anyagcsere-fogalom föltárására mostanában tett úttörő kísérletek lényegében véve két nyomvonalon haladnak: (1) a tőke mint történetileg sajátos társadalmi anyagcsere-újratermelési rendszer elemzése Mészáros Istvántól, Lukács ifjabb kollégájától; (2) jelen szerzők és mások munkássága, akik Marxnak a természet és a társadalom kapcsolatában beállott „anyagcsere-szakadás” (Marx 1974, 765) fogalmából indulnak ki.

Ezt a két irányban folyó munkát tekinthetjük úgy, hogy összetett dialektikus kapcsolat áll fönn a kettő között. Ennélfogva, jóllehet Mészáros munkája főképp a *társadalmi* anyagcsere újratermelésének kérdéseivel foglalkozik, mégis némelykor a leginkább dialektikusan mélyenszántó és jövőbelátó elemzését adja az ökológiai problémának. Ugyanígy, az *ökológiai* anyagcseréről szóló, Marxra támaszkodó újabb munkák is konvergálnak a társadalmi anyagcsere-újratermelés dialektikájával, ahogyan azt Mészáros fölvázolja *A tőkén túlban*, amelyben meghatározza egy jövőendő, fönntartható társadalom föltételeit. Nevezetesen, amiként Mészáros hangsúlyozza, a társadalmi rendben az *ökológia* által megkövetelt változások elengedhetetlen elemei az ugyanilyen horderejű kihívások – mint a társadalmi ellenőrzés és a lényegi egyenlőség szükségé – tágabb együttesének, amely meghatározza a *szocializmusért* vívott harcot a XXI. században.

A metabolizmus, vagyis az anyagcsere fogalmának bölcsője a kémiában és a biológiában ringott, a XIX. század elején, az élő szervezetek vegyi folyamatainak, működésüknek és a környező közeggel való kölcsönhatásaiknak tanulmányozása közben született meg. Ez a fogalom lefedi az anyagcsere bonyolult biokémiai folyamatát, amely által egy organizmus (vagy egy meghatározott sejt) anyagokat és energiát von ki környezetéből, és különböző anyagcsere-reakciók révén átalakítja őket saját növekedésének alkotórészeivé. A metabolizmus fogalma lehetővé tette a tudósoknak, hogy dokumentálják a szabályozó folyamatokat és a sajátosságos kapcsolatokat, amelyek irányítják a rendszerek belsejében és rendszerek között kialakuló kölcsönös viszonyokat: azt, ahogyan a szervezetek fölemésztik a szerves anyagokat. Marx hasznosította ezt a fogalmat – de sokkal tágabb összefüggésbe helyezve – minden nagy politikai-gazdasági munkájában az 1850-es évektől kezdve; ez tette lehetővé számára, hogy anyagcsereként kezdje elemezni a társadalom és a természet közti dialektikus kapcsolatot. Úgy fogta föl az anyagcserét, mint amelynek van egy specifikus ökológiai jelentése és egy tágabb társadalmi jelentése, rámutatva, hogy a metabolizmus „társadalmi-ökológiai” fogalom.¹ Az emberek és a föld között szükségképpen „anyagcsere” megy végbe, mivel ez utóbbi az élet fönntartója. A munka „az embernek minden társadalmi formától független létezési feltétele, örök természeti szükségyszerűség, amely az ember és a természet közötti anyagcserét, tehát az emberi életet közvetíti”. Az emberek a munkafolyamat révén átalakítják a világot és saját magukat, az emberi létezés „pusztán természetadta módon keletkezett körülményeit” átalakítva teremtik a történelmet. (Marx 1975, 209; 1967, 48, 471)

A marxi anyagcsere-fölfogásból világosan kiderül, hogy az ökorendszerek sajátosságos szabályozó folyamatokat foglalnak magukban, amelyekben bonyolult történeti cserekapcsolatok rejlenek, ezek segítségével regenerálódnak és tartják fenn magukat. Minthogy társadalom és természet egymásba fonódik, az embereknek megvan a lehetőségük rá, hogy megváltoztassák „az emberi létezés természetadta föltételét”, olyannyira, hogy áthághatnak a természetadta határokon, és aláaknázhathatják a természeti rendszerek újratermelését. Az anyagcsere fogalma lehetővé tette Marxnak, hogy reálisan értékelje az emberi munka révén létrejött kapcsolatokat természet és társadalom között. Ugyanakkor abban is segítette, hogy górcső alá vegye azoknak a tőkés rendszer létrejöttével és kibontakozásával keletkezett, állandóan továbbfejlődő szükségleteknek és követelményeknek az együttesét, amelyek átalakították a társadalom–természet kölcsönhatást akképpen, hogy azt a szakadatlan hasznoszerzés irányába terelték.

A tőke állandó, folyton növekvő mérvű újratermelése fölerősítette a természettel folytatott anyagcsere iránti követelményeket, új társadalmi viszonyokat és társadalmi-ökológiai csereformákat vezetett be, amelyek

a főlhalmozás parancsait követték. Marx elemzése itt rávilágít azokra a bonyolult formákra, amelyekben a munka/természet elidegenedése és degradálódása kibontakozik a tőkés társadalomban. Mindez – mondja – az emberi munkaerő (amely maga is természeti tényező) elidegenedéséből s ekképpen az ember és természet közti egész anyagcsere elidegenedéséből fakad.

Szakadás az anyagcserében

Marx egyesítette az anyagcsere elemzését a politikai gazdaságtan kritikájával, rámutatott, hogy a kapitalista iparszerű földművelés anyagcsere-szakadást idézett elő, ami a rendszeregész tarthatatlan gyakorlatára adott visszahatásként állott elő. Marx a nagy vegyész, Justus Liebig munkájára támaszkodva tette azt az észrevételt, hogy a talaj táperezének fönntartásához nitrogén, foszfor és kálium állandó visszatáplálására van szükség, hogy a növények ezek abszorbeálásával növekedhessenek. A növényi maradványokat és az ember után maradt hulladékokat az elsődleges, nem kapitalista földművelő társadalmakban szokás volt trágyaként visszajuttatni a talajba, a tápanyagvesztesség pótlására. Ám a közfödek bekerítése és magánosítása a kapitalizmus kezdetétől oly módon való megosztást idézett elő város és vidék között, hogy a falusi lakosság nagy részét elűzték, a városi lakosságot pedig földuzzasztották. Intenzív földművelési eljárásokat honosítottak meg, hogy növeljék a jövedelmezőséget. Az élelmiszereket és a rostos növényeket – velük a talaj tápanyagait is – száz meg ezer kilométernyi távolságra fekvő városi piacokra szállították. Városokban és folyókban halmozódott – szemét és szennylé alakjában – a talaj számára nélkülözhetetlen tápanyag. Ez a gyakorlat lerombolta a termőtalaj megújításához szükséges természeti feltételeket. Marx rámutatott (1967, 471), hogy a tőkés mezőgazdálkodás „megzavarja az ember és a föld közti anyagcserét, azaz az ember által táplálkozási és ruházkodási eszközök formájában elhasznált talajalkatrészek visszatérését a talajba, tehát a talaj tartós termékenységének örök természeti feltételét”. Más szavakkal mondvá, módszeres rablásról van szó, amikor is a magánhaszon nevében fosztogatják a természet kincseit.

A nagyüzemi gépesített földművelés és a távolsági kereskedelem elmélyítette az anyagcsere megszakadását a talajban levő tápanyagok körforgásában. Marx rámutatott (1972, 298), hogy csak a tőke hozza létre „a természetnek [...] egyetemes elsajátítását” arra törekedve, hogy alávesse a természet törvényeit és rendszereit a főlhalmozás szeszélyeinek. „Mindezekkel [a természettel] szemben romboló a tőke és állandóan forradalmasító, ledönt minden korlátot, amely gátolja a termelőerők fejlődését, a szükségletek bővülését, a termelés sokrétűségét és a természeti és szellemi erők kiaknázását és cseréjét.” Intenzív iparszerű földművelési eljárásokat alkalmaz a termelés fönntartására és növelésére, valamint a

tápanyagok ciklikus forgása által támasztott korlátok ledöntésére. Marx fölhívta rá a figyelmet, hogy az ipar, amint behatolt a mezőgazdaságba, egyben „a talaj kimerítésének eszközeivel” (Marx 1974, 766) is ellátta az utóbbit, és fölgyorsította a környezet pusztításának folyamatát (Marx 1967, 472).

A tőke kielégíthetetlen fölhalmozó és terjeszkedő mohóságát csak tovább erősíti a csereérték uralma a használati érték fölött, a versengés, a tőke koncentrációja és centralizációja. A szakadatlan fölhalmozásból fakadó ösztönzés bővíti a társadalmi anyagcserét, fokozza a természet kutatását és a természetre támasztott igényeket. Új technológiákat alkalmaznak, mindenekelőtt azért, hogy kibővítsék a termelést és csökkentsék a munkaerő-költségeket. A kapitalizmus társadalmi anyagcseréje mindinkább elválik a természeti anyagcserétől, többrendbeli szakadást idéz elő az anyagcsere összefüggéseiben, az ökológiai elsatnyulás formáit hozza létre a természeti ciklusokban és folyamatokban, ami a természeti föltételeket fönntartó társadalmi termelés szabályozásának természetadta törvényei megsértéséhez vezet.

A tőke romboló ellenőrizhetetlenségét föltáró munka része tisztázni a rendszer társadalmi viszonyait, hangsúlyozva a termelési módban előidézett társadalmi átalakítás lehetőségét és szükségét. Marx amellett érvelt, hogy a szocializmus lehetőséget kínál rátérnünk a valódi emberi fejlődés útjára. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a társadalmi viszonyok átalakításának magába kell foglalnia a metabolizmus helyreállításának folyamatát is. „[A tőkés termelés] egyúttal azáltal, hogy ennek az anyagcserének pusztán természetadta módon keletkezett körülményeit szétrombolja, rákényszerít arra, hogy ezt az anyagcserét rendszeresen, mint a társadalmi termelés szabályozó törvényét, mégpedig a teljes emberi fejlődésnek megfelelő formában állítsák helyre.” (Marx 1967, 471) Ekképpen az anyagcsere helyreállítása a tőkés rendszert jellemző elidegenedés megszüntetését követeli meg – nem pusztán a rendszeren belüli reformokat. Marx fejtegetése szerint a „társult termelők” társadalma azért szükséges, mert abban „a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik ezt a természetel való anyagcseréjüket ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erőfelhasználással, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre” (Marx 1974, 772–773). A fönntartható ökológiai jövő itt egy új társadalmi rendre való átmenethez kapcsolódik, ami roppant nagy kihívást, sürgető föladatot jelent az emberi civilizáció számára.

A társadalom-ellenőrzés szükségessége

A természethez való emberi-társadalmi viszony központi jelentősége és az a tény, hogy ezt egyfajta elidegenült munka közvetíti, ami az ember

társadalmi környezete élővilágának elszennyezését idézi elő a tőke alatt, kellő megvilágításba került Mészáros *Marx's Theory of Alienation* (1970) című Deutscher Emlékdíjas könyvében. A díj átvételekor mondott beszédében, amelyet első ízben 1971-ben publikált, Mészáros erőteljes ökológiai kritikával fogalmazta meg gondolatait „a tőke strukturális válságáról”, ami akkoriban kezdett kibontakozni, s bírálata megelőlegezte (csak épp jóval radikálisabb alapon) azt az érvelést, amelyet a *Római Klub* fogalmazott meg *A növekedés határaiban* (Meadows – Meadows – Randers – Behrens 1972).² Az ökológiai és társadalmi kihívásokat, amelyekkel szembekerülünk, általában olyan mértékben becsülik le, hogy a tőke logikája ezektől megkérdőjelezhetetlen maradjon, s az ennek a logikának a fönntartására irányuló különféle reformokra (mint amilyen a piaci eszközökkel történő energetikai hatékonyság-javítás) annak a föltételezésnek a szellemében kerül sor, hogy a rendszert lehetséges annyira megzabolázzni, hogy figyelembe vegye az emberi szükségleteket és a környezeti aggodalmakat. Az ilyen fölfogás nem hajlandó szembenézni azzal a könyörtelen ténnyel, hogy a tőke szerkezeti meghatározóiból elkerülhetetlenül a kizsákmányolás folytatása következik, ez pedig az élet föltételeinek aláaknázásával fenyeget mindaddig, amíg a tőkeviszony teljes kiirtásával nem következik be a rendszer megváltozása. Erre irányul Mészáros súlyos kritikája, amely a tőke és kitartón destruktív tendenciája ellen szól – mindenkor rámutatva egy új társadalmi rend szükségyszerűségére.

Amiként Marx, Mészáros is úgy használja az anyagcsere fogalmát az emberi társadalomról szóló elemzésében, hogy a tőkét mint „a társadalmi anyagcsere-újratermelés” történetileg sajátos rendszerét mutatja be. Hangsúlyozza annak a fölismerésnek a fontosságát, hogy a tőke logikája totalizáló logika, amiért is a környezettel kapcsolatos aggodalmak nem valami elszigetelt kérdéshez kapcsolódnak. Ellenkezőleg, szorosan kapcsolódnak a tőke társadalmi anyagcsere-rendjének szociális-ökológiai viszonylataihoz, ez a tény pedig szükségképpen a társadalom-ellenőrzés kérdésével szembesít bennünket. És tüstént ez lesz a leglényegesebb az egész dologban, mihelyt olyan globális ökológiai problémákhoz próbálunk közelíteni, amilyen például a klímaváltozás.

A tőkerendszer, mutat rá Mészáros, nem valami „ésszerűen ellenőrizhető »mechanizmus«”. Ellenkezőleg, „egy végső soron ellenőrizhetetlen módja a társadalmi anyagcsere-ellenőrzésnek”. A tőke különös formáját alakítja ki az emberek és a természet „cserekapcsolatának”, lévén hogy működési logikája egyfajta „»totalizáló« kerete az ellenőrzésnek, amelybe minden egyebeknek, ideértve az emberi lényeket is, bele kell illeszkedniük, így bizonyítva »termelői alkalmasságukat«, vagy ha ez nem sikerül, veszniük kell”. (Mészáros 2008, 83–84) Ilyenformán a tőke logikája mindent fölülr, legyen szó az egészségügyről, az oktatásról, a termelésről vagy a környezetvédelemről. A csereérték válik egyetemes mércévé, minthogy a tőkés a profitmaximalizálásra törekednek. „A

tőkerendszer, a legbensőbb meghatározottságát tekintve, *terjeszkedés orientálta és főlhalmozás hajtotta* rendszer.” (Mészáros 2008, 88) Nem képes „önelégültségre”. Állandóan meg kell újulnia, előrehaladásra ösztökélve és forradalmasítva termelési viszonyait, zabolátlanul elsajátítva a természetet és alávétve a világot a főlhalmozás folyamatának.

Mint hogy a tőke torzító számvitele olyan rendszer, amelyik csak a csereértékre figyel, a használati értékre nem, így hát egyfajta „*egyetemes értékegyenlőség*” uralkodik benne, amely „mindenütt eltörli a lényegbevágó összemérhetetlenséget”. A közvagyont (a használati értékek összességét, amelybe beleértendő a természeti gazdagság) a növekvő magánvagyonok kedvéért aknázzák ki és csapolják meg. A tőke az állandó növekedésen és terjeszkedésen alapul, ezért „alapvetően megzabolázhatatlan”, nem „ismer határt”, sem társadalmi, sem természetit. Sikerét csakis az határozza meg, milyen mértékben képes folytatni a tőkefőlhalmozást. Ahogy Marx a *Grundrissé*-ben, úgy Mészáros is akként érvel, hogy a tőke elismer ugyan leküzdendő korlátokat, de nem ismer el abszolút jellegű határokat. Ezért legbensőbb logikájához tartozik minden objektív korlát ledöntése.³

A kapitalizmus a társadalomban mindenki számára szükséges lényegi egyenlőség helyett egyenlőtlenséget, munkanélküliséget, kizsákmányolást, emberi nyomorúságot, háborút és környezetkárosítást produkált. A világnak megígért állítólagos demokrácia ára: a világnépesség többségének jogfosztása a munka elidegenítő közege révén, az ellenzéki politikában való részvétel miatt folyton fenyegető erőszak, a létfenntartást célzó és az élet föltételeihez elengedhetetlen termelés háttérbe szorítása.

Mészáros hangsúlyozza (2007, 89), hogy a tőkés rendszer, amikor erőfeszítéseket tesz az újratermelés bővítésére, csupán a „rombolás különböző módozataival” képes ezt biztosítani. A jelenlegi realizálási folyamatban „*fogyasztás és pusztítás funkcionálisan egyenértékű*”, amennyiben a romboló és tékozló erők – mint amilyen a katonai-ipari komplexum – törnek előre a rendszer fönntartásában. A világháború még a kölcsönös pusztítás árán is megmarad olyan eszköznek, amellyel biztosítható az uralkodó helyzet egy nemzetközi versengésen alapuló rendszerben. Túl ezen, a profit hajtotta rendszer képtelen hatékonyan szabályozni az emberi társadalom és a természet közti társadalmi anyagcserét, mivel a tőkés termelés állandósítja az olyan mérvű környezetrombolást, hogy a károk helyrehozatala még akkor is évekbe telne – ha egy szempillantás alatt megváltozna a rendszer.

Mészáros „A társadalom-ellenőrzés szükségességé”-ben rámutat arra, hogy az emberiségnek le kell küzdenie a társadalmak fölaprózottságát és egységet kell kialakítania a túléléshez. Nyomatékosan kiemeli az ökológiai hanyatlás és a tőke égisze alatt tág körben és társadalmilag ellenőrizhetetlenül folyó tékozlás és rombolás logikája közötti kapcsolatot:

A tőkés ellenőrzési rendszer másik alapellentmondása az, hogy nem képes elválasztani a „fejlesztést” a *rombolástól*, sem pedig a „haladást” a *tékozlástól* – akármilyen katasztrofális eredményekkel jár is ez. Minél inkább szabad tér nyílik a termelékenység erői előtt, annál inkább szabadjára kell engedni a romboló erőket; s minél nagyobbra növekszik a termelés volumene, annál inkább mindent betemetnek a fojtogató hulladékhegyek. A takarékos *gazdálkodás* fogalma gyökeresen összeegyeztethetetlen a tőketermelés „gazdálkodásával”, ami szükségképpen halmozottan tetézi a károkozást, amikor előbb rablógazdálkodással elpocsékolja bolygónk *korlátozott erőforrásait*, majd tovább súlyosbítja a helyzetet avval, hogy tömegesen termelt hulladékaival és szennyvizével *elszennyezi és megmérgezi az emberi környezetet*. Ámde megint csak ironikus módon, hatalma csúcán mond csődöt a rendszer, mivel maximális kiteljesedése elkerülhetetlenül létfontosságú szükségletté teszi számára a korlátozást és a *tudatos ellenőrzést*, csakhogy ezekkel a tőketermelés strukturálisan összeférhetetlen. Tehát a társadalom-ellenőrzés új módjának kialakítása elválaszthatatlan a *szocialista gazdálkodás* elveinek megvalósításától, amelyek a *termelőtevékenységgel való értelmes gazdálkodásra* összpontosítanak: az emberi értékek gazdag kiteljesedésének sarkalatos pontjára egy olyan társadalomban, amelyik megszabadult az elidegenedett és eldologiasodott ellenőrző intézményektől. (Mészáros 2010, 44)

Ahogy Mészáros rávilágít, „nem az a lényeg, hogy egyáltalában ellenőrzés alatt termelünk-e vagy *sem*, hanem hogy *milyen* ellenőrzés alatt; hiszen dolgaink jelenlegi állása a tőke »vasóklű ellenőrzése« alatt alakult ki, s politikusaink avval számolnak, hogy a jövőben is ez lesz életünk alapvető szabályozó ereje”. A politikának föl kell szabadulnia a magántőke hatalma alól ahhoz, hogy a nép megszerezhesse a *társadalmi ellenőrzést* saját termelő élete – ebbe beletartozik a természettel folytatott társadalmi anyagcsere – és az emberi fejlődés fölött. Mészáros hangsúlyozza (2010, 18), hogy Marx már az 1840-es évek első felében „tökéletesen átlátta, hogy a természeti erők fölött gyakorolt hatékony ellenőrzésnek előfeltétele az emberi érintkezés és ellenőrzés *módjának* radikális szerkezetátalakítása”.

A tőke abszolút ökológiai határai

Még fontosabb a társadalom-ellenőrzés szükségességére figyelünk, ha tekintetbe vesszük, amit Mészáros a tőke abszolút határainak nevez, kiváltképp a kialakulóban levő ökológiai válsággal kapcsolatosan. „Minden társadalmi anyagcsere-újratermelési rendszernek megvannak a maga belső vagy abszolút határai, amelyeket nem lehet átlépni anélkül, hogy

ne változtatnánk át az ellenőrzés érvényben levő módját minőségileg mássá.” (Mészáros 2008, 237) De fölhívja a figyelmet arra, hogy még ha aktivizálódnak is a tőke abszolút határai, ez nem jelenti azt, hogy a végéhez érkezett a tőke, s meg sem próbálja áthágni a korlátot amelybe beleütközik. Ellenkezőleg, nagyon is képes ilyesmire.

Azon pedig, hogy egy olyan környezetet válsággal, amelyik az egész bolygót fenyegeti – ahogy naponta látjuk –, nemigen tudnak mit kezdeni, senki sem lepődhet meg, hiszen politika és gazdaság kéz a kézben együtt jár. Ironikus módon épp a tőke destruktív ellenőrizhetetlensége az, ami „segít elodázni a »végítélet napját«, ameddig csak fönnttartható a mindenhová behatoló expanziós folyamat”. Amiként Mészáros rámutat (2008, 94 és 285), „sem a természet rongálása, sem a társadalmi dúlással járó kinszenvedés nem jelent semmit a tőke társadalmi anyagcsere-ellenőrzési rendszere számára, ha saját egyre bővülő újratermelése föltétlen parancsolatával áll szemben”. A tőke egész struktúrája a természettel kapcsolatos alapvető válság állapotában leledzik, s erre nem lehet megoldást találni a rendszeren belül. Ennek kifejtése közben a következő megállapításokra jut:

Csak idő kérdése volt [...], hogy a tőkének – föltartóztathatatlan törekvésében, hogy túllépjen minden útjában álló korlátot – túl kellett vállalnia magát, ellentmondásba kerülve saját belső logikájával azáltal, hogy beleütközik saját társadalmi anyagcsere módja áthághatatlan szerkezeti korlátaiba. [...] Manapság ugyanis már elképzelni sem tudjuk a társadalmi anyagcsere-újratermelés semelyik elemi föltételét, amelyet ne érne halálos fenyegetés attól a módtól, ahogyan a tőke viszonyul hozzá – az egyedüli módtól, amire képes. Nemcsak az emberiség energiaigényeire vagy bolygónk ásványi kincseinek és vegyi potenciáljának használatára igaz ez, de a globális mezőgazdálkodásra is, bármelyik oldaláról nézzük, beleértve azt a pusztítást, amit a nagybani erdőirtás okozott, meg azt a minden ízében föllőtlen bánásmódot, amelyet még avval az elemmel kapcsolatosan is tanúsítanak, amelyik nélkül egyetlen emberi lény sem élhet: a vízzel. [...] Csoдás megoldások híján azonban a tőkének az okság és az idő objektív determinációival szemben tanúsított önkényes önérvényesítő magatartása végtére óhatatlanul keserű aratnivalót terem – az emberiség számlájára. (Mészáros 2008, 286–287)

Áthágni az abszolút ökológiai határokat – világméretű romlást indítva el vele –, ez súlyos következményekkel jár az emberiség jövőjére nézve. Amikor a tőke társadalmi anyagcsere-rendje korlátokba ütközik, „előtérbe kerülnek romboló alkotóelemei, olyannyira fölidézik a teljes ellenőrizhetetlenség kísértetét, hogy ez már az önpusztítás árnyát veti nem csupán erre az egyszeri társadalmi újratermelési rendszerre, hanem egyáltalában az emberiségre”. (Mészáros 2008, 89) A tőke erőnek erejével tovább

tör előre, aláásva ezáltal a létezés elemi föltételeit – csak hogy tovább folytathassa a fölhalmozást. A klímáról folyó vita tartósan kapcsolódik a tőke agóniájához, amennyiben a tőkés vállalatok a környezetkárosításra adott megoldásként hirdetik magukat – ennek a megoldásnak a működési elve a létező társadalmi anyagcsere-rend védelmezése, merthogy ennek változatlanoknak kell maradnia minden lényeges aspektusában. (York – Clark – Foster 2009, 4–5)

Mészáros kiemeli, hogy a kapitalista intézmények eltörlése csak az első lépés egy forradalmi társadalom számára. „Mindenütt ki kell iktatni a tőke” logikáját, mivel ez „mélyen gyökerezik”, áthatja „társadalmi életünk minden egyes területét”, beleértve a „társadalmi anyagcsere folyamatát”. „Mélyreható társadalom-átalakítás fáradtságos folyamatát” kell végigvinni a munkakapcsolatok és a termelési koncepciók átszervezése végett, ami egyúttal befolytozza a természet és a társadalom közti szakadást is. Csakis a tőkével szembenálló munka egésze képes az élet társadalmi anyagcsere-ellenőrzésére. Mindent összevetve, „a keserű igazság az, hogy ha korunkban nincs jövője egy radikális tömegmozgalomnak, akkor az emberiségnek magának sincs jövője”, mert „a tőke pusztító fejlődési folyamatának végső velejárója az *emberiség kipusztítása*” (Mészáros 2005, 92).

Elemi háromszögek: a társadalmi anyagcsere-újratermelés fenntartható rendszere

A fenntartható társadalom felé vezető út azonban olyan társadalmi ellenőrzést igényel a társadalmi anyagcsere-újratermelés rendje fölött, amelyik kiterjed a termelés egész körére, beleértve azt, hogy mit és hogyan termelnek, és tartalmazza a társadalomnak a természethez fűződő kapcsolatait is. Marx amellet érvelt, hogy a társult termelők társadalmának „az élet természettörvényei által megszabott anyagcsere” közegében kell működni ahhoz, hogy biztosítani tudja az alapvető létföltételeket a jelen és a jövő nemzedékei számára. Ugyanakkor ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy tovább funkcionáljanak az ökoszisztémák, és képesek legyenek olyan különböző ökológiai „szolgáltatásokra”, amelyek gazdagítják a világot, és támogatják az élet más formáit is (Marx 1974, 765, 772–773).

Szükségszerű szintézis valósul meg Marx és Mészáros kapcsolatában abban a tekintetben, ahogyan megfogalmazzák az átmenet koncepcióját a társadalmi anyagcsere-újratermelés fenntartható rendszerébe. A tőke logikájától és diktátumaitól mentes társadalomnak éppúgy pillére a lényegi egyenlőség, mint az ökológiai fenntarthatóság. Ezek segítenek leküzdeni a tőkerendszer fejlődésével velejáró megosztottságokat. A lényegi egyenlőség segíti meghaladni a tőkés viszonyokra jellemző társadalmi elszigetelődést és az elidegenedést. Az ökológiai fenntarthatóság föltétele

a természettel kapcsolatos elidegenedés megszüntetése. A legégetőbb jelenkori környezeti problémák a tőke működéséből fakadnak. Ezért a társadalmi cselekvéshez a tőke kritikájára van szükség, hogy véget vethessünk annak a rendszernek, amelyik állandó és ellenőrizetlen terjeszkedésre alapozódik, függetlenül ennek társadalmi-ökológiai következményeitől.

A társult termelők társadalma marxi fölfogásának és Mészáros átmenetelméletének hatására Hugo Chávez olyan új XXI. századi szocializmusról beszél, amelyik a „szocializmus elemi háromszögében” gyökerezik. Az ő új társadalomhoz vezető „munkaterve” a következőket tartalmazza: (1) társadalmi tulajdon; (2) a dolgozók által megszervezett társadalmi termelés; (3) a közösségi szükségletek kielégítése. A társadalmi ellenőrzés adja az alapját ennek az átalakulásnak, amely egyfajta szocialista anyagcsere-rendbe vezet át. Michael Lebowitz (2009) fejtegetése szerint, ha a szocializmus nem öleli föl ezt a három aspektust egyidejűleg, akkor nem kap erőre, s nem lesz fönntartható.

Világos, hogy ez a *szocializmus elemi háromszöge* dialektikus kapcsolatban van azzal, amit az *ökológia elemi háromszögének* nevezhetünk, az élet természeti törvényei előírásainak megfelelően: (1) a természet társadalmi használata, nem tulajdonlása; (2) az emberek és a természet közti anyagcsere ésszerű szabályozása a társult termelők által; (3) a közösségi szükségletek kielégítése – nem pusztán a jelenlegi, hanem a jövőendő nemzedékekre tekintettel is. Marx leszögezte, hogy az emberi fejlődésnek fönntartható emberi viszonyokban kell gyökereznie, ehhez hozzátartozik az anyagi világ tiszteletben tartása, ami viszont állandó odafigyelést igényel és megköveteli a nép tudományos tájékozódását. (Foster 2009, 32–35) Végtére a két háromszögnek egybe kell vágnia, ami lehetővé teszi, hogy „a létező összes társadalmak [...] kötelesek jobb állapotban örökölni [a Földet] a következő nemzedékeknek”. (Burkett 2005, 34–62; Marx 1974, 731)

A társadalmi anyagcsere-rend fölötti társadalmi ellenőrzés megszerzése bekövetkeztével, hangsúlyozza Mészáros, elengedhetetlen a tőkeviszony teljes kiiktatása, a társadalomnak és a társadalmi viszonyoknak teljesen újonnan kiépített alapra helyezése. Ma, ez a gyökeresen új irányvétel, a lényegi egyenlőség irányába való fordulás különösképpen nyilvánvaló a bolívari forradalomhoz kapcsolódó harcokban Venezuelában és Latin-Amerika más részein. Mészáros szerint a hangsúlyosabban ökológiai viszonyulás kialakítása az emberiség számára nem valami elszigetelt probléma, hanem elengedhetetlen, majdhogynem meghatározó része – jöllehet csak része – egy minőségileg új társadalmi rend megteremtéséért vívott harcnak, amelyben a valódi emberi szükségletek kielégítését tartják szem előtt. Ennek megfelelően azt írja *O desafio e o fardo do tempo histórico* című könyvében:

az ökológia [...] fontos, de alárendelt oldala az előteremtett javak és szolgáltatások használata szükségszerű, *minőség szerinti új-*

ra-meghatározásának, aminek híján az emberiség maradandón fönnttartható környezetének védelme – s ez megint csak abszolút szükségesség – sohasem lehet több jámbor óhajnál. (Mészáros 2007, 260–261)

Ebben a dialektikus és egyetemes látásmódban, amelyre Mészáros szolgál példaként, annak a problémája, hogy életképes társadalmi és anyagcsere-rendet kell kiépíteni – ellentétben *A növekedés határai* érvelésével, amely szerint itt valami elvont jellegű „növekedés” a probléma, nem maga a tőkerrendszer –, egy nagy horderejű forradalmi folyamat központi kérdésévé válik. E folyamat véghezvitele *társadalmi* ellenőrzést igényel – azt, hogy elvonjuk a *tőkétől* mint cselekvőerőtől a meghatározó hatalmat, s átruházzuk a szuverén népre. Arról van szó, hogy „emberileg ajánlatos és érdemleges használatba vegyük a termelékenység elért *potenciálját* egy olyan világban, amely ma bűnösen elfecséri az anyagi és emberi erőforrásokat” (Mészáros 2007, 249). Fönnttartható társadalom csakis egy minőségileg másként fejlődő társadalom lehet, olyan, amelyet a lényegi egyenlőség vezérel, amely lehetővé teszi az ökológia fogalmának egyetemessé tágítását, túllépve ennek megszokott, elidegenedett és leszűkített fogalmán. Az ökológiai anyagcserében támadt szakadás megköveteli, hogy megszüntessük a társadalmi anyagcserében támadt szakadást.

Jegyzetek

- ¹ Alfred Schmidt amellett érvelt, hogy Marx Jakob Moleschott befolyása alatt alakította ki a maga anyagcsere-konceptióját. Még ha igaz volna is, hogy Marx úgy vette át ezt a fogalmat, ahogyan Moleschott használta, akinek csakugyan látogatta az előadásait, akkor is tény, hogy az „anyagcsere”, a „metabolizmus” fogalma már Moleschott előtt ismeretessé vált a szakirodalomban. Marx az évek során figyelmesen tanulmányozta Liebignek a mezőgazdasággal kapcsolatos munkáit, és *A tőkében* hozzá hasonló fölfogásban használta az említett fogalmat. Lásd ehhez Foster (2000, 161–162; illetve 1999, 381), valamint Schmidt (1971).
- ² Mészáros kritikája ez utóbbiról: (2007, 248).
- ³ A korlátok/határok dialektikájáról, amit Marx Hegeltől örökölt s a tőkére alkalmazott, és amit Mészáros továbbfejlesztett, lásd Foster (2008).

Hivatkozott irodalom

- Burkett, Paul 2005: Marx's Vision of Sustainable Human Development. *Monthly Review*, 57. évf., 5. sz.
- Foster, John Bellamy 1999: Marx's Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology. *American Journal of Sociology*, 105. évf., 2. sz.
- Foster, John Bellamy 2000: *Marx's Ecology*. New York, Monthly Review Press

- Foster, John Bellamy 2008: Marx's *Grundrisse* and the Ecological Contradictions of Capitalism. In: Marcello Musto (ed.) 2008: *Karl Marx's Grundrisse*. New York, Routledge
- Foster, John Bellamy 2009: *The Ecological Revolution*. New York, Monthly Review Press
- Lebowitz, Michael 2009: The Path to Human Development. *Monthly Review*, 60. évf., 9. sz.
- Marx, Karl 1967: *A tőke*. Első könyv. MEM 23. Budapest, Kossuth
- Marx, Karl 1972: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Első rész. MEM 46/I. Budapest, Kossuth
- Marx, Karl 1974: *A tőke*. Harmadik könyv. MEM 25. Budapest, Kossuth
- Marx, Karl 1975: *Texts on Method*. Oxford, Basil Blackwell
- Meadows, Donella – Meadows, Dennis L. – Randers, Jørgen – Behrend III, William W. 1972: *The Limits to Growth*. New York, Univers Books
- Mészáros, István 1970: *Marx's Theory of Alienation*. London, Merlin Press
- Mészáros István 2005: *Szocializmus, vagy barbárság mint történelmi alternatíva*. Budapest, Napvilág
- Mészáros István 2007: *O desafio e o fardo do tempo histórico*. São Paulo, Boitempo
- Mészáros István 2008: *A tőkén túl*. Első rész. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány
- Mészáros István 2010: *A tőkén túl*. Negyedik rész. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány
- Schmidt, Alfred 1971: *The Concept of Nature in Marx*. London, New Left Books
- York, Richard – Clark, Brett – Foster, John Bellamy 2009: Capitalism in Wonderland. *Monthly Review*, 61. évf., 1. sz.

(Fordította: Csala Károly)

(Eredeti megjelenés: Ivana Jinkings és Rodrigo Nobile [szerk.]: István Mészáros e os desafios do tempo histórico, São Paulo, Boitempo Editorial, 2011 , 117–128.)

Puskás Ferenc, 1954

A hosszú huszadik század és a kínai hegemonia előtt álló akadályok

Bevezetés

A történeti társadalomtudományok – amikor a legjobb formájukat nyújtják – feltárják a jelenkor rejtett jelentését azáltal, hogy a jelent, visszatekintve a múltbéli trendek kontextusába, illetőleg előretekintve, a lehetséges jövők kontextusába helyezik. Giovanni Arrighi *A hosszú huszadik század* című műve [*The Long Twentieth Century*] a történeti társadalomtudomány e legmagasabb rendű megtestesülését példázza. Amikor Arrighi több mint 15 évvel ezelőtt megírta e könyvet, egyáltalán nem riadt vissza, hogy felvállalja a jövődömondó kevéssé irigylésre méltó szerepét. *A hosszú huszadik század* legelső lapján nyíltan kijelenti, hogy elsődlegesen abból a célból vizsgálja a modern világrendszer korábbi átalakulásait, hogy megértse azokat a feltételeket, amelyek mellett a „tőkés világgazdaság új és kiterjesztett alapokon nyugvó rekonstrukciója végbemehet, és hogy *amennyiben tényleg végbemegy, milyen formát ölthet*”. (Arrighi 1994, 1, kiemelés tőlem – J. G.)

A tőkés világgazdaság lehetséges jövőbeli pályáinak (beleértve az esetleges felbomlást is) előrejelzése még a legjobb körülmények között is kockázatos. A rendszer óriási méreteit és a részek közti kölcsönhatásokat tekintve egy ilyen vállalkozás számos szakmai kockázatot rejt magában. Ez még akkor is így van, ha az előrejelzés széles körű kutatásra, lényegre törő fogalomalkotásra és képzelőerőre támaszkodik – márpedig Arrighinek e téren nemigen akadt párja. *A hosszú huszadik század* széles távlatú előrejelzéseinek egyik prózai kockázata, hogy a vizsgálat tárgyával kapcsolatban oly sok releváns adat áll rendelkezésre, hogy a háttérben megbúvó „ismeretlen ismeretlenek” szinte szükségszerűen kisiklatják az előrejelzéseket. Egy másik probléma a történelmi véletlenek bizonytalan szerepe. Még alapvetőbb veszély, hogy az előrejelzést korábban észre nem vett és figyelmen kívül hagyott, a modern világrendszer fejlődését kormányzó tendenciák „felfedezésére” alapozzák.¹ *A hosszú huszadik században* Arrighi valóban tesz néhány nagyon tanulságos felfedezést – vegyük például azt a meglátását, hogy mély megfelelés van a hegemónikus ciklus és a pénzügyi rendszer expanziója között – de fennmarad a kockázat, hogy más, ugyanilyen észrevétlen és figyelmen kívül hagyott tendenciák feltáratlanok maradnak.

A *hosszú huszadik század* leginkább gondolatébresztő következtetései a világrendszer-léptékű újratermelés azon halmozódó strukturális ellentmondásaival kapcsolatosak, amelyek az egyre inkább policentrikus világrendszerben a katonai erő és a gazdasági dinamizmus közti, egyre mélyülő szakadékban gyökereznek. A probléma illetően való megfogalmazása vezet el Arrighi ahhoz az áttörést jelentő következtetéséhez, hogy a következő rendszerszintű felhalmozási ciklus – már ha lesz ilyen egyáltalán – vezető ereje egy olyan szereplő lesz, amely széttöri a katonailag átütő hatalommal bíró szuverén állam tradicionális formáját. Ugyanakkor azt is gondolom, hogy e formulázások forradalmi potenciálja csak akkor realizálódhat teljes mértékben, ha megszabadítjuk a javíthatatlanul „szociáldeterminisztikus” perspektívától, és szocio-ökológiai elméleti tartalommal gazdagítjuk.

Későbbi írásaiban – amelyek többségét beválogatta az *Adam Smith Pekingben [Adam Smith in Beijing]* című 2007-es könyvébe – Arrighi magabiztosan elemzi az USA hanyatlása és Kína felemelkedése közti dialektikus kölcsönhatást. De eközben elbogatellizálja korábbi meggyőződését, mely szerint a hegemon-váltás korábban példa nélküli törésekkel jár, végveszélybe sodorva a modern világrendszer újratermelődését, betaszítva a rendszert a feltartóztathatatlan sodródás állapotába.² Habár Arrighi haláláig lehetségesnek tartotta, hogy a rendszer valami drasztikusan másba alakuljon át, mint ami azelőtt volt (Arrighi 2010; Arrighi 2007), kevés kétség lehet aziránt, hogy immár a hegemon szerep kínai átvétele volt az a motívum, amely a leginkább lekötötte a figyelmét.³ Azzal, hogy elfordította figyelmét a hegemon pozíció megöröklése előtt tornyosuló akadályokról, Arrighi lényegében marginalizálja *A hosszú huszadik század* azon elméleti megfontolásait, amelyek legalább potenciálisan javíthatják a tőkés felhalmozás világméretben ható, erősödő geoökonómiai és szocio-ökológiai korlátaival kapcsolatos megértésünket.

1. Kelet-ázsiai geoökonómia A hosszú huszadik században

1.1. A japán termelési hálózatok és a felemelkedő kontinentális Kína

Minden történeti társadalomtudós beleeshet – bármilyen szilárdak legyenek is a társadalmi rendszerek fejlődésével kapcsolatos modelljeik, vagy bármilyen éleslátó legyen is a történeti interpretáló képességük – abba a csapdába, hogy tévesen nagyobb szerepet tulajdonít bizonyos szereplőknek, mint amekkorát a későbbi fejlemények fényében ténylegesen játszottak. Arrighi *A hosszú huszadik században* ott hibázott, amikor azt feltételezte, hogy japán bázisú transznacionális nagyvállalatok feldolgozóipari és beszerzési hálózatai maradnak a belátható jövőben azok a szívószálak, amelyek a kelet-ázsiai globális tőkés felhalmozási folyamat újrendeződésének a kottélját kevergetik. Japán elhúzódó stagnálása

nyomán – amelyet a tokiói ingatlanpiac és a Nikkei-index közel húsz évvel ezelőtti összeomlása idézett elő – mára már avíttnak tűnik a japán keirecukra*, mint a Kelet-Ázsiára rátelepedő felülmúlhatatlan kolosszusokra tekinteni. A keirecuk halványuló elsőbbsége nyilvánvalóvá válik, mielőtt a legnagyobb kínai társaságok mellé sorakoztatjuk fel őket, az olyan állami behemótoktól kezdve, mint az olajóriások (Sinopec, China National Petroleum Company, China National Offshore Oil Company), az acélgyártók (Baosteel), vagy a távközlési óriáskonszernek (China Mobile, China Netcom, China Telecom), a részben vagy teljesen magántulajdonú konszernekig, mint a Legend Holdings, a Huawei Technologies, vagy a TCL. Ezek a cégek saját jogon jelentős külföldi befektetőkké váltak, és sok esetben előkelő helyezéssel szerepelnek a Global Fortune 500-as listáján.⁴ Azt a benyomást, hogy immár nem a japán transznacionális vállalatok és messzire nyúló termelési és beszállítói hálózatai képezik a kelet-ázsiai felhalmozási folyamatok élvonalát, csak megerősíti az a tény, hogy a japán fejlesztő államot, amely egykor az ugródeszka szerepét játszotta a japán transznacionális vállalatok kirajzásához, jelentős mértékben dekonstruálták, illetve az „angolszász” részvényesi kapitalizmus képeire szabták át (Dore 2006)⁵

Igaz, a 2000-es évek elejére-közepére a japán gazdaság végre lerázta magát a tartós deflációs másnaposságot, és ami lényegesebb, a japán transznacionális vállalatok továbbra is integráns részét képezték a kelet-ázsiai gazdasági expanciónak a Kínába való közvetlen tőkebefektetéseken keresztül, valamint a high-tech alkatrészek és berendezések iránti falánk kínai kereslet kielégítésével. (Bello 2009, Harris 2005, 11) Ám épp Kína tőke és import iránti kereslete volt az, amely felélesztette a japán multik profitabilitását, és hajtóerőként szolgált a rég esedékes japán kilábaláshoz (Bello 2009; Harris 2005, 11; Tucker 2009).⁶ A robusztus kínai növekedés szolgált e lokomotív motorjaként, az az új szerep, amit Kína mint a világpiacon irányuló kelet-ázsiai export elsődleges platformja kezdett játszani, nem pedig a japán feldolgozóipari-beszállítási hálózatok által vezérelt termékáramlások. (Hung 2009, 16) A puding próbája egyértelmű eredményt hozott a 2008-2009-es kelet-ázsiai „hegyes V-alakú” recesszió során, amelyet a Wall Street és a londoni City által kibocsátott strukturált hiteltermékek összeomlása okozott. A Kínába irányuló japán tőkejavak exportja megroggyant, pusztító hatást kifejtve a japán felhalmozási folyamatra, ami azzal fenyegetett, hogy a japán bankrendszer ismét belezuhan az örvénybe. (Bello 2009; Hung 2009, 16; Tabuchi 2009)

Nem kell túlságosan szigorúan megítélni Arrighit amiatt, hogy nem látta előre, miszerint a kontinentális Kína nyersanyag- és termékpiacai ilyen gyorsan és mélyrehatóan magukba olvasztják a globális japán

* Keirecu: „vállalatcsoport”, a második világháború után ki-, vagy újraalakult japán vállalatbirodalmak japán elnevezése. (A szerk.)

feldolgozóipari hálózatokat, alávetve őket a kínai gazdaság ritmusának – nyugodtan elismerhetjük, hogy egy ilyen nagyszabású és ambiciózus műben szükségképpen előfordulnak ilyesfajta hibák.⁷ De annak, hogy Arrighi nem látta előre Kína előtérbe lépését, mélyebb metodológiai gyökerei is lehetnek. Arrighi tisztánlátását elhomályosíthatta a történeti kapitalizmusról szóló elmélete, amely braudelíánus módon előtérbe tolja a koncentrált pénzügyi és katonai hatalom parancsnoki posztjait, és a kétféle hatalom közti dinamikus szinergiát. Precízebben fogalmazva, Arrighi talán braudelíánus elfogultsága miatt taglalja aránytalanul hosszan a japán pénztőke és az Egyesült Államok „második hidegháború” során véghezvitt agresszív újra-felfegyverkezése közti paradox kapcsolódásokat – miközben viszonylag csekély figyelmet fordított arra, hogy egy Kína lokációs előnyeivel, méreteivel és szuverenitásával rendelkező ország talán képes lehet arra, hogy az amerikai–japán kapcsolatok alapvető ellentmondásait a maga javára fordítsa. Mint azt R. Taggart Murphy (2006) és Kees van der Pijl (2006) megmutatta, a japán pénz és az amerikai hatalom közti furcsa szövetség ellentmondásossága az 1985-ös Plaza-egyezményben nyert ideiglenes feloldást. A jennek a dollárhoz viszonyított felértékelésével az egyezmény politikailag lehetővé tette, hogy Japán tovább exportáljon feldolgozóipari termékeket az Egyesült Államokba, miközben meghitelezze az amerikai költségek (beleértve Reagan túlméretezett Pentagon-költségvetését), anélkül, hogy ez olyan súlyos protekcionista reakciót provokáljon ki, amely felboríthatná az egész amerikai–japán viszonyrendszert. (Pijl 2006, 309–310) Csakhogy a jen árfolyama mindkét fél által előre nem látott magasságokba szökött. Ennek egyik következménye annak a folyamatnak a felgyorsulása volt, amelynek során a japán (és más északkelet-ázsiai) transznacionális vállalatok áthelyezték a beszállítói lánc alacsonyabb hozzáadott értékű összetevőit a délkelet-ázsiai gazdaságokba. (Bello 2009; Tabb 1996, 257; Pijl 2006, 309–310) Ennek nyomán a délkelet-ázsiai termelési tényezők ára megemelkedett, ami viszont felgyorsította az olcsó munkaerőt kereső külföldi befektetések beáramlását a Kína partmenti városi övezeteiben kiépülő exportplatformokba. (Lo 1999, 17; Pijl 2006, 309)

1.2. Kínai–japán feszültségek és a regionális együttműködés korlátai

Az igazságosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy *A hosszú huszadik században* Arrighi igenis hangsúlyossá tette, hogyan vált egy régió belüli centrifugális folyamat – nevezetesen a nagyvárosi termelőtőke kirajzása az olcsóbb földet és munkát kínáló hátsóország irányába – a legfőbb katalizátorává annak, hogy Kelet-Ázsia globális felhalmozási központtá vált (Arrighi 1994, 344–349). Arrighi megállapítja, hogy a

„repülő ludak”^{*} legújabb fázisát a japán, dél-koreai és tajvani transznacionális vállalatoknak (és közvetítőiknek) az olcsóbb föld és az alacsonyabb bérű munkaerő reményében a Mao utáni Kínába és a *doi moi* által fémjelzett Vietnamba^{**} való kirajzása jelentette. (Arrighi 1994, 347) De itt lelhető fel Arrighi látásmódjának egy újabb fogyatékosága, amely zavaró tényezőként nem csupán *A hosszú huszadik században*, hanem az azt követő munkáiban is jelen van. A csendes-óceáni térség más elemzőihez (Balakrishnan 2009, 16; Beeson 2009; Hung 2009, 6–7; Palat 2004) hasonlóan Arrighi is világosan látja, hogy a kelet-ázsiai gazdasági potenciál 1945 utáni megugrása nem érhető meg az USA hidegháborús geostratégiájának kontextusán kívül, annak figyelembe vétele nélkül, hogy e geostratégia több csatornán keresztül is hozzájárult a térség „tőkés szigetcsoportjának” dinamikus növekedéséhez. (Arrighi 1994, 338–342) De a kelet-ázsiai fejlődés jövőbeli pályájának vizsgálata közben Arrighi furcsamód félreteresi ezt a gondolati keretet, a hozzá tartozó geopolitikai kérdésseltevésekkel együtt. A jövő vizsgálatakor Arrighi ahhoz a nézethez tartja magát, hogy az amerikai hegemon időről időre ellenére a kelet-ázsiai civilizációs folytonosság sértetlen.⁸ Tekintettel arra, hogy Japán választott vezetői a legutóbbi évtized nagyobbik részét azzal töltötték, hogy az Egyesült Államokkal való „különleges kapcsolathoz” való ragaszkodás jegyében kitartóan visszautasították az ázsiai identitást (közben pedig elbogatellizálták Japán ázsiai történelmének kevésbé vonzó mozzanatait) (Kingston 2007; Selden 2009b), Arrighi álláspontja igencsak vakmerő.

Arrighi lényegében azt állítja, hogy akármilyen összetett államközi feszültségek sújtják a térséget, közép- és hosszútávon a *de facto* regionális gazdasági integráció erői szükségképpen diadalmaskodnak e feszültségek felett – és ez az álláspont eleve viszonylag triviálissá minősíti a szóban forgó feszültségek elemzését. Következésképpen kurtán elintézi azon lehetséges utak sokaságát, amelyeken haladva a szorosabbá váló kelet-ázsiai gazdasági kapcsolatok nem csapnak át a régió autonóm hatalmi centrumként való kiemelkedésébe. Arrighi sem annak a lehetőségét nem veszi számba komolyan, hogy még egy meggyengült Egyesült Államok is sikeresen játszhatja tovább egyensúlyozó stratégiáját a régióban, sem pedig azt a fenyegetőbb lehetőséget, hogy az Egyesült Államoknak a mostaninál csekélyebb, vagy nemlétező katonai-bizton-

* Eredetileg Japánból származó hasonlat annak a folyamatnak a leírására, amelynek során a kelet-ázsiai országok egymás után bekapcsolódnak a gazdasági-ipari fejlődésbe. Japán a „vezérlőd”, közvetlenül Japán mögött repülnek a „kis tigrisek” (Dél-Korea, Tajvan, Szingapúr, Hongkong), őket követi Malaysia, Indonézia, stb. (A szerk.)

** Doi moi: „átépítés”, az 1986-ban kezdődő piaci reformok vietnámi gyűjtőneve. (A szerk.)

ságpolitikai jelenléte a térségben éppenséggel kiélezi azokat a hosszú ideje fennálló feszültségeket, amelyek (egyesegek illúzióival szemben) mély gyökerekkel bírnak, az amerikai birodalmi intrikáktól függetlenül is (Calder 2006; Selden 2009b).⁹

A japán transznacionális vállalatok immár jól bejáratott gyakorlata, hogy Kínába telepítik át termelésüket, tőkejavakat és high-tech alkatrészeket importálva Japánból a kínai telephelyre, majd a befejezett késztermékeket visszaexportálják Japánba (és a világgpiacra) (Pijl 2006, 318). Ez olyannyira igaz, hogy 2004-től kezdve – először azóta, hogy az Egyesült Államok a hidegháború leplét borította Kelet-Ázsiára – Japán és Kína egymás legfőbb külkereskedelmi partnerei (Shorrock 2005). Egyes kutatók szerint az egyre kiterjedtebb kínai–japán kereskedelmi forgalom arra ösztönzi majd a japán és kínai uralkodó eliteket, hogy ne csupán fejlesszék kétoldalú kapcsolataikat, hanem együttesen építsenek ki pánázsiai intézményeket, felhatalmazva őket arra, hogy kézbe vegyék a regionális problémák (légszennyezés, pénzügyi instabilitás, árfolyam-egyensúlytalanságok, atomfegyverek terjedése, megújuló energia stb.) megoldását, kiiktatva az Egyesült Államok közvetítő szerepét (Beeson 2009).¹⁰ De az Egyesült Államoktól független regionális együttműködéshez szükséges horgonyt, a baráti kínai–japán viszonyt illetően a feladatlan múlt visszhangjai és a jelenkor politikai tehetetlenségi nyomatóka erősebbnek bizonyulhat, mint a gazdasági kapcsolatok pusztá bővülése (Pei – Swaine 2005; Pijl 2006, 326, 328; Selden 2009b).

A Japánban 2009-ig kormányzó Liberális Demokrata Párton (LDP) belül évtizedek óta folyamatosan erősödő neonacionalista jobboldal, és az, hogy japán államfők és csúcsszintű LDP-vezetők sorozatosan inzultálták a japán háborús bűnökre élénken emlékező kínai közvéleményt, közismerten mérgezik a kétoldalú kapcsolatokat (Feffer 2009; McCormack 2007). Ezek a fajta gesztusok főként azért jelentenek veszélyt a kínai–japán kapcsolatokra, mert a Kínai Kommunista Párt (KKP) felső vezetését harcias retorikára kényszerítik, különben a rezsim – amely a lakosságot a posztiszocialista korszakban folyamatos nacionalista propagandával bombázza – hitelét veszítené (Pijl 2006, 328; So 2009, 58). Ha a nacionalista szenvedély kielégítéséről van szó, a KKP legfőképpen az új középosztályra koncentrál, amely Kína felemelkedését saját jólétéhez kapcsolja, és amely ragaszkodik hozzá, hogy Kínát tisztelettel kezeljék a nemzetközi szinten – különösképpen a japánok (Shorrock 2005; Shirik 2007, 11). Valójában a növekvő jóléttel és önbizalommal párhuzamosan a kínai új középosztálynak a japán megszállás során elkövetett atrocitásokkal kapcsolatos neheztelése is egyre nő – ezt bizonyítja a 2009-ben készült, a nankingi mészárlás brutalitását látványosan megelevenítő „Élet és halál városa” című film döbbenetes népszerűsége (Tsai 2009). A japán kormányzati provokációkra adott vehemens reakciók – érkezzenek akár a kínai közembertől, akár az állampárt szóvivőjétől – tovább erősítik a bizalmatlanság és a félelem érzését a japánokban, miután a rosszul informált

Japan lakosság jelentős része úgy értelmezi e vehemenciát, mint Kína agresszív szándékainak perdöntő bizonyítékát (Overholt 2007, 37).

Súlyos hiba lenne azonban, ha az ilyesfajta sértéseket és kölcsönös vádaskodásokat tekintenénk a kínai–japán feszültségek gyökér-okának. Elvégre az LDP újnacionalista „revizionista” szárnya csak az egyik geopolitikai irányzat Japánban, méghozzá a japán nagytőke, illetőleg a nagytőke állami bürokráciában ülő klientúrája szilárd támogatása nélkül – valójában még saját pártjukon belül sem követik őket egyöntetűen (Calder 2006; Hughes 2009, 843; Sevastopulo 2006).

A valóság az, hogy a (kínai–japán együttműködésre alapozott) kelet-ázsiai szintű intézményépítés útjában álló akadályok mélyen strukturálisak. Meglehet, hogy nem az LDP „revizionista” frakciójának nacionalista fellángolása az az imázs, amelyet a japán uralkodó elit a világ, és különösen Japán ázsiai szomszédjai számára közvetíteni szeretne. Bármennyire otromba is ez az irányzat, valójában a japán geostratégiai körökben elterjedt aggodalomból táplálkozik – amelyben osztoznak az LDP és a JDP mindkét szárnyának politikacsínálói. A japán uralkodó elit valamennyi szekcióját mélységesen aggasztja, hogy Kína gyors ütemű gazdasági felemelkedése kezd jelentős erőkülönbséget generálni Kína és Japán között, és Japán regionális befolyásának is beakonyul (Hughes 2009, 840), mihelyt a kettejük közti viszony „aszimmetrikus függőségi viszonyná” alakul át (Hughes 2009, 841). A japán elitből sokan pártolják a multilaterális problémamegoldást Kelet-Ázsia vonatkozásában. De ez főként azért van, mert látják, hogyan tromfol rá Kína a Japán által felvett regionális kezdeményezésekre a saját maga által indított és vezérelt kezdeményezésekkel; és a multilateralizmusra mint alkalmas eszközre tekintenek, amellyel meggátolhatják, hogy Kína még jobban beelőzze Japánt, és Kelet-Ázsia többi részét egyre inkább saját vonzáskörébe vonja (Hughes 2009, 847, 855). Így például, miután Kínának sikerült liberalizálnia kereskedelmét az ASEAN csoporttal 2002-ben, ezzel formalizálva a kínai piacok dél-ázsiai exportőrökre gyakorolt erősödő gravitációs hatását, Japán ellenlépésként megkötötte saját gazdasági integrációs szerződését, amely kereskedelemmel, befektetésekkel és szolgáltatásokkal kapcsolatos lépéseket egyaránt tartalmaz (Hughes 2009, 847).

És az elit egyetlen szekciója sem javasolja, hogy Japán kizárólagosan, vagy akár elsősorban a regionális politikai integrációra támaszkodjon Kína növekvő hatalmának ellentételezéseképpen. Valamennyien támogatják az Egyesült Államokkal való biztonsági egyezménynek, mint a Kína növekvő regionális lábnyomával és ütőképességével szemben szükséges védelmi eszköznek a továbbélését (Hughes 2009, 855).

Világos, hogy egy regionális multilateralizmus iránt nyitottabb Japán alkalmanként visszautasíthat egyes specifikus amerikai kezdeményezéseket és taktikai megoldásokat. Így például a JDP régóta bírálja, hogy az Egyesült Államok egyszerűen „félreteszi” az ENSZ-t, amikor nem

sikerül elnyernie annak támogatását saját előre eldöntött geostratégiai célkitűzéseire (McCormack 2007, 132). De ezzel együtt Japán nem fogja kétségbe vonni az USA átfogó geopolitikai előjogait (Calder 2006; Kambayashi 2009; McCormack 2007, 4–5; Selden 2009b; Yamaguchi 2007). Japán uralkodó elitje tudatosan döntött a Kínával kapcsolatos domináns amerikai megközelítés majmolása mellett – „létesíts kapcsolatot (kereskedelmileg), de biztosítsd be magad (katonailag)” (Barma – Ratner – Weber 2007; Bhadrakumar 2007a; 2007b) – valamint amellett, hogy a közös megközelítés katonai aspektusaiban felvállalja a másodhegedűs szerepét. E döntést Japán biztonságpolitikai érdekeinek hűvös mérlegelésével hozták meg (Pijl 2006, 326). Azóta nem tértek el érdemben a megközelítéstől, hogy 1996-ban megfogalmazták a Clinton–Hasimoto közös nyilatkozatban – ekkor jutottak a japán döntéshozók arra a következtetésre, hogy Kína megfélemlítő hadműveletei a Tajvani szorosban arról a lehetőségről árulkodnak, hogy a kínai gazdasági felemelkedést esetleg „expansionizmus” (*sic*) fogja kísérni (Hughes 2009, 841).

Az, hogy Japán továbbra is az Egyesült Államokhoz köti saját kelet-ázsiai geostratégiáját, szorosan összefügg azzal a folyamattal, amelytől épp ellentétes hatást várnak. Nevezetesen a kibontakozó kínai–japán gazdasági kölcsönös függés, ahelyett, hogy mérsékelné Japánnak az amerikai birodalommal szembeni alárendelődését, éppenséggel pregnánsabbá teszi ezt az alárendelődést. Murphy (2006, 58) tömör megfogalmazásában:

„Japán háború utáni belenyugvása az amerikai protektorátus státuszába részben [...] annak a hitnek tudható be – e hitben a tokiói politikai elit nagy része osztozik –, hogy az amerikai védelem alternatívája az új Kínai Birodalomba való betagozódás lenne, hűbéres államként. Ahogy Japán Kínától való gazdasági függése mélyül, úgy válik egyre nyilvánvalóbbá az amerikai ellensúly jelentősége [...]”

Ahhoz, hogy Japán a mostanéhoz mérhető szerepet játsszon a kelet-ázsiai ügyek koordinálásában egy valóban független keretrendszerben, határozottan ki kellene nyilvánítani az amerikai felügyeletől való autonómiát. Az autonómia ilyen kinyilvánítása nem csupán az amerikai globális dominancia számára lenne korszakos törés, hanem annak szempontjából is, amit Murphy „belső hatalmi elrendezés”-nek nevez, és amely egészen azóta kormányozza Japánt, amióta az amerikai megszállók beindították a „fordulatot”* a késői 1940-es években (Murphy 2006, 44). Az amerikai imperializmus készséges csatlósaként való hatvan évnyi létezés mély

* A „fordulat” [„reverse course”] azt jelentette, hogy az Egyesült Államok a kínai forradalom és az éleződő hidegháború hatására a korábbi irányvonallal ellentétben támogatni kezdte Japán újraiparosítását, egyidejűleg pedig a demokratikus jogok korlátozására és kommunistaellenes tisztogatásokra utasította a japán kormányzatot. (A szerk.)

lenyomatot képezett a japán politika és társadalom genetikai struktúráján (McCormack 2007); az Egyesült Államokkal való radikális szakítás irányába nyomást kifejteni képes és hajlandó politikai erők együttese olyannyira marginális, hogy gyakorlatilag nemlétezik.¹¹

2. A Gazdagság (Ázsia) és az Erő (Egyesült Államok) közötti aszimmetria elméleti következményei

Arrighi talán nem látta előre, hogy Kína milyen hamar válik a regionális növekedés hajtóerejévé (vagyis a következő rendszerszintű ciklus sarkpontjává), valamint elbogatellizálta a Kína és Japán között nagyon valószínűsítően és nagyon makacsul létező geopolitikai szakadékot. De azok az elméleti megfontolások, amelyek figyelmét a japán transznacionális termelési és beszerzési hálózatokra vonták, teljes mértékben helytállóak voltak, akkor is és most is. Arrighi a helyzet legsarkalatosabb jellegzetességét ragadta meg, a két kölcsönösen kiegészítő aszimmetria együttlétezését: „a katonai erőfölény és a tőkés felhalmozásban mutatkozó fölény oly mértékben szétválni látszott geopolitikailag, mint korábban soha” (Arrighi 1994, 22).¹² Ahhoz képest, hogy immár a hegemon-státusz hanyatló évtizedeibe kellett volna lépnie, az Egyesült Államok páratlan mértékű, közel abszolút politikai-katonai dominanciát élvezett a világrendszeren belüli primátusért hipotetikusán versenybe szálló jelöltek felett. Ugyanakkor az Egyesült Államok nem próbálta meghosszabbítani fénykorát azzal, hogy a gyors felemelkedés útjára lépett centrumország vállalati részvényeibe és államadóságába fekteti tőkéjét, és járadékosi jövedelmet húz ezekből a befektetésekből. Ehelyett az Egyesült Államok példátlan mértékű folyó fizetési mérleg deficitet produkált e felemelkedő hatalommal szemben (Arrighi 1994, 15). A mérleg másik oldalán Japánnak, mint a rendkívül magas termelékenyséű felhalmozási folyamatok térbeli és szervezeti csomópontjának a státusza elegendő kellett volna, hogy legyen ahhoz, hogy Japán legyen az első számú jelölt a világrendszer vezető hatalmának a pozíciójára. De Japán gyakorlatilag az aktuális hegemon katonai protektorátusaként szinte vazallusi pozícióban van, és emiatt rendellenesen passzív az államközi politika szférájában. Pénzforrások sem érkeznek Japánba a korosodó hegemontól, amely megkönnyíthetné az utóbbi számára saját hanyatlását azáltal, hogy a világrendszeren belül a tőkés felhalmozás elsődleges színterének kormányát és vállalatait megfinanszírozza. Ehelyett valószerűtlen módon Japán fizet sarcot a jelenlegi központnak azzal, hogy sokkal nagyobb értékben vásárol annak (alacsony hozamú) likvid pénzügyi eszközeiből, mint megfordítva (Arrighi 1994, 15).

Arrighi úgy próbálta megfejteni e paradoxont, hogy elméletileg megalapozott összehasonlító vizsgálat alá vetette az összes eddigi hegemonikus átmenetet (ibero-genovai, holland, brit, amerikai), a világrendszer

evolúciójának mérföldköveit. E vállalkozás egy sor konceptuális áttörést eredményezett a történeti társadalomtudományban.¹³ Függetlenül a ténytől, hogy eredetileg részben a japán transznacionális nagyvállalatoknak a világrendszer fejlődésében játszott szerepének téves értékeléséből fakadtak, ezek az áttörések éppolyan jelentősek ma, a XXI. század első évtizedét követően is (ha nem még inkább). Az e kutatásokban foglalt innováció lényege azokban az ellentmondásos strukturális trendekben ragadható meg, amelyek a globális tőkés rend érési folyamatát kísérik, ahogy ez a rend végigmegy az egymást követő felhalmozási ciklusokon (avagy hegemoniákon). Ahogy ezek az ellentmondásos trendek kibontakoznak, egyre inkább szétrobbanással fenyegetik a rendszer alapvető állványzatát, tehát a rendszert magát. Minden egymást követő rendszerszintű ciklus növekvő feszültséget táplál (1) a hegemon vezető hatalomnak a tőkés centrumon belüli kisebb partnereihez képest fokozódó politikai-katonai túlsúlya (Arrighi 1994, 32–33), (2) a tőkés termelés és csere legdinamikusabb csomópontjainak fokozódó térbeli szóródása (Arrighi 1994, 32–33), és (3) a hegemon szerepét betöltő központnak (vagy központok szövetségének) a tőke világméretű bővített újatermelését lehetővé tevő intézményes infrastruktúra megfelelő vezérlésére való növekvő képtelensége között. Ez a növekvő képtelenség abból is fakad, hogy bármely központ (vagy központok szövetsége) területi kiterjedése és az általa mozgósítható szervezeti kapacitások egyre inkább elégtelennek bizonyulnak a globális rendszerhez viszonyítva, amely minden egyes ciklus során a komplexitás új rétegeivel gazdagodik, és amelyen belül egyre szövevényesebbé válik a részek kölcsönös függése (Arrighi 1994, 14, 32–33). Ez az utolsó pont talán Arrighi legmarkánsabb hozzájárulása a világrendszer-kutatáshoz, mivel ezen nyugszik az a vitatható állítása, mely szerint lehetséges, hogy az Egyesült Államok hanyatlását nem egy új hegemon felemelkedése, hanem súlyosbodó és talán leküzdhetetlen rendszerszintű káosz követi majd (Arrighi 1994, 6, 79).¹⁴

3. Lehetséges-e a globális rendszer Kína-központú újraszervezése?

3.1. Arrighi újragondolja Kínát és a következő rendszerciklust

Az egyre leküzdhetetlenebb ellentmondásokkal, valamint ezeknek a világrendszer lejárató idejét érintő következményeivel kapcsolatos okfejtés Arrighi leginkább figyelmen kívül hagyott elméleti innovációi közé tartozik. Meglepő ez a figyelmetlenség, ha figyelembe vesszük, hogy a világrendszer-elmélet sok követője előszeretettel fedez fel kumulatív trendeket a tőkés világrendszer diszkrét események által övezett evolúciójában (ld. például Boswell – Chase-Dunn 2000; Chase-Dunn – Lawrence 2009). Azért is meglepő, mert a világrendszer-kutatók és útítársaik körében egyre közkeletűbbé válik az a nézet, hogy a globális rend felmérhetetlen

magyságú és ismeretlen következményekkel járó vízvázlasztó válságá-hoz érkezett (Amin 2004, 17; Wallerstein 1996; Went 2001-2002, 490). E kutatók állításai ugyanazt a patthelyzetet tükrözik, amelyet Arrighi tisztán felismert több mint egy évtizeddel ezelőtt. Jelen formájában a világrendszer gúzsba köti a politikai-katonai uralmi pozíció – az USA¹⁵ –, illetve a tőkés növekedés legrobusztusabb helyszíne – a kelet-ázsiai partvidék, amelynek mára integráns részeivé váltak a part menti urbánus Kína gyári körzetei, pénzügyi csomópontjai és kutatóközpontjai – között fennálló, potenciálisan végzetes meg nem felelés (McNally 2009).¹⁶ Továbbá, ez a meg nem felelés egy olyan környezetben áll fenn, ahol egyetlen hegemonjelölt sem rendelkezik azokkal a méretekkkel és fizikai-szellemi kapacitásokkal, amelyek elégségesek lennének a globális uralom és felhalmozás új feltételeinek a kimunkálásához a kölcsönhatások egyre sűrűbb hálójával átszőtt világrendszerben; még Kína sem, amint azt később kifejtem. A felszínen tehát meglepőnek tűnik, hogy Arrighi komolyan fontolóra veszi, hogy a Bush-adminisztrációnak az amerikai uralom meghosszabbítására irányuló hiábavaló erőfeszítései talán csak Kína hegemon pozícióba való felemelkedését gyorsítják. (Arrighi 2005a, 2005b; 2007) De az igazság kedvéért meg kell állapítani, hogy Arrighit a ténylegesen végbement változások bírták rá, hogy háttérbe tolja saját korábbi álláspontját, hogy felülvizsgáljon egy olyan hipotézist, amelyet mások talán (helytelenül) merev elméleti alaptételként fogalmaztak volna meg.

Ez az átértékelés alapvetően konzisztens *A hosszú huszadik század* szellemével, sőt a betűjével is. A korábbi hegemónikus átmenetek szinte véletlenszerű jellemzőinek tárgyalásakor Arrighi megjegyzi, hogy „e szervezeti képességek megszerzése (amelyek ahhoz szükségesek, hogy egy ország a tőkés felhalmozás új fázisának élére álljon – J. G.) sokkal inkább a tőkés világgazdaság változó térkonfigurációjában előálló pozicionális előnyök eredménye volt, semmint az innovációé mint olyané” (Arrighi 1994, 14). E megjegyzésre szorosán rímel, ahogy az 1990-es évektől kezdve a kelet-ázsiai felhalmozási folyamat gazdasági átstrukturálódása és térbeli rekonfigurációja kéz a kézben haladt. A régió belüli felhalmozási dinamika ennek eredményeképpen előálló területi újrendeződése e dinamika motorját Kínába tolta át, egy államba, amelyről plauzibilisen feltételezhető, hogy rendelkezik a globális politikai gazdaság „új és kiterjesztett alapokon” nyugvó újraszervezéséhez szükséges méretekkkel és képességekkel. A Kínai Népköztársaság fokozatos „piaci reform és nyitás” politikáját régóta azzal a tudatos céllal űzi, hogy fokozza Kína technikai-tudományos és gazdasági modernizációját és nemzeti erejét más kelet-ázsiai országokhoz és a világhoz mint egészhez viszonyítva (Hart-Landsberg – Burkett 2004, 30; Harvey 2005, 122–123; So 2003, 11–12, 15–16; So – Chiu 1995, 150–152). De az alacsony költségű, exportra termelő telephelyeket és a kolosszális kínai piacon hídfőállást kereső, centrumországokból érkező transznacionális társaságok (és a

kínai diaszpóra-tökések) aktív közreműködése nélkül e stratégia, amely végül áthelyezte a régió felhalmozási dinamikájának a súlypontját a tengerparti urbánus Kínába, nem lett volna ilyen átütően sikeres.¹⁷ Ebben rejlik a párhuzam Arrighi *Hosszú huszadik század*-beli elemzésével a múltbéli hegemonikus átmenetek nem-célirányos természetéről. Annak ellenére, hogy az USA explicit módon céljának tekinti uralmi pozíciójának kitolását a „lejárati időn” túlra, saját termelővállalatai segítették Kínát hozzáférni azokhoz a tényezőkhöz, amelyek birtokában Kína képes magát mint lehetséges hegemonikus utódot láttatni.¹⁸

Azzal, hogy egyenlő geopolitikai függetlenséget tartott fenn az összes fontos tőkés központtal szemben – e központok mindegyike készségesen „saját” transznacionális tőkéit támogatja, ha Kína felmérhetetlen munka-, termék- és fogyasztói piacához való hozzáférésről van szó –, Kína képes volt szembeállítani őket egymással, először az egyiktől, aztán a másiktól kialakulva kedvezményeket, halmozva ezzel hegemonikus kapacitásait. Az *Adam Smith Pekingben* lapjain Arrighi elámul azon, hogyan képes Kína felszerelést és technológiainportot kiharcolni az Európai Uniótól az USA unilateralizmusával szembeni közös harc nevében (Arrighi 2007, 208); az, hogy ezzel a fajta érveléssel igyekszik alátámasztani a Kína-központú hegemonikus átmenet realizisztikus voltát, mutatja alapvető hűségét *A hosszú huszadik században* kimunkált magyarázó kerethez. De ha létezik olyan világtörténelmi jelenség, amely ékesen mutatja, milyen látónoki volt Arrighinek a világrendszer a fékezhetetlen káosz felé sodró ellentmondásokkal kapcsolatos okfejtése, akkor az éppen Kína elmúlt évtizedbeli „békés felemelkedése”.

3.2. Kína és az Egyesült Államok ellentmondásokkal tűzdelt kölcsönös függése

Ha szaván fogjuk *A hosszú huszadik század* Arrighijét, és csatlakozunk ahhoz az állásponthoz, hogy a világrendszer expanziójának egy újabb sikeres ciklusához olyan államra, illetve olyan kapitalista szereplőkre van szüksége, amelynek eszközökkel-kapacitásokkal való ellátottsága exponenciálisan nagyobb, mint amivel a „hosszú” huszadik század (1873–??) politikai és üzleti szereplői rendelkeztek, akkor nehéz elgondolni, hogyan lenne képes egy Kína-központú rendszerszintű ciklus megfelelni e feltételnek (Harvey 2009). Kína földrajzi kiterjedése és robusztus politikai-katonai autonómiája ellenére merész dolog azt állítani, hogy ezek a földrajzi és kapacitásbeli tényezők exponenciálisan nagyobb erőforrás-ellátottsággá adódnak össze, ami pedig szükséges (bár nem elégséges) feltétele annak, hogy Kína keresztülvezethesse a világrendszer az expanzió egy újabb körén. Japánnal összevetve – amely közismerten hiányt szenved stratégiai nyersanyagkészletekből, és amely katonai biztonságát illetően még mindig a nyugat-csendes-óceáni térségben

bevezethető amerikai haderőtől függ – Kína erőforrások figyelemre méltó portfóliójával rendelkezik. Gazdaságának mérete megduplázódott az elmúlt 25 év minden hét évében (Tabb 2008, 23), GDP-je negyedszeresedett 1989 és 2004 között (Anderson 2010, 91). Annak ellenére, hogy hírhedten magas Gini-együtthatóval* rendelkezik, Kína egy főre jutó GDP-je 12-szer akkora, mint amekkora 30 évvel ezelőtt volt, és ez erőteljesen hozzájárul a KKP uralmának stabilitásához (Yao 2010). Kína meredeken növekvő feldolgozóipari kapacitással és globális kibocsátási részesedéssel büszkélkedhet (Glyn 2005; Harris 2005, 10), mára a világ másológépeinek, DVD-lejátszóinak és mikrosütőinek kétharmadát gyártja (Tabb 2008, 23), és nemrég előzte meg Németországot a világ első számú exportőrének címéért folytatott versenyben (Wolf 2010). Jól ismert tény, hogy Kína több mint kétezer milliárd dollárnyi devizatartalékkal rendelkezik (Anstey 2010), hogy a konvencionális és nukleáris katonai erők egyre ütőképesebb arsenáljáról ne is beszéljünk (Righter 2008). Mindeme erőforrások felett egy szilárd és stabil pártállam rendelkezik, amely féltékenyen őrzi a nehezen megszerzett nemzeti szuverenitást (Anderson 2010, 94; Harris 2005, 9; So 2009, 56).

De sok olyan attribútumot, amely Kínát látszólag lehetséges hegemónikus utóddá teszi, fenntartással érdemes kezelni. Kínának mint a világgazdaság ipari műhelyének a reputációja elhomályosít néhány kulcsfontosságú tényét. A centrumországokba irányuló kínai export túlnyomó része „külföldi tulajdonban lévő vállalatok által gyártott, külföldi márkájú termék [...] Kína a bevételnek csak kis hányadában részesül” (Shirk 2007, 26; lásd továbbá Hart-Landsberg – Burkett 2004, 13; Harvey 2005, 124; Panitch 2010, 82; Tabb 2008, 5; Walker – Buck 2007, 52).¹⁹ Továbbá, Kína technológiai szempontból függő helyzetben maradt a legtöbb magas hozzáadott értékű gazdasági ágban (Engardio et al. 2007; Hart-Landsberg 2008), és Kína mérföldkönek számító autóipari, civil légiszállítási, számítógépchip és napenergetikai szektorai erősen függenek importált találmányoktól, vagy pedig globális mércével elavultnak számító megoldásokat alkalmaznak (Roberts – Engardio 2009, 40–42).

Pusztán a fentiek alapján kétségbe vonni Kína hegemónikus kilátásait természetesen egyet jelentene azoknak a módszertani elveknek a feladásával, amelyekhez Arrighi oly állhatatosan ragaszkodik *A hosszú huszadik században* (és azt követően is). Egy állam hegemónikus potenciálja nem ítéhető meg kizárólag az adott ország mérhető területi, katonai-politikai, GDP- vagy egyéb adottságainak a riválisok összesített

* A jövedelmi, illetve vagyonegyenlőtlenség leggyakoribb mutatószáma. A két elméleti szélsőérték 0 és 1; ha a mutató értéke 0, tökéletes az egyenlőség, ha 1, a teljes jövedelem (vagyon) egyetlen személy/háztartás kezében összpontosul. (A szerk.)

adottságaival való egybevetésén (Arrighi 1994, 15). A hegemonikus potenciál azon is alapszik, hogy mennyire képes az állam a maga előnyére átformálni a külső geopolitikai és világpiacon környezetet, amelyben ő és az összes többi állam cselekszik.²⁰

Arrighi metodológiai állítása, mely szerint az állam hegemonikus potenciálját nem lehet megfelelően megítélni annak számításba vétele nélkül, hogy az állam adottságai milyen módon lépnek dialektikus kölcsönhatásba a tőkés felhalmozás és az államhatalom globális hálózataival, kétségtelenül helytálló. Mégis, Arrighi túlbecsüli a kínai hegemonikus utódlás valószínűségét. Ez részben azért van, mert nem fogadja meg saját tanácsát: gondosan diagnosztizálni kell a hanyatló hegemonikus blokk hanyatlása, illetőleg a feltételezeten felemelkedőben lévő hegemonikus blokk felemelkedése között fennálló, ellentmondásokkal tűzdelt kölcsönhatásokat. (Arrighi 1994, 9) Az *Adam Smith Pekingben* c. munkájában Arrighi kijelenti, hogy a megnyerhetetlen Iraki megszállással és a széles értelemben vett „terror elleni háborúval”, amely tovább rombolja az Egyesült Államok hitelességét kisebb partnerei szemében, a Bush-adminisztráció felgyorsította az Egyesült Államok hegemonikus hanyatlásának már feltartóztathatatlan folyamatát (Arrighi 2007). Am Arrighi elhamarkodottan feltételezi, hogy az amerikai dominancia csökkenése egyben Kína hegemonikus felemelkedését is jelenti, miközben elmulasztja végiggondolni azt a hipotézist, hogy az Egyesült Államok és Kína „szorosan átölelik egymást, és olyan menüettet járnak, amely részben haláltánc” (Jones 2005, 108). Vagyis Arrighi lényegében figyelmen kívül hagyja annak a lehetőségét, hogy az amerikai és a kínai felhalmozási rezsimek oly szorosan egymáshoz kapcsolódnak, hogy az Egyesült Államok dominanciájának halványulása ahelyett, hogy olyan vákuumot teremtené, amely lehetővé tenné a Kína-központú felhalmozási ciklus megkezdődését, inkább Kínát is lelöki a felemelkedés útjáról.

Arrighi hajlamos alábecsülni, hogy milyen nagymértékben függ Kína prosperitása és stabilitása a jól bejáratott „Kína termel és hitelez, az USA kölcsönvesz és elkölt” elrendezéstől, amely összeköti a két gazdaságot. 1997-től kezdve a kínai GDP állótőke-felhalmozásra fordított aránya megdöbbentő méreteket öltött, miközben a béreknek a nemzeti jövedelemben való részesedése 40% alá esett (Cheng 2007; Richter 2008). Miközben Kína gigantikus exportórré nőtte ki magát a fejlett tőkés világ mindhárom makrorégiójának (Egyesült Államok, az EU és Kelet-Ázsia többi része) relációjában, egyedül az Egyesült Államok volt felelős a folyó fizetési mérleg hatalmas többletének felszívásáért (Brenner – Jeong 2009; M. Li 2008c, 28–29). A kínai exportvezérelt fejlődési modell megfelelő működése – és az új, exportorientált épített környezet újabb és újabb rétegeinek „strukturált koherenciája” (Harvey 1989) – ilyenformán a világ pénztőke-tulajdonosainak túszává vált, hogy ugyanis azok hajlandóak-e fenntartani az eszkbuborékokat (különösen az ingatlanbuborékot), illetőleg a hitelfelvétellel (különösképpen lakás-jelzáloggal) finanszírozott

amerikai fogyasztást (Hart-Landsberg – Burkett 2004, 49, 66; Jones 2005, 110; M. Li 2008c, 23–25; Panitch 2009).

A 2008-2009-es válság már megmutatta, hogy a hidegháború utáni amerikai és kínai gazdasági expanzió milyen szorosan összefüggött. Kína hirtelen beleragadt a masszív exportkapacitások és a kínai export iránti erőtlén külső kereslet közti meg nem felelés csapdájába (Bello 2009; Brenner – Jeong 2009). Ahhoz, hogy számottevő esély legyen a kínai felemelkedés sikeres folytatódására, a KKP-nak át kell alakítania fejlődési modelljét – nem csupán pénzügyi és költségvetési prioritásait, hanem a kínai osztályviszonyokat és a régiók közti viszonylatokat is (Petras 2005). A kínai uralkodó rezsim azonban nem látszik képesnek, vagy akár késznek a szükséges nagyarányú módosítások végrehajtására.

A kínai állami tulajdonú bankok olcsó hitelekkel való elárasztása, illetve a állami beruházás számos nagyméretű infrastruktúra-projekttel való felduzzasztása nem oldotta meg a kínai felhalmozási mód túlzott exportfüggőségének problémáját. Az olcsó hitelek és az infrastruktúra-projektek tovább duzzasztanak már amúgy is túlkapacitásoktól szenvedő iparágakat (Hung 2009, 22). Eközben nem sokat tettek a tömegfogyasztás élénkítése érdekében (Balakrishnan 2009, 17; Hung 2009, 22; Kwong 2009; Yang 2010). Amióta csak a Hu Csin-tao – Ven Csia-pao vezetés elkezdte propagálni a „harmonikus társadalom” és a „tudományos fejlődés” fogalmait 2004-ben, a KKP adókedvezményekkel és a szegényeket, különösen a falusi szegényeket segítő jövedelemkiegészítő támogatásokkal törekedett a kínai felhalmozási modell hátrányos mellékhatásainak (ezen belül a szörnyűséges társadalmi-politikai felfordulás fenyegetésének) a tompítására (Hung 2009, 20; Selden 2009a; So 2009, 55–56). Bizonyos mértékig ezt a megközelítést alkalmazták a KKP gazdaságösztönzési kiadásainak elosztásakor is: nyugdíj-kiegészítések a leépített állami vállalati munkásoknak, fizetésemelések az általános iskolai tanároknak és hasonlók (Barber et al. 2009; Jacobs 2009). De ezek a kiadások viszonylag csekélyek voltak, ha összevetjük a vasúti és közúti építkezésekre, illetve a bankok feltőkésítésére fordított óriási összegekkel (Hung 2009, 22).

Amikor a részvénytőzsi és ingatlanpiaci buborékok kipukkannak – ez elkerülhetetlen –, Kína ismét a külső piacoktól fogja várni, hogy fenntartsák a hazai növekedést és hogy fenntartsák a társadalmi stabilitást (Ariff 2009; Ito – Rial 2010). De a recesszió utáni másnapossággal küzdő világgazdasági környezetben e külső piacokról ki fog derülni, hogy jórészt eltűntek (Balakrishnan 2009, 17; Bello 2009). Nem csupán azért tűntek el, mert az Egyesült Államokban (és a fejlett Észak más előőrseiben) a fogyasztási kiadásokat támogató eszközpiaci luftballonok kidurran-
tak, és mert az emögött meghúzódó tőke-túlkumuláció még mindig ott bujkál a globális rendszerben (Balakrishnan 2009, 18). E külföldi felvevőpiacok azért is köddé válnak, mert Kína addigra sokrétű protekcionista intézkedéssel fog szembenézni, amely válaszreakció lesz a feltételezett

árfolyam-politikai merkantilizmusra – ide sorolható az a fenyegetés, hogy az Egyesült Államok árfolyam-manipulációra hivatkozva 27,5%-os általános vámot vet ki az összes kínai importtermékre. (Anstey 2010; Beattie – Dyer 2010; Bradsher 2010; Callinicos 2010; Pettis 2010).

Az *Adam Smith Pekingben* lapjain Arrighi éleslátóan jellemzi a fő dilemmát, amely béklyóba köti az Egyesült Államok próbálkozásait a Kína felemelkedésére adott adekvát válaszára (Arrighi 2007, 305). De Arrighi szemléletét kevésbé van tisztában azzal, hogy az Egyesült Államokban ennek eredményeképpen előáll belpolitikai bizonytalanság hogyan teszi vésszesen instabillá az amerikai–kínai geopolitikai kölcsönös függés egész építményét – és hogyan csökkenti Kína hegemon pozícióba való gördülékeny felemelkedésének esélyeit. Valahányszor az Egyesült Államok antidömping vádakot hangoztat Kínával szemben a WTO-n belül, vagy Kína állítólagosan „alulértékelt” jüanja ellen borzolja a kedélyeket, ezzel növeli egy adok-kapok jellegű kereskedelmi háború (és a csökkenő kínai exportbevétel) lehetőségét. Kína dollártartalékainak felülvizsgálatával vághat vissza az amerikai protekcionizmus eszkalálódása esetén – e fenyegetést kínai tisztségviselők nyíltan hangoztatják a válság kitörése óta. (Batson 2009; Pettis 2010). De egyelőre ez a fenyegetés nem hiteles. Ahhoz, hogy a fenyegetés hiteles legyen, bizonyítani kell, hogy létezik reális hosszú távú stratégia a dollár „világpénz”-státuszának aláásására és a dollár felváltására. De ehhez szükséges lenne Kína és Japán összefogása, miután Japán a dollárhegemonia másik legfontosabb támasztéka. És ahogy azt korábban elmagyaráztuk, Japán még a JDP bizonytalan kezű irányítása alatt is erősen vonakodik közvetlen kihívást intézni az Egyesült Államok politikai dominanciájával szemben – mivel kétszatótú külpolitikájának egyik része épp e dominanciára való támaszkodás.

4. A globális tőkés újratermelés szocioökológiai korlátai

A politikai-katonai erő és a gazdasági dinamizmus közti növekvő aránytalanságot tovább komplikálja az a követelmény, hogy a következő hegemon hatalomnak történelmileg példátlan méretekkel és szervezeti képességekkel kell rendelkeznie, az eddigi ciklusváltások tanúsága szerint. Arrighi megfigyelései segítenek a globális tőkés expanzió és a további expanzió biofizikai korlátai között történelmileg létrejött viszonyrendszer vizsgálatában is. De mivel Arrighi látásmódja rövidlátóan „társadalmi determinista” – vagyis szinte vak arra, ahogyan a világszerte terjedő terjeszkedése és felhalmozása mindig is az emberi társadalom és a természet közti anyagcsere rendszerébe ágyazódott (Moore 2009, 3–6, 8) –, nem kapcsolja össze a „normális” hegemónikus átmenet méretbeli és kapacitásbeli korlátaival kapcsolatos éleslátó megállapításait annak felismerésével, hogy küszöbön áll a folytatódó rendszerszintű terjeszkedés beleütközése a szocioökológiai korlátokba.

A hosszú távú előrejelzéseknek a megfigyelt szabályosságokra alapozása (legyenek ezek akár ciklikusak, akár kumulatívak) azzal a kockázattal jár, hogy e szabályszerűségek bizonyos rejtett, így nem észlelt és elméletileg nem feldolgozott feltételeken alapulhatnak. E feltételek, valamint az, hogy azok megléte mennyire alapvető, talán csak akkor válik manifesztté és elméletileg kezelhetővé, amikor korábbi diszkrét létezésük már nem vehető adottnak – vagyis pontosan amikor kezdenek elpárologni. Amikor 15 évvel ezelőtt Arrighi az utolsó simításokat végezte *A hosszú huszadik századon*, nem vette tudomásul, hogy a világtrendszer-szintű újratermelés a múltban, jelenben és jövőben mennyire függ geofizikai feltételek bizonyos specifikus kombinációjától. Az értéktermelés szociotechnikai forradalmainak hosszú sorozatát az üzletileg kiaknázható fosszilis energiaforrások bőséges hozzáférhetősége tette lehetővé (Altvater 2006, 42), valamint az éghajlat, amely elegendően stabil és enyhe volt ahhoz, hogy bátorítsa és díjazza a munkamegtakarító beruházások alkalmazását (Clark – York 2005, 403–409; Simms 2005). De a történeti társadalomtudósok egy része most kezdi felismerni, hogy ez a konfiguráció gyorsan erodálódik (Foster 2009; Grimes 1999; M. Li 2007, 2–3).

Még az általában óvatos Nemzetközi Energia Ügynökség (IEA) is csatlakozott az energiagazdászok kórusához, akik úgy tartják, hogy nagyjából a következő évtizeden belül – de nagy valószínűséggel hamarabb – a konvencionális nyersolaj kitermelt évi mennyisége eléri csúcspontját, majd visszavonhatatlanul csökkenni kezd (Connor 2009; Foster 2009, 92–99; Klare 2008, 35–43). Eközben az Éghajlat-változási Kormányközi Testület (IPCC) 2007-es Negyedik Értékelő Jelentése óta lefolytatott vizsgálatok azt jelzik, hogy az emberi beavatkozás miatt végbemenő éghajlatváltozás a korábbi konszenzusos becslésnél gyorsabban bontakozik ki, és az ökoszisztémára gyakorolt hatása is súlyosabb (Hansen et al. 2008; UNEP 2009). A klimatológus közösségből mára sokan úgy vélik, hogy ha az üvegházhatású gázok jelenlegi kibocsátási trendjei akár csak egy további évtizeden keresztül folytatódnak, a globális felmelegedési folyamat ugrásszerű és bizonyosan katasztrofális fordulata következik be (Leahy 2009; M. Li 2008b, 51–53).

A történeti társadalomtudományok azon képviselői, akik teljes mértékben számolnak a fentiekben vázolt riasztó szocioökológiai tendenciákkal, hajlanak arra a konszenzusos véleményre, hogy a terjeszkedő világkapitalizmus valószínűleg nem lesz képes felülkerekedni a konvencionális olaj kimerülése és a rákövetkező klímakáosz okozta problémákon (Clark – York 2008, 22; Moore 2008, 59–62). E hozzávetőleges következtetésüket mindenekelőtt két megfontolásra alapozzák. Először, az olaj mint olcsó, sűrű és hordozható energiaforrás (és mint tömegszerűen alkalmazható nyersanyag az ipari mezőgazdasághoz) nem helyettesíthető előnyös tulajdonságai azt jelentik, hogy a globális kőolaj-kitermelés abszolút hanyatlása súlyosan és előre nem látható módokon fékezni

fogja a tőke bővített újratermelését (Goff 2003, 195–204; M. Li 2007). Másodsor, a drámai éghajlati átalakulás és annak vadul megjósolhatatlan következményei közepette a tőkés módon produktív természeti és épített környezet helyreállítása és megőrzése a megtermelt értéköbbit oly masszív eltérítését igényelné az úgynevezett „geo-engineering” projektek irányába, hogy az megbénítaná a felhalmozási folyamatot (Jones 2005; O’Connor 1998, 170, 246–247).

Az, ahogyan Arrighi elmosza a tőkés világgazdaság szocioökológiai alapjait, valamint azokat a geofizikai akadályokat, amelyeket a rendszer megteremt, majd próbál leküzdeni, egy teoretikus lenyomatot is magán visel. A világgazdaság Arrighi-féle braudeliánus konceptualizációja – a pénzügyi erőközpontok és a katonai hatalmi központok ezoterikus szférája, amely a termelés és csere banális síkjá felett lebeg – hajlamossá tesz arra, hogy figyelmen kívül hagyjuk az anyagi élet környezeti ellentmondásait. Akármi legyen is Arrighi figyelmetlenségének az eredete, most már megengedhetetlen lendületes spekulációkba bocsátkozni Kína hegemon pozíció felé való meneteléséről úgy, mintha a fosszilis energiakényszerek és az erősödő globális felmelegedés nem képezne meghatározó erejű feltételeket a tőkés világgazdaság jövője számára – beleértve annak lehetséges pusztulását is. A világrendszer-szintű újratermelésre gyakorolt hatásával az energiaforrások szűk keresztmetszeteinek és a szélsőséges klimatikus zavaroknak egymást erősítő jellege még irreálisabbá teszi a hanyatló Egyesült Államok és az emelkedő Kína közötti, eleve nem túl valószínű hegemónikus átmenetet (Li 2008, 10) – különösen, ha figyelembe vesszük, hogy ezek a szűk keresztmetszetek és zavarok egyaránt gyakoribbá teszik majd Kína jól dokumentált paraszt- és munkástitakozásait, és gyengítik a kínai államnak a számtalan válságra való reagálási képességét (French 2005a; Gulick 2004b; M. Li 2010; Silver 2003, 167; Solinger 2005; Yang 2005).

4.1. Kína a csukódó geohistóriai ajtóba szorul

Természetesen az elmúlt tizenöt évben végbement viharos ütemű kínai felhalmozás maga is jócskán hozzájárult a világgazdaság expanziós logikája és a tőkés értékesítési folyamatban kitermelt, felhasznált és kimerített energiakészletek közti növekvő feszültséghez. 2000 és 2004 között a világ energiafogyasztás-növekedésének 40%-a Kínának volt betudható (Wen – Li 2006, 140), csakúgy, mint az olajfelhasználás növekedésének 35%-a 2002 és 2007 között (Klare 2009). Kína külföldi olaj- és gázkészletek iránti sebesen növekvő kereslete a fosszilis üzemanyagok világpiaci árának egyik legfőbb meghatározó tényezőjévé vált (Hatemi – Wedeman 2007, 104; Li 2008, 2), és lendületes ipari növekedésének folytathatósága a fosszilis üzemanyagok gyorsan növekvő importjának foglyává teheti (Auerback 2005; M. Li 2010).

A KKP sokrétű stratégiával igyekszik függetleníteni saját felhalmozási teljesítményét és ezzel társadalmi kohézióját az olaj- és gázimportra való túlzott hagyatkozástól. E stratégia, amelyet a 2006-os ötéves tervben formalizáltak, olyan elemeket tartalmaz, mint Kína iparszerkezetének korszerűsítése a kevésbé anyagigényes, termékegységre jutó kisebb hulladék-kibocsátással járó iparágak fejlesztésével (Bezlova 2007; McKay 2007), vagy a feldolgozóipari termelőfolyamatok alacsony energiahatékonyságának a javítása (Bezlova 2007; Economy 2007b; McKay 2007). De mind az ágazati szerkezet korszerűsítése, mind pedig az energiahatékonyság frontján Kína jócskán alulteljesített a 2006-os ötéves tervben megjelölt célokhoz képest, nem utolsósorban azért, mert a pekingi minisztériumok és bürokráciák nagymértékben veszítettek ama képességükből, hogy a nemzeti terveket megfelelően végrehajtsák helyi szinten (Economy 2007a; Economy 2007b; Kahn – Yardley 2007). Így aztán a KKP-nak az importált szénhidrogén-üzemanyagoktól való függőség mérséklését célzó stratégiájában a hangsúlyt a hazai (megújuló és nem megújuló) energiaforrások fokozott kiaknázására kell helyeznie. A kínai döntéshozók 2020-ra a nukleáris erőművek által előállított villamos energia megötszörözését irányozták elő, a vízenergia-kapacitás megduplázását, valamint a szélenergia-kapacitás radikális bővítését – ez utóbbi már jócskán folyamatban van (M. Li 2008a, 6–7; Parenti 2009); 2030-ra Kína napenergia-termelő kapacitásainak erőteljes növekedését is tervbe vették (M. Li 2008a, 7). De a konvencionális elemzések gyakran elsiklanak ama tény felett, hogy a pártállam több és jobb hazai energiaforrással kapcsolatos tervének végrehajtása előrevetíti a tömeges zendülések kirobbanását, és ez éppúgy igaz a terv „zöld és karcsú”, mint a „piszkos és drabális” alkotóelemeire.

Kína egyike azon néhány országnak, ahol a köztisztviselőket még mindig elbűvölik a gigantikus gátépítési projektek (amelyeket immár a Világbank se hajlandó támogatni), pedig náluk az efféle projektek már bebizonyították, hogy nagyon is képesek népi megmozdulásokat kirobbantani. Kína hidroenergetikai arzenáljának koronaékszere természetesen a Három-szoros gát, miközben e gát építését a Jangce-völgy kitelepített lakóinak ismétlődő tiltakozásai kísérték. De még a látszólag ártalmatlan, kisméretű megújulóenergia-projektek is kollektív erőszakhoz vezethetnek. Amikor a sűrűn lakott Kuangtung (Kanton) tartomány kormányzata a tiszta energiatermelés fellendítésére vonatkozó pekingi utasításnak engedelmessé nagy tégigényű szél erőmű-farmot épített, a kisajátított paraszti földek tulajdonosai fellázadtak, és legalább húszat közülük a rohamrendőrség golyói öltek meg (French 2006; Kahn 2005).

De a KKP hazai energiaforrásokra való támaszkodást célzó stratégiáján belül a hegemónikus felemelkedésre a legnagyobb veszélyt – miután több évszázadnyi „karbonkapitalizmus” után a szennyelők befogadó kapacitásaik határán túl vannak – az a terv jelenti, hogy a jelenleginél nagyobb mennyiségben bányásszanak és égessenek szenet. Kína a

világ messze legnagyobb szénkitermelője és -felhasználója, és közismert arról, hogy a szénre mint elsődleges energiaforrására támaszkodik (Heinberg 2008; Kahn – Yardley 2007; Li 2008a, 5; Parenti 2009). Kína szénfogyasztásának volumene megduplázódott 2000 és 2007 között, és főleg emiatt lett Kína az Egyesült Államok mellett a legjelentősebb üvegházgáz-kibocsátó (Bello 2008; Economy 2007a; Heinberg 2008; Li 2008, 2, 5).²¹ 2009-ben Kína még tartotta a hírhedt tempót, amellyel heti átlagban egy-két új szénerőművet helyeztek üzembe (Heinberg 2008; Parenti 2009). E szénerőművek által a 2012-ig várható kibocsátott bruttó széndioxid-mennyiség könnyedén felülmúlja a kiotói egyezmény aláíróitól 2005–2012 során elért nettó kibocsátás-csökkenést (Clayton 2004). Tekintettel a fennálló Észak–Dél egyenlőtlenségekre mind az egy főre jutó energiafogyasztás, mind pedig az egy főre jutó üvegházgáz-kibocsátás terén, képmutatás lenne a széntüzelésű erőmű-kapacitás szupergyors bővítését célzó kínai programot kipécézni, mint az emberiség elleni kivételes környezeti büntetést (McKibben 2005). De ettől még megmarad az egyszerű és kellemetlen tény: nagyon is lehetséges, hogy e program fogja rászabadítani az atmoszférára azt a széndioxid-többletet, amely előidézi a fékezhetetlen globális felmelegedést, egy olyan katasztrófát, amely nem csupán véget vet a kínai hegemonia ábrándképének, hanem egyben szörnyű pusztítást visz véghez a kínai falusi szegények százmilliói körében éppúgy, mint a világregszer többi emberi közösségében (Gulick 2007; Parenti 2009).

Az éghajlatváltozás már most is nagy pusztítást végzett Északnyugat-Kína száraz területein, és az ennek eredményeképpen végbemenő sivatagosodás nemcsak a viszonylag csekély emberi népességet, hanem a szélirányban lakó kínaiak százmillióit is kedvezőtlenül érinti. Túl azon, hogy pásztorok és a megélhetést korábban is épp csak lehetővé tevő földeken élő földművesek tízmilliói válnak környezeti menekültekké (Economy 2007a), a lopakodva előrenyomuló sivatagok és a visszahúzódó füves területek a közvetett okozói azoknak a halálos homokviharoknak is, amelyek mostanra minden tavasszal mérgező nehézfém-szemcsékkel szennyezett homokkal árasztják el Pekinget (Economy 2007a). A lassan permanenssé váló északnyugat-kínai szárazság egyik kevesebbet emlegetett hatása, hogy Észak-Kína vízi útjai egyre kevésbé használhatóak a lecsökkent vízhozam miatt – és ez érinti a Sárga-folyó mellékfolyóit, következésképp a Sárga-folyót magát is.

A kínai vidéki szegények körében a rák okozta halálozások megugrása közelebről meg nem becsült mértékben annak tudható be, hogy Kína folyói immár nem szállítanak elegendő vizet ahhoz, hogy a szokásszerűen beléjük szórt kockázatos vegyületek felhíguljanak (Nolan 2004, 27) – és ezzel visszakanyarodtunk a globális felmelegedés valóságához.

A kínai vidék nincstelen parasztsága nem áll tétlenül, miközben a vizet hordozott mérgek elveszik családtagjaik (és falvaik más lakói) életét. Kína széleskörű tiltakozó „incidenseinek” növekvő részében a

népi osztályok olyan helyi állampárti tisztviselők ellen szervezkednek, akiket felelősnek tartanak az ökoszisztémákat szennyező halálos koncentrációjú karcinogén vegyületekért, amelyekben a hétköznapi emberek élnek, dolgoznak és játszanak (Economy 2004, 19; French 2005b; Magnier 2006). Némely fontos vonatkozásban Kína hazai sütetű „környezeti igazságosság” mozgalmai nemigen hasonlíthatnak a globális Észak fejlett tőkés demokráciáinak mozgalmához. A károsult parasztok gyakran ráébrednek, hogy a játékszabályok nem nekik kedveznek: a helyi bíróságokon a bírák többnyire pont azokat a tisztviselőket szolgálják, akikkel szemben a petíciókat beadták (Economy 2007a). Így aztán a környezeti igazságosságért kampányolók időnként közvetlen akcióhoz folyamodnak – beleértve az erőszak alkalmazását is (Economy 2007a; French 2005b). 2005-ben például Csöcsiang tartomány egy sor heves demonstráció színhelye volt – ezekben 30–40 ezer dühös paraszt szennyező vegyi- és gyógyszeripari üzemeket vett körbe, amelyeket a helyi tisztviselők nem voltak hajlandók bezáratni; a rákövetkező összecsapásokban kormányzati tulajdont romboltak le, és megölték a biztonsági személyzetet (Economy 2007a; French 2005b; Magnier 2006). Amikor a klímaváltozás kockázatait és költségeit igyekeznek kiszámolni, a KKP környezetgazdászai és a zöld nemzetközi NGO-k csupán az olyasféle számításokra koncentrálnak, hogy az emelkedő óceánok hány ipari parkot, vagy hány hold termőföldet árasztanak majd el a partmenti területeken stb. Ez a könyvelői megközelítés képtelen meglátni azt, hogy végső soron Kína falusi szegényei lesznek annak a döntőbírái, hogy a globális felmelegedés geofizikai jelensége miképpen formálja majd Kína veszélyek övezte fejlődési pályájának szocioökológiai jelenségét.

Következtetés

A hosszú huszadik század számos felbecsülhetetlen adalékkal szolgál a globális tőkés rendszer ciklikus és kumulatív fejlődésének megértéséhez. Úgy vélem, hogy Arrighi egyik leginkább úttörő jellegű teljesítménye az a megfigyelés, hogy mindegyik egymást követő hegemónikus rezsim az államnak és a tőkének a korábbi ciklushoz képest térbelileg kiterjedtebb, funkcionálisan pedig széleskörűbb képességekkel bíró szövetségén nyugszik. Ugyanilyen fontos az a végkövetkeztetése, hogy mivel a világ geoökonómiai rendje egyidejűleg oly sűrű szövettűvé és oly kiegyensúlyozatlanná vált – ami legtisztábban a katonai erő és a felhalmozott tőkék tömege közti strukturális és térbeli szakadásban mutatkozik meg –, hogy teljes mértékben reális lehetőség, hogy az Egyesült Államok hegemoniáját követő korban nem emelkedik fel egy új hegemón rezsim, amely képes lenne olyan nagyságrendű erőforrásokat mozgósítani, ami a globális rendszernek az expanzió egy újabb hosszú hullámán való keresztúlnavigálásához szükséges volna. Más szavakkal, *A hosszú*

huszadik század egyik legértékesebb hozzájárulása a globális tőkés újratermelés (halmozódó) gátjainak az elméleti végiggondolása. Azonban e végiggondolás részleges, mert nem épít elégséges mértékben annak gondos analizésére, hogy milyen utakon-módokon függött mindig is a hosszú távú globális tőkés terjeszkedés a különféle ökológiai erőforrások alacsony költségű – és a tőkés racionalitás saját logikájának perspektívájából nézve, csekély következményekkel járó – kiaknázásától; míg mára ez egyre inkább fenntarthatatlannak mutatkozik. Továbbá, a tőkés újratermelés akadályainak az elméleti végiggondolása utóbb háttérbe szorult, Arrighinek a felemelkedő Kína iránti lelkesedése miatt²², amelynek hatására úgy vélte, hogy Kínában megvan a valóságos potenciál ahhoz, hogy keresztülvezesse a globális rendszert a jelenlegi patthelyzeten, miközben bebetonozza saját magát mint a vélelmezetten fenntartható „világpiaci társadalom” kelet-ázsiai oszlopát. A Kína lehetséges hegemónikus küldetésével kapcsolatos Arrighi-féle spekulációk egy sor rendkívül kényelmetlen konceptuális kérdést vetnek fel – ezek megválaszolására ehelyütt nincs mód.²³ Legyen most annyi elegendő, hogy több mint ironikus az a tény, hogy a globális tőkés újratermelés ellentmondásainak alábecsülése és Kína felemelkedésének reményteli értékelése párhuzamosan jelenik meg Arrighinél. Amint azt más világrendszer-elemzők aprólékos gonddal kimutatták, pontosan Kína üstököszerű felemelkedése – beleértve e felemelkedés bioszférikus következményeit e törékeny geohistóriai pillanatban – teszi eddig soha nem látott mértékben kérdéssé számos vonalon a modern világrendszer további életkilátásait (Li 2008).²⁴ Ezzel együtt, a tőkés világ-gazdaság önmegsemmisítésével kapcsolatos „egységes mezőelmélet” kidolgozására irányuló további erőfeszítések során *A hosszú huszadik század* nélkülözhetetlen segítségnek fog bizonyulni.

Jegyzetek

- ¹ Azért tettem a „felfedezés” szót idézőjelbe, hogy felhívjam a figyelmet arra, aminek a harcedzett világrendszer-kutatók számára már nyilvánvalónak kellene lennie (és amit Arrighi is készséggel elismerne): Arrighi úttörő jellegű következtetései jelentős mértékben más szerzők elméleti és empirikus munkáinak kreatív szintéziséből erednek – beleértve olyan szerzőket is, akik kívül esnek a világrendszer-paradigmán.
- ² Ezek a tematikus hangsúlyok az 1999-es *Káosz és kormányzás a modern világrendszerben [Chaos and Governance in the Modern World System]* lapjain még evidensen nyomon követhetőek. (Arrighi – Silver et al. 1999)
- ³ Így például *A hosszú huszadik század* 2010-es második kiadásához írt utószóban Arrighi ezt írja: „egy Kelet-Ázsia központú világpiaci társadalom a jelenleg folyó globális politikai-gazdasági átalakulás sokkal valószínűbb kimenetelének tűnik ma, mint tizenöt évvel ezelőtt [...] Kína egyre inkább az Egyesült Államok mint vezető hatalom hiteles alternatívájává lép elő az USA régióján belül és azon túl is.” (Arrighi 2010)

- ⁴ A *Káosz és kormányzás a modern vilárendszerben* című műben Arrighi, Beverly Silver és munkatársaik módosítják az azzal kapcsolatos elemzést, hogy mely szereplők alakítják a kelet-ázsiai termelési-beszerezési rendszereket, következőképpen a kelet-ázsiai és globális politikai-gazdasági rendszert: a japán keirecuk mellett nagyobb hangsúlyt kapnak a diaszpórában élő kínaiak üzleti hálózatai (Arrighi – Silver et al. 1999, 280). Mikor Arrighi az *Adam Smith Pekingben*-t írta, mindkét „államszerű üzleti hálózat”-nak kisebb figyelmet szentelt, ehelyett a kínai kormány tulajdonában lévő, vagy a kormány által szponzorált nagyvállalatok kaptak meghatározóbb szerepet a narratívában.
- ⁵ Ennek szemléletes példája az a könyörtelenség, amellyel a nagy japán munkáltatók (NEC, Nissan, Panasonic stb.) a világgazdaság összehúzódására reagáltak 2008–2009-ben, tízezerrel bocsátva el a munkásokat, amerikai versenytársaikhoz hasonlóan (Tabuchi 2009).
- ⁶ Ironikus csavarnak is felfogható, hogy Kína erőteljes növekedése egyben a japán gazdaság neoliberais karcsúsításának lehetővé tételéhez is hozzájárult. A japán bankrendszer rendbetételét segítette a kínai orientációjú japán multik helyreállt profitabilitása; a gyenge jövedelmezőség szorításából kiszabadult bankok képesek voltak beragadt hitelkinnlevőségeik tetemes hányadát leírni, megszüadítva ezzel a japán termelő szektort rossz hatékonyságú többletkapacitásainak nagy részétől. (*The Economist* 2005, 24)
- ⁷ A *hosszú huszadik század* második kiadásának utószavában Arrighi beismeri korábbi figyelmetlenségét: „Amikor *A hosszú huszadik századot* írtam, nem voltam teljesen tudatában annak, hogy milyen méreteket öltött és milyen következményekkel jár Kína nekirugaszkodása a kelet-ázsiai gazdaság centrumában” (Arrighi 2010).
- ⁸ Később Arrighi bővebben is kifejtette e nézetét (2002a), és élete végéig fenntartotta. Idézet egy 2009-ben készült interjúból (Arrighi 2009, 89–90): „Ami különösen érdekes Kelet-Ázsiában, hogy mindenféle nacionalizmus dacára végső soron a gazdaság határozza meg az államok egymás iránti hajlandóságát, az egymással szemben követett politikákat [...] Megdöböntő volt, hogy a japán nacionalizmus fellendülése a Koizumi-kormány alatt hirtelen megtorpant, amikor kiderült, hogy a japán gazdaságnak komoly érdeke fűződik a Kínával való üzleti kapcsolatokhoz. Kínában is rengeteg japánellenes demonstrációra került sor, de azután ezek abbamaradtak. A Kelet-Ázsiára jellemző általános kép az, hogy a kétségtelenül meglévő mély nacionalista érzéseket a gazdasági érdekek rendszeresen képesek felülírni.”
- ⁹ Az *Adam Smith Pekingben* 10. fejezetében Arrighi elismeri, hogy az Egyesült Államokkal fennálló biztonsági partnerség kiterjesztésével Japán újfent az USA Kelet-Ázsiával kapcsolatos stratégiai célkitűzéseire igazodik, és bizonyos értelemben specifikusan Kína felemelkedésével szemben áll csatasorba (Arrighi 2007, 281–282, 288, 294, 299–300). De Japánnak azt a hajlandóságát, hogy „ázsiai Britanniaként” az Egyesült Államokat szolgálja, inkább Koizumi miniszterelnök politikai irányultságával, semmint napjaink japán politikai intézményi berendezkedésének mély strukturális jellemzőivel magyarázza (lásd ezzel kapcsolatos érvelésemet e cikk folytatásában). Továbbá, mikor annak a lehetőségét tárgyalja, hogy az USA visszavonja Kelet-Ázsiában állomásozó birodalmi légióit (Arrighi 2007, 301), nyilvánvalóvá válik, mennyire túlbecsüli Japán vazallus-státuszát mint a kínai–japán ellenségeskedés kiváltó okát. Felmérések azt mutatják, hogy a kínai közvélemény jóval kedvezőbben viszonyul az Egyesült Államokhoz, mint Japánhoz (Committee of 100... 2008).

- ¹⁰ Palat (2005) e vélemény árnyalt verzióját fejti ki, fenntartva, hogy Kína kelet-ázsiai gazdasági hatalommá való emelkedése mérsékli a feltámadó japán imperializmussal kapcsolatos regionális félelmeket; így az egymást átfedő japán és kínai kereskedelmi és befektetési hálózatok Kelet-Ázsiában egészében véve javítják az autochton monetáris, vagy akár a biztonsági együttműködés esélyeit a régióban.
- ¹¹ Mi több, az Egyesült Államokkal szakítani kész politikai erők koalíciója (már amennyire ilyen egyáltalán létezik Japánban) magában foglalja azokat a jobboldali széleket, akik szíves-örömmel leráznák magukról az amerikai birodalmi gyámkodást – hogy aztán visszaköveteljék Japánnak azt a speciális küldetését, hogy az alsóbbrendű ázsiaiak önzetlen jótevője legyen (Feffer 2009; Pijl 2006, 326). Más szavakkal, abszolúte semmi okunk nincs abban bízni, hogy egy ilyen koalíció hipotetikus felemelkedése tompítaná, nem pedig kiélezné a kínai–japán ellentéteket.
- ¹² A *hosszú huszadik század* második kiadásában Arrighi több alkalommal is jelzi az olvasóknak, hogy ez a „financiális és katonai hatalom példa nélküli bifurkációjával” kapcsolatos észrevétel az eredeti mű egyik kulcsfontosságú mondanivalója.
- ¹³ E projekt továbbvitelére a *Káosz és kormányzás a modern világrendszerben* című munkában került sor (Arrighi – Silver et al. 1999).
- ¹⁴ A *Káosz és kormányzás a modern világrendszerben* tartalmazta e tézis mélyebb kidolgozását (Arrighi – Silver et al. 1999, 275–278).
- ¹⁵ 2008 szeptemberében az USA kongresszusa 612 Mrd dolláros katonai költségvetést hagyott jóvá; az inflációt is figyelembe véve ez a legnagyobb hadiköltségvetés a második világháború vége óta (C. Johnson 2008).
- ¹⁶ A globális jövedelmi egyenlőtlenségek vizsgálata során Arrighi ritkán mulasztja el megjegyezni, hogy a legutóbbi két és fél évtized során Kína gyors gazdasági növekedése (következésképpen az egy főre jutó kínai GNP gyors növekedése) volt az egyetlen ellenható tényező, amely nélkül a globális jövedelemegyenlőtlenséggel kapcsolatos összkép drasztikus romlást mutatna (Arrighi 2002b, 81–83).
- ¹⁷ Globális üzleti tanácsadók által lefolytatott elismert kutatásokból (Gu 2005) kiderült, miért optimális telephely Kína a transznacionális vállalatok számára, fogyasztáscikk-gyártási folyamataik kihelyezéséhez. Amikor csak lehetséges, a multik olyan országokba telepítik termelő leányvállalataikat, ott építik ki beszerzési hálózataikat, ahonnan a készterméket a helyi és a globális piacokra is teríteni tudják. Ez csökkenti azt a kockázatot, amit a kizárólag a telephely-országon kívüli piacokra való hagyatkozás magában hordoz. És ami még lényegesebb: megteremti annak a lehetőségét, hogy az állóeszköz-beruházásokat és a beszállítói láncok kiépítését néhány kulcsfontosságú földrajzi pontra koncentrálva – nem pedig sok marginális helyszínen szétszórva – valósítsák meg, csökkentve ezzel a helyi jogszabályokhoz való igazodás termékegységre jutó költségét (nem beszélve a megvesztegetési költségekről) és egyéb tranzakciós költségeket. Különösen a munkások fogyasztói kosarába kerülő termékeket gyártó és forgalmazó, centrumországokból érkező óriásvállalatok igyekeznek olyan országokba koncentrálni tengerentúli összeszerelő üzemeiket és beszállítói kapcsolataikat, ahol jelentős belső keresletre számíthatnak a szóban forgó termékek iránt. Még ha a kínai fejlesztési modell végső soron exportvezérelt is, Kína lakossága oly hatalmas, hogy az ottani „új középosztály” vásárlóereje – tehát a fogyasztási cikkek iránti belföldi kereslet is – óriási (Harvey 2005, 137). Hasonló elemzést ad Lynn (2003).

- ¹⁸ Gowan (2004) szépen összegzi az amerikai politikának azt a sajátosságát, hogy minduntalan enged az „üzleti internacionalisták” érdekeinek, de ugyanakkor állandó jelleggel az „Amerika (*sic*) az első” pózába vágja magát – ez a szokásos módja az „üzleti internacionalizmus” hazai lakosságot sújtó következményei miatt termelődő népi elégedetlenség kézben tartásának, miközben a valóságban mindig az „internationalistáké” a végső szó.
- ¹⁹ Ennek beszédes példáját adja Tabb: „az iPodokon a „Made in China” olvasható, de igazából csak az összeszerelést és a tesztelést végzik ott. Egy iPod értékéből csak 3,7 dollárinyi marad Kínában. Az Apple zsebeli be a bruttó profit 80%-át. (Tabb 2008, 5)
- ²⁰ Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy *A hosszú huszadik század*ban Arrighi maga is úgy érvel, hogy a brit hegemonia csúcspontját követően az utódlásért vetélkedő két elsődleges jelölt (Németország és az Egyesült Államok) győzelmi kilátásait a korábbi átmenetekhez képest erősebben befolyásolták a belső mérettel és a mozgósítható szellemi-fizikai-technikai kapacitások tömegével kapcsolatos attribútumok, mivel „a vezető tőkés állam világhatalma oly nagyra nőtt elődeihez és kortárs versenytársaihoz képest [...]” (Arrighi 1994, 60–61). Vajon a belső méreteknek és képességekkel való ellátottságnak a sikeres hegemonikus utódlásban játszott szerepével kapcsolatos idézett értékelés nem érvényes a *Pax Americana* korszakának alkonyán?
- ²¹ Megdöbbentő módon a kínai szénbányákban keletkezett földalatti tüzek mára az atmoszférába kerülő teljes széndioxid-mennyiség 3%-ára rúgnak – ez többé-kevésbé megfelel az Egyesült Államok személyautói és kisteherautói által kibocsátott mennyiségnek (Heinberg 2008; T. Johnson 2008).
- ²² Habár lelkesedése kétségtelenül óvatos (Arrighi 2010; 2009, 85).
- ²³ Ilyenek például: melyek a hasonlóságok és a különbségek a feltételezett „világi társadalom” és a globális tőkés rendszer között? Tényleg létezik valós intellektuális igazolása annak az állításnak, hogy egy, a mai Kínához hasonlatos állam által vezetett megreformált nemzetközi rend valamiképpen *nem-kapitalista* lehetne (Panitch 2010)? És amennyiben a Kína-központú „világi társadalom” és jelenlegi geopolitikai rend közötti különbségek tényleg felülmúlják a hasonlóságokat, akkor nem lenne több értelme a hegemon-pozícióba jutott Kínát a tőkés világgazdaság tagadásaként felfogni, nem pedig a helytartói palást örököséként?
- ²⁴ Azt a találó meglátását extrapolálva, hogy a tőke–állam kapcsolatrendszer minden, egymást követő hegemonikus rezsimben belsővé tette az árutermelettel és a biztonsággal kapcsolatos feladatok bizonyos, korábban külsődleges mozzanatait, *A hosszú huszadik század* utolsó, posztthumusz kiadásában Arrighi kijelenti, hogy a globális rendszer következő hegemon hatalma előtt álló feladat, hogy teljes egészében vegye számba az ipari felhalmozásnak a természeti környezetre és az emberi lényekre gyakorolt romboló hatását, és ezáltal biztosítsa mind a természet, mind a munka újratermelődését. Túl azon a fogós kérdésen, hogy egy ilyen „teljes számbavétel” egyáltalán összeegyeztethető-e egy olyan társadalmi-gazdasági rendszerrel, amely a felhalmozást helyezi előtérbe, van itt még egy kellemetlen empirikus körülmény: rövid időre a KKP beindította a „zöld GDP-számbavétel” kísérleti programot, amely azonban gyorsan kegyvesztetté vált és teljes egészében megszüntették (Li – Lang 2010).

- Altvater, Elmar 1998: Global Order and Nature. In: Roger Keil et al. (Eds.): *Political Ecology: Global and Local*. London, Routledge
- Altvater, Elmar 2006: The Social and Natural Environment of Fossil Capitalism. In: Leo Panitch – Colin Leys (Eds.): *Socialist Register 2007: Coming to Terms with Nature*. London, Merlin, 37–59.
- Altvater, Elmar 2009: The Plagues of Capitalism. Speech delivered to 2009 World Social Forum. *Europe Solidaire Sans Frontières*. January 30. <http://www.europe-solidaire.org/spip.php?article12913>
- Amin, Samir 2004: *Obsolescent Capitalism*. London, Zed Press
- Anderson, Perry 2010: Two Revolutions. *New Left Review* 61, 59–96.
- Anstey, Chris 2010: Roach Rebuffs Krugman Call to Pressure China on Yuan. *Bloomberg*, March 19. <http://www.bloomberg.com/apps/news?pid=20670001&sid=adVYIGeWMUJI>
- Ariff, Mohamed 2009: China's economic clout may be an illusion. *New Straits Times*, August 19.
- Arrighi, Giovanni 1994: *The Long Twentieth Century*. London – New York, Verso
- Arrighi, Giovanni 2002a: The African Crisis: World Systemic and Regional Aspects. *New Left Review* 15, 5–36.
- Arrighi, Giovanni 2002b: Global Inequalities and the Legacy of Dependency Theory. *Radical Philosophy Review* 5 (1-2), 75–85.
- Arrighi, Giovanni 2005a: Hegemony Unravelling – I. *New Left Review* 32, 23–80.
- Arrighi, Giovanni 2005b: Hegemony Unravelling – II. *New Left Review* 33, 1–34.
- Arrighi, Giovanni 2007: *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*. London – New York, Verso
- Arrighi, Giovanni 2009: The Winding Paths of Capital. *New Left Review* 56, 61–94. Magyarul: A kapitalizmus kanyargós ösvényei – David Harvey interjúja Giovanni Arrighivel. *Eszmélet* 84 (2009. tél),
- Arrighi, Giovanni 2010: *The Long Twentieth Century*. (New and Updated Edition) London – New York, Verso
- Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly et al. 1999: *Chaos and Governance in the Modern World System*. Minneapolis, University of Minnesota
- Arrighi, Giovanni – Lu Zhang 2010: Beyond the Washington Consensus: A New Bandung? In: Jon Shefner – Patricia Fernandez-Kelly (Eds.): *Globalization and Beyond: New Examinations of Global Power and its Alternatives*. University Park, Penn State University Press
- Auerback, Marshall 2005: What Could Go Wrong in 2005? *TomDispatch.com*, January 21. http://www.tomdispatch.com/post/2141/auerback_a_tour_of_economic_disaster_2005_style
- Balakrishnan, Gopal 2009: Speculations on the Stationary State. *New Left Review* 59, 5–26.
- Barber, Lionel – Dyer, Geoff – Kyngé, James – Zhang, Lifen 2009: Wen Jiabao: does not see it as China's role to save capitalism from itself. *Financial Times*, February 1. <http://www.ft.com/cms/s/0/ae6805b4-f08c-11dd-972c-0000779fd2ac.html>
- Barboza, David 2010: Contrarian Investor Sees Economic Crash in China. *New York Times*, January 8. <http://www.nytimes.com/2010/01/08/business/global/08chanos.html>

- Barma, Naazneen – Ratner, Ely – Weber, Steven 2007: A World without the West. *National Interest online*, July 1. www.nationalinterest.org/General.aspx?id=92&id2=14798
- Batson, Andrew 2009: China Takes Aim at Dollar. *Wall Street Journal*, March 24.
- Beattie, Alan –Dyer, Geoff 2010: China export surge stirs US anger. *Financial Times*, June 10.
- Becker, Jasper 2003: China in an energy quandary. *Asia Times Online*, August 28. <http://www.atimes.com/atimes/China/EH28Ad01.html>
- Beeson, Mark 2009: East Asian Regionalism and the End of the Asia-Pacific: After American Hegemony. *The Asia-Pacific Journal*, 2, January 10. <http://japanfocus.org/-mark-beeson/3008>
- Bello, Walden 2008: Will Capitalism Survive Climate Change? *Focus on the Global South*, March 31. <http://www.focusweb.org/philippines/commons/articles/126-will-capitalism-survive-climate-change>
- Bello, Walden 2009: Asia: The Coming Fury. *Foreign Policy in Focus*, February 9. <http://fpif.org/fpifxt/5855>
- Bezlova, Antoaneta 2007: China: Sustainable Development Gets Priority. *InterPress Service*, March 6. <http://ipsnews.net/news.asp?idnews=36822>
- Bezlova, Antoaneta 2008: Balking at Changing Dollar-Centric Economic Order. *InterPress Service*, November 21. <http://ipsnews.net/news.asp?idnews=44800>
- Bhadrakumar, M. K. 2007a: US Shadow over China-Russia Ties. *The Asia-Pacific Journal*, April 2. <http://www.japanfocus.org/products/details/2395>
- Bhadrakumar, M. K. 2007b: China begins to define the rules. *Asia Times Online*, January 20. <http://www.atimes.com/atimes/China/IA20Ad03.html>
- Biel, Robert 2006: The Interplay between Social and Ecological Degradation in the Development of the International Political Economy. *Journal of World-Systems Research*, 1, 109–147.
- Bodeen, Christopher 2010: China's sandstorms blast Beijing with dust, sand. *Washington Post*, March 22.
- Boswell, Terry – Chase-Dunn, Christopher 2000: *The Spiral of Capitalism and Socialism: Toward Global Democracy*. Boulder, Lynne Rienner
- Bradsher, Keith 2010: China Uses Rules on Global Trade to Its Advantage. *New York Times*, March 14. <http://www.nytimes.com/2010/03/15/business/global/15yuan.html>
- Brenner, Robert – Jeong, Seonjin 2009: On the Current World Crisis. *The Hankyoreh*, January 29. http://www.hani.co.kr/arti/society/society_general/335869.html
- Bunker, Stephen 1984: Modes of Extraction, Unequal Exchange, and the Progressive Underdevelopment of an Extreme Periphery: The Brazilian Amazon, 1600–1980. *The American Journal of Sociology*, 5, 1017–1064.
- Calder, Kent E. 2006: China and Japan's Simmering Rivalry. *Foreign Affairs*, 2, 129–139.
- Callinicos, Alex 2010: Don't overstate China's power. *Socialist Worker*, February 13. www.socialistworker.co.uk/art.php?id=20210
- Chan, John 2004: Mass protests in China point to sharp social tensions. *World Socialist Website*, November 1. <http://www.wsws.org/articles/2004/nov2004/chin-n01.shtml>
- Chan, John 2008: Chinese president visits Japan: Tensions remain beneath talk of warmer ties. *World Socialist Website*, May 16. <http://www.wsws.org/articles/2008/may2008/japa-m16.shtml>

- Chan, John 2010a: Mass protest against US base on Okinawa. *World Socialist Website*, April 29. <http://www.wsws.org/articles/2010/apr2010/japa-a29.shtml>
- Chan, John 2010b: Japanese finance minister quits. *World Socialist Website*, January 19. <http://www.wsws.org/articles/2010/jan2010/japa-j19.shtml>
- Chase-Dunn, Chris – Lawrence, Kirk 2009: The Next Three Futures: Another US Hegemony, Global Collapse, or Global Democracy? Paper presented at the annual conference of the *International Studies Association, Exploring the Past, Anticipating the Future* Session, New York City, February 17. <http://irows.ucr.edu/papers/irows47/irows47.htm>
- Cheng, Eva 2007: China: Wage share plunges. *Green Left Weekly*, October 19. <http://www.greenleft.org.au/2007/728/37739>.
- Christie, Renfrew 1980: Why Does Capital Need Energy? In: Petter Nore – Terisa Turner: *Oil and Class Struggle*. London, Zed
- Clark, Brett – York, Richard 2005: Carbon metabolism: Global capitalism, climate change, and the biospheric rift. *Theory and Society*, 34, 391–438.
- Clark, Brett – York, Richard 2008: Rifts and Shifts: Getting to the Root of Environmental Crises. *Monthly Review*, 6, 13–24.
- Clayton, Mark 2004: New coal plants bury „Kyoto“. *Christian Science Monitor*, December 27.
- Committee of 100 (2008): *Hope and Fear: Full Report of C-100's Survey on American and Chinese Attitudes Toward Each Another*. New York, Committee of 100
- Connor, Steve 2009: Warning: Oil supplies are running out fast. *The Independent*, August 3. <http://www.independent.co.uk/news/science/warning-oil-supplies-are-running-out-fast-1766585.html>
- Cruz de la Castro, Renato 2000: Whither Geoeconomics? *Asian Affairs, An American Review*, No. 4, 201–221.
- Deng, Peng 2002: Embracing the Polar Bear? – Sino-Russian Relations in the 1990s. *Journal of Third World Studies*, 2, 113–139.
- Dore, Ronald 2006: Japan's New Miracle Economy: Neoliberalism and the Poverty of Wealth. *The Asia-Pacific Journal*, November 9. <http://japanfocus.org/products/topdf/2267>
- Economy, Elizabeth 2004: *The River Runs Black: The Environmental Challenge to China's Future*. Ithaca, NY – London, Cornell University Press.
- Economy, Elizabeth 2007a: The Great Leap Backward? *Foreign Affairs*, September/October 2007. <http://www.foreignaffairs.org/20070901faessay86503/elizabeth-c-economy/thegreat-leap-backward.html>
- Economy, Elizabeth 2007b: China vs. Earth. *The Nation*, May 7. <http://www.thenation.com/article/china-vs-earth>
- Engardio, Pete – Roberts, Dexter – Balfour, Frederik – Einhorn, Bruce 2007: Broken China. *Business Week*, July 23. www.businessweek.com/magazine/content/07_30/b4043001.htm
- Fargione, Joe et al. 2008: Land Clearing and the Biofuel Carbon Debt. *Science*, 319, 1235–1238.
- Feffer, John 2009: Japan: The Price of Normalcy. *The Asia-Pacific Journal*, January 10. http://japanfocus.org/_John_Feffer-Japan_The_Price_of_Normalcy
- Feffer, John 2010: Pacific Pushback: Has the U.S. Empire of Bases Reached Its High-Water Mark? *TomDispatch.com*, March 4. http://www.tomdispatch.com/blog/175214/tomgram:_john_feffer,_can_japan_say_no_to_washington/

- Foster, John Bellamy 2005: *The Ecological Revolution*. New York, Monthly Review Press
- French, Howard 2005a: Land of 74,000 Protests (But Little Is Ever Fixed). *New York Times*, August 24. <http://www.nytimes.com/2005/08/24/international/asia/24letter.html?pagewanted=all>
- French, Howard 2005b: Riots in Village in China as Chinese Pollution Protest Heats Up. *New York Times*, July 19.
- French, Howard 2006: Police in China Battle Villagers in Land Protest. *New York Times*, January 17. <http://www.nytimes.com/2006/01/17/international/asia/17china.html>
- Fu, Jing 2010: Urban-rural income gap widest since reform. *China Daily*, March 2. http://www.chinadaily.com.cn/china/2010-03/02/content_9521611.htm
- Glyn, Andrew 2005: Imbalances of the Global Economy. *New Left Review*, 34, 5–37.
- Goldman, Michael – Schurman, Rachel 2000: Closing the „Great Divide“: New Social Theory on Society and Nature. *Annual Review of Sociology*, 563–584.
- Gowan, Peter 2004: Triumphant Toward International Disaster: The Impasse in American Grand Strategy. *Critical Asian Studies*, 1, 3–36.
- Grimes, Peter 1999: The Horsemen and the Killing Fields: The Final Contradiction of Capitalism, In: Walter Goldfrank – David Goodman – Andrew Szasz (Eds.): *Ecology and the World-System*. Westport, CT, Greenwood
- Gu, George Zhibin 2005: China's competitiveness in a strong yuan world. *Asia Times Online*, August 2. <http://www.atimes.com/atimes/China/GH02Ad02.html>
- Gulick, John 2004a: A Critical Appraisal of Peter Gowan's „Contemporary Intra-Core Relations and World-Systems Theory“: A Capitalist World-Empire or US-East Asian Geo-Economic Integration? *Journal of World-Systems Research*, 2, 502–515.
- Gulick, John 2004b: Insurgent Chinese Workers and Peasants: The „Weak Link“ in Capitalist Globalization and US Imperialism. In: Daniel Burton-Rose – George Katsiaficas – Eddie Yuen (Eds.): *Confronting Capitalism: Dispatches from a Global Movement*. Brooklyn, NY, Soft Skull, 292–306.
- Gulick, John 2007: Socio-Ecological Instability in China. *Peace Review*, 3, 315–322.
- Hansen, James – Sato, Makiko – Kharecha, Pushker – Beerling, David – Berner, Robert – Masson-Delmotte, Valerie – Pagani, Mark – Raymo, Maureen – Royer, Dana L. – Zachos, James C. 2008: Target Atmospheric CO₂: Where Should Humanity Aim? *The Open Atmospheric Science Journal*, 2, 217–231.
- Harris, Jerry 2005: Emerging Third World powers: China, India, and Brazil. *Race and Class*, 3, 7–27.
- Hart-Landsberg, Martin 2008: The Realities of China Today. *Against the Current*, November/December. <http://www.solidarity-us.org/node/1940>.
- Hart-Landsberg, Martin – Burkett, Paul 2004: China and Socialism: Market Reforms and Class Struggle. *Monthly Review*, 3, 7–123.
- Harvey, David 1989: The Place of Urban Politics in the Geography of Uneven Capitalist Development, In: David Harvey: *The Urban Experience*. Baltimore, MD, Johns Hopkins Press
- Harvey, David 2005: *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford, UK, Oxford University Press
- Harvey, David 2009: Why the US Stimulus Package Is Bound To Fail. *Reading Marx's Capital with David Harvey*. February 12. <http://davidharvey.org/2009/02/why-the-us-stimulus-package-is-bound-to-fail/>

- Hatemi, Peter – Wedeman, Andrew 2007: Oil and Conflict in Sino-American Relations. *China Security*. 3, 95–118.
- Hatoyama, Yukio 2009: Japan must shake off US-style globalization. *Christian Science Monitor*, August 19. <http://www.csmonitor.com/Commentary/Opinion/2009/0819/p09s07-coop.html>
- Heinberg, Richard 2008: Coal in China. *MuseLetter* #195. June 27. http://old.globalpublicmedia.com/museletter_coal_in_china
- Hirai, Junichi 2004: After the elections. *International Viewpoint*, February. http://www.internationalviewpoint.org/spip.php?article108&var_recherche=Hirai
- Hiro, Dilip 2009: Defying the Economic Odds. *TomDispatch.com*, May 3. http://www.tomdispatch.com/post/175067/dilip_hiro_the_newest_superpower
- Hornborg, Alf 2001: *The Power of the Machine*. Walnut Creek, CA, Altamira
- Hughes, Christopher 2009: Japan's response to China's rise: regional engagement, global containment, dangers of collision. *International Affairs*, 4, 837–856.
- Hung, Ho-fung 2009: America's Head Servant? The PRC's Dilemma in the Global Crisis. *New Left Review*, November–December, 5–25.
- Ito, Aki – Rial, Patrick 2010: Rogoff Says China Crisis May Trigger Regional Slump. *BusinessWeek.com*, February 24. <http://www.businessweek.com/news/2010-02-24/rogoff-says-china-crisis-may-trigger-regional-slump-update1-.html>
- Ito, Takatoshi 2010: China's property bubble is worse than it looks. *Financial Times*, March 17. <http://www.ft.com/cms/s/0/9b09f824-3163-11df-9741-00144feabdc0.html>.
- Jacobs, Andrew 2009: China Fears Tremors as Jobs Vanish From Coast. *New York Times*, February 23.
- Johnson, Chalmers 2008: We Have the Money. *TomDispatch.com*, September 28. http://www.tomdispatch.com/post/174982/chalmers_johnson_the_pentagon_bailout_fraud
- Johnson, Tim 2007: Warming triggers „alarming“ retreat of Himalayan glaciers. *McClatchy Newspapers*, June 7. <http://www.mcclatchydc.com/163/story/16151.html>
- Johnson, Tim 2008: China's coal fires belch fumes, worsening global warming. *McClatchy Newspapers*, November 17. <http://www.mcclatchydc.com/226/story/55758.html>
- Jones, Mark 2005: Battle of the Titans, In: Andrew McKillop – Sheila Newman (Eds.): *The Final Energy Crisis*. London, Pluto Press
- Kahn, Joseph 2005: Police Fire on Protestors in China, Killing Several. *New York Times*, December 9.
- Kahn, Joseph – Yardley, Jim 2007: As China Roars, Pollution Reaches Deadly Extremes. *New York Times*, August 26. <http://www.nytimes.com/2007/08/26/world/asia/26china.html?ex=1188705600&en=6ae4a672525a05e7&ei=5070&emc=eta1>
- Kambayashi, Takehiko 2009: Briefing: Why power may shift in Japan. *Christian Science Monitor*, <http://www.csmonitor.com/World/Asia-Pacific/2009/0819/p10s04-woap.html>
- Kingston, Jeff 2007: Japan, Just a Puppet of America? *The Japan Times*, July 8.
- Klare, Michael 2005: Revving Up the China Threat. *The Nation*, October 24. <http://www.thenation.com/doc/20051024/klare>
- Klare, Michael 2006: Containing China. *TomDispatch.com*, April 18. <http://www.tomdispatch.com/index.mhtml?pid=78021>

- Klare, Michael 2008: *Rising Powers, Shrinking Planet*. New York, Metropolitan Books
- Klare, Michael 2009: Oil 2009: Be Careful What You Wish For. *TomDispatch.com*, January 8.
- Kunitomi, Kenji 2007: Neo-liberal counter-reform and militarization. *International Viewpoint Online Magazine*, 386. <http://www.internationalviewpoint.org/spip.php?article1212>
- Kwong, Peter 2009: No Reform or Relief in China. *Agence Global*, April 27. <http://www.agenceglobal.com/Article.asp?id=1984>
- LaFraniere, Sharon 2009: Possible Link Between Dam and China Quake. *New York Times*, February 6. <http://www.nytimes.com/2009/02/06/world/asia/06quake.html?partner=rss&emc=rss>
- Leahy, Stephen 2008: Record Financing For Biofuels, Not Food. *InterPress Service*, February 4. <http://www.ipsnews.net/news.asp?idnews=41066>
- Leahy, Stephen 2009: Time Running Out on Vows to Act, Scientists Warn. *InterPress Service*, September 24. <http://www.ipsnews.net/print.asp?idnews=48577>
- Li, Minqi 2007: Capitalism with Zero Profit Rate?: Limits to Growth and the Law of the Tendency of the Rate of Profit to Fall. *University of Utah Department of Economics Working Paper Series*, No. 2007-05. [www.econ.utah.edu/~mli/CV%20\(minqi-Utah\).doc](http://www.econ.utah.edu/~mli/CV%20(minqi-Utah).doc)
- Li, Minqi 2008a: Peak Energy and the Limits to China's Economic Growth: Prospect of Energy Supply and Economic Growth from Now to 2050. *Political Economy Research Institute Working Paper*, 189, December. http://www.peri.umass.edu/fileadmin/pdf/working_papers/working_papers_151-200/WP189.pdf
- Li, Minqi 2008b: Climate Change, Limits to Growth, and the Imperative for Socialism. *Monthly Review*, 3, 51–67.
- Li, Minqi 2008c: An Age of Transition: The United States, China, Peak Oil, and the Demise of Neoliberalism. *Monthly Review*, 11, 20–34.
- Li, Minqi 2010: The End of the „End of History“: the Structural Crisis of Capitalism and the Fate of Humanity. *Science and Society*, 3, 290–305.
- Li, Vic – Lang, Graeme 2010: China's „Green GDP“ Experiment and the Struggle for Ecological Modernisation. *Journal of Contemporary Asia*, 1, 44–62.
- Li, Xinxin 2003: Ten Hidden Dangers Affecting China's Economic Operations. *Beijing Liaowang in Chinese*, November 24, 6–8.
- Lo, Dic 1999: The East Asian Phenomenon: The Consensus, the Dissent, and the Significance of the Present Crisis. *Capital and Class*, 67, 14–15.
- Los Angeles Times* (2005): Scapegoat, Made in China. April 16. <http://www.latimes.com/news/printedition/opinion/la-ed-trade16apr16,1,4414212.story>
- Lynn, Barry 2003: Trading with a Low-wage Tiger. *The American Prospect*, 2, <http://www.prospect.org/print/V14/2/lynn-ba.html>
- Magnier, Mark 2006: As China Spews Pollution, Villagers Rise Up. *Los Angeles Times*, September 3. <http://articles.latimes.com/2006/sep/03/world/fg-enviro3>
- McCormack, Gavan 2005: Koizumi's Coup. *New Left Review*, 35, 5–16.
- McCormack, Gavan 2007: *Client State: Japan in the American Embrace*. London – New York, Verso
- McKay, Huw 2007: From growth to „quality of growth“. *Asia Times Online*, March 17. <http://www.atimes.com/atimes/China/IC17Ad05.html>
- McKibben, Bill 2005: The Great Leap. *Harper's Magazine*, 1867, 42–52.

- McKibben, Bill 2006: The Coming Meltdown. *The New York Review of Books*, 1. <http://www.nybooks.com/articles/18616>
- McNally, David 2009: From Financial Crisis to World-Slump: Accumulation, Financialisation, and the Global Slowdown. *Historical Materialism*, 2, 35–83.
- Mead, Walter Russell 2007: The Great Fall of China. *Los Angeles Times*, December 30.
- Mooney, Paul 2004: China faces up to growing unrest. *Asia Times Online*, November 16. <http://www.atimes.com/atimes/China/FK16Ad01.html>
- Moore, Jason W. 2008: Ecological Crises and the Agrarian Question in World-Historical Perspective. *Monthly Review*, 6, 54–62.
- Moore, Jason W. 2009: Ecology and the Accumulation of Capital. (Unpublished manuscript prepared for the workshop *Food, Energy, Environment: Crisis of the Modern World-System*, Fernand Braudel Center, Binghamton University.) 9-10 October 2009.
- Mouawad, Jad 2009: Oil Industry Sets a Brisk Pace of New Discoveries. *New York Times*, September 24. http://www.nytimes.com/2009/09/24/business/energy-environment/24oil.html?_r=4&adxnnl=1&adxnnlx=1253823214-gOUKnCPuYHLssi65Q2h+Gw
- Murphy, R. Taggart 2006: East Asia's Dollars. *New Left Review*, 40, 39–64.
- Negroponste, John 2007: *Annual Threat Assessment of the Director of National Intelligence*. Washington, D.C., Office of the Director of National Intelligence
- Nolan, Peter 2004: *China at the Crossroads*. Cambridge, UK, Polity
- O'Connor, James 1998: *Natural Causes*. New York, Guilford
- Overholt, William 2007: *Asia, America, and the Transformation of Geopolitics*. New York, Cambridge University Press
- Palat, Ravi 2004: *Capitalist Restructuring and the Pacific Rim*. London – New York, Routledge Curzon
- Palat, Ravi 2005: On New Rules for Destroying Old Countries. *Critical Asian Studies*, 1, 75–94.
- Panitch, Leo 2009: The Financial Crisis and American Power: An Interview with Leo Panitch. *Socialist Project. E-bulletin*, No. 186. February 16.
- Panitch, Leo 2010: Giovanni Arrighi in Beijing: An Alternative to Capitalism? *Historical Materialism*, 1, 74–87.
- Parenti, Christian 2009: Can China Catch a Cool Breeze? *The Nation*, April 15. <http://www.thenation.com/print/article/can-china-catch-cool-breeze>
- Pei, Minxin – Swaine, Michael 2005: Simmering Fire in Asia: Averting Sino-Japanese Strategic Conflict. *Carnegie Endowment Policy Brief*, No. 44.
- Petras, James 2005: Statism or Free Markets? China Bashing and the Loss of US Competitiveness. *Counterpunch Online*, October 22-23. <http://joun.leb.net/petras10222005.html>
- Pettis, Michael 2010: How will an RMB revaluation affect China, the US, and the world?. <http://mpettis.com/2010/03/how-will-an-rmb-revaluation-affect-china-the-us-and-the-world>
- Pijl, Kiis van der 2006: *Global Rivalries from the Cold War to Iraq*. London, Pluto Press
- Righter, Rosemary 2008: Black Smoke over China. *Times Literary Supplement*, January 30.
- Roberts, Dexter – Engardio, Pete 2009: The China Hype. *Business Week*, November 2, 36–42.
- Schwartz, Nelson 2009: Rise in Jobless Poses Threat to Stability Worldwide. *New York Times*, February 15.

- Searchinger, Timothy et al. 2008: Use of U.S. Croplands for Biofuels Increases Greenhouse Gases Through Emissions from Land Use Change. *Science Express*, February 7. http://www.princeton.edu/~tsearchi/writings/Searchinger_et_al-ScienceExpress.pdf
- Selden, Mark 2009a: China's Way Forward? Historical and Contemporary Perspectives on Hegemony and the World Economy in Crisis. *The Asia-Pacific Journal*, March 24. <http://www.japanfocus.org/-Mark-Selden/3105>
- Selden, Mark 2009b: East Asian Regionalism and its Enemies in Three Epochs: Political Economy and Geopolitics, 16th to 21st Centuries. *The Asia-Pacific Journal*, February 25. <http://www.japanfocus.org/-Mark-Selden/3061>
- Sender, Henry 2009: China to stick with US bonds. *Financial Times*, February 11. http://www.ft.com/cms/s/0/ba857be6-f88f-11dd-aae8-000077b07658.html?ncklick_check=1
- Sevastopulo, Demetri 2006: Japan foreign chief warns of nationalism in Asia. *Financial Times*, May 4.
- Shah, Sonia 2004: *Crude: The Story of Oil*. New York. Seven Stories Press
- Shirk, Susan 2007: *China: Fragile Superpower*. Oxford, UK, Oxford University Press
- Shorrock, Tim 2005: Bright Side to Stormy Sino-Japanese Ties. *InterPress Service*, December 14. <http://www.ips.org/asiaamerica/morevoices/2005/china-japan2.html>.
- Silver, Beverly 2003: *Forces of Labor: Workers' Movements and Globalization Since 1870*. Cambridge, UK – New York, Cambridge University Press
- Simms, Andrew 2005: *Ecological Debt*. London, Pluto
- Smith, Richard 1997: Creative Destruction: Capitalist Development and China's Environment. *New Left Review* 1/222, 3–41.
- So, Alvin 2003: *The Communist Path of Developmental State: The Chinese Experience*. (Unpublished manuscript)
- So, Alvin 2009: Rethinking the Chinese Developmental Miracle. In: Ho-fung (Ed.): *China and the Transformation of Global Capitalism*. Baltimore, MD, Johns Hopkins Press
- So, Alvin – Chiu, Stephen 1995: *East Asia and the World Economy*. Thousand Oaks, CA, Sage Publications
- Solinger, Dorothy 2005: Worker protests in China – plentiful but preempted? *Taipei Times*, February 19. 9.
- Tabb, William 1996: The East and the World Today. *Social Justice*, 1-2, 250–262.
- Tabb, William 2008: IBSA and the BRICs: State Logic versus Capital Logic Approaches to Projecting 21st Century Globalisation. Paper presented as keynote address at the *Global Studies Association Annual Conference*. New York City, Pace University, June 8.
- Tabuchi, Hiroko 2009: Japan's Economy Plunges at Fastest Pace Since '74. *New York Times*, February 16.
- Takeda, Louise 2003: Political Ecological Economics: An Emerging Transdisciplinary Approach to Sustainability. *The Interdisciplinary Journal of International Studies*, 1, 41–57.
- The Economist* (2005): Koizumi Gets His Way. Sep. 15. <http://www.economist.com/node/4400754>
- The Economist* (2006): A giant stirs, a region bridles. May 11. <http://www.economist.com/node/6911187>

- The Economist* (2008): Japan's New Government. September 26. http://www.economist.com/agenda/displaystory.cfm?story_id=12322328
- Thompson, Drew 2009: Beijing's GDP Numerology. *Foreign Policy*, March 10. http://www.foreignpolicy.com/articles/2009/03/09/beijings_gdp_numerology
- Tsai, Michelle 2009: China's Other Massacre. *Foreign Policy*, June 2. http://www.foreignpolicy.com/story/cms.php?story_id=4960
- Tucker, Noah 2009: Did China Cause the Crisis? *21st Century Socialism*, February 2. http://21stcenturysocialism.com/article/did_china_cause_the_crisis_01808.html
- UNEP (2009): *Climate Change Science Compendium 2009*. Nairobi, United Nations Environmental Program
- Walker, Richard – Buck, Daniel 2007: The Chinese Road. *New Left Review*, 46, 39–66.
- Wallerstein, Immanuel 1996: The Global Possibilities, 1990–2025. In: Terence K. Hopkins – I. Wallerstein et al.: *The Age of Transition: Trajectory of the World System 1945–2025*. London, Zed Books
- Wallerstein, Immanuel 2005: The U.S., China, and India. *Commentary No. 166*. August 1. <http://www.binghamton.edu/fbc/166en.htm>
- Watts, Jonathan 2004: On the water front. *The Guardian*, November 11. <http://www.guardian.co.uk/china/story/0,7369,1348274,00.html>
- Wen, Dale – Li, Minqi 2006: China: Hyper-Development and Environmental Crisis. In: Leo Panitch – Colin Leys (Eds.): *Coming to Terms with Nature*. Monmouth, UK, Merlin Press
- Went, Robert 2001–2002: Globalization: Towards a Transnational State? A Skeptical Note. *Science and Society*, 4, 484–491.
- Wolf, Martin 2010: China and Germany unite to impose global deflation. *Financial Times*, March 16. <http://www.ft.com/cms/s/0/cd01f69e-3134-11df-8e6f-00144feabdc0.html>
- Xinhuanet* (2009): Melting glaciers on China's Qinghai-Tibet plateau water source „worrisome”. February 4. http://news.xinhuanet.com/english/2009-02/04/content_10763469.htm
- Yamaguchi, Mari 2007: Fukuda wins poll, likely next PM. *Associated Press*, September 23.
- Yang, Lian 2005: Dark Side of the Chinese Moon. *New Left Review*, 32, 132–140.
- Yang, Yao 2010: The End of the Beijing Consensus. *ForeignAffairs.com*, February 2. <http://www.foreignaffairs.com/articles/65947/the-end-of-the-beijing-consensus>
- Yardley, Jim 2004: Rivers Run Black, and Chinese Die of Cancer. *New York Times*, September 12.
- York, Geoffrey 2007: Japan's right wing re-emerges. *Toronto Globe and Mail*, August 7.

(Fordította: Matheika Zoltán)

(Eredeti megjelenés: *Journal of World-Systems Research*, XVII [2011], 1; <http://jwsr.ucr.edu/archive/vol17/Gulick-vol17n1.pdf>)

A történelem kriminalizálása a rendszerváltás után

A cseh, a lengyel és a magyar gyakorlat összehasonlító vizsgálata

A 2012. január elsején hatályba lépett új magyar Alaptörvény preambulumában a jobboldali többségű országgyűlés képviselői leszögezték, hogy „nem ismerjük el történelmi alkotmányunk idegen megszállások miatt bekövetkezett felfüggesztését. Tagadjuk a magyar nemzet és polgárai ellen a nemzetiszocialista és kommunista diktatúrák uralma alatt elkövetett embertelen bűnök elévülését. Nem ismerjük el az 1949. évi kommunista alkotmányt, mert egy zsarnoki uralom alapja volt, ezért kinyilvánítjuk érvénytelenségét”. Majd megállapították, hogy „Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodikától, az első szabadon választott népképviselői megalakulásától számítjuk”. A FIDESZ–KDNP-kormány történelmi érdeklődése nem lankadt; mielőtt hatályba lépett volna az új alkotmány, ún. Átmeneti Rendelkezésekkel módosították a szöveget. Ebben terjedelmesen foglalkoznak az ún. „kommunista diktatúrával”, az egykori állampárttal (MSZMP és jogelődei), valamint a bűn és a büntethetőség kérdéseivel. Természetesen abból indulnak ki, hogy a magyar „társadalom” és a „kommunisták” között semmiféle közös metaszet nem tételezhető fel. Már az első bekezdésben kijelentik, hogy „az egész társadalom ellen a kommunisták uralma alatt elkövetett bűnök és azok elkövetői megnevezése, elítélése és a tettesek lehetőség szerinti felelősségre vonása” a fő céljuk. Sziklaszilárdan megkülönböztetik a demokráciát a diktatúrától, a helyest a helytelentől, a jót a rossztól. Mint írják, e különbségtétel nélkül nem teremthető szilárd alapzat az alkotmányos rend biztonságos működéséhez. Sokat elárul a kormányzó erők homogenizált társadalomképéről e néhány mondat, szerintük a világ (de legalábbis Magyarország) fekete és fehér.

A jobboldali képviselők nem elégedtek meg az általuk elképzelt világ megkonstruálásával, hanem történelemleckét is adtak az egyszerű állampolgárnak, s bizonyos „történelmi” megállapításait alkotmányba is foglalták. (Van-e ilyen még Európában? – tehetnénk fel a költői kérdést.)

Többek között azt, hogy „a Magyar Szocialista Munkáspárt és jogelődjei (az állampárt) felelősek (a) a második világháborút követő esztendőök többpártrendszerre épülő demokratikus kísérletének szovjet katonai segítséggel történő felszámolásáért; (b) a kizárólagos hatalomgyakorlás és a törvénytelenre épülő jogrend kiépítéséért; (c) a tulajdon szabadságán alapuló gazdaság felszámolásáért, az ország eladásáért és versenyképességének végzetes lerontásáért; (d) Magyarország gazdaságának, honvédelmének, diplomáciájának és emberi erőforrásainak idegen érdekek alá rendeléséért; (e) az európai civilizáció hagyományos értékeinek módszeres pusztításáért, a nemzeti önazonosság aláásásáért; (f) az állampolgárok és egyes csoportjaik alapvető emberi jogaitól való megfosztásáért vagy azok súlyos korlátozásáért, különösen emberek meggyilkolásáért.”

E tanulmányban nincs hely arra, hogy történészszemmel e pontok igazságtartalmát cáfoljuk, az elmúlt húsz év során a témában könyvtári irodalom született, ha valaki meg szeretné ismerni hazánk XX. századi történelmét, annak semmi akadálya. Annál nagyobb kár (mondhatnám: bűn), hogy ezt az ország döntéshozói nem tették meg a törvény megalkotása előtt, így alapvető történelmi összefüggésekkel sincsenek tisztában. Olyan ez – szigorúan történészszakmai szempontból – mintha egy téves matematikai képletet, vagy éppen az emberi szervezet egy téves feltérképezését alkotmányban rögzítené valamilyen állam, és kötelező érvényűvé emelné.

Eközben zajlik a történészszakma politikai alávetése, a jól működő kutatóintézmények felszámolása, valamint új, a hatalomhoz lojális csoportok létrehozása. Miért volt mindezt szükség akkor, amikor semmilyen társadalmi nyomás vagy igény nem mutatkozott ilyen döntés meghozatalára (leszámítva persze a szélsőjobbokat)? Az átmeneti rendelkezések szerint azért, mert „elmaradt a diktatúra vezetőinek felelősségre vonása, nemcsak jogi, de erkölcsi értelemben is. Az Alaptörvény hatálybalépésével lehetőség nyílik az igazság érvényesítésére.” Valóban így volt, és valóban előttünk járnak e kérdésben az állandóan hivatkozott, velünk történelmi sorsközösségben élő lengyelek és cseh(szlovákok)?

Az átmeneti igazságszolgáltatás típusai

A „kommunista rendszerek” kelet-európai bukása után a klasszikusan ismert három fő igazságosság-felfogás (formális, megtorló, osztó) mellett egy új elmélet is született: az *átmeneti igazságosság*. Ez röviden a múlt rendszer törvényszegőinek és áldozatainak a politikai tranzíció utáni kezelését jelenti. Az átmeneti igazságszolgáltatást Roman David munkája (2011) alapján két csoportra oszthatjuk: elkövető-központú és áldozat-központú megközelítésre. Az amerikai szerző elsősorban

az elkövető-központú megközelítéseket vizsgálja, amelyen belül négy csoportot különböztetett meg az államapparátusban dolgozókra fókuszálva. Azt vizsgálta, hogy az államapparátus személyzeti rendszerére nézve milyen igazságszolgáltatási stratégiák működtek Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon. A csehszlovák példát egyértelműen „kizáró (exclusive) rendszernek”, a lengyelt a „megbékélés (reconciliatory) rendszerének”, a magyarországit pedig „befogadó (inclusive) rendszernek” minősítette. A negyedik stratégia a „folytonosság (continuance) rendszere”, amelyben a politika nem foglalkozik a múlttal, nincs semmilyen szembenézés, beismerés, inkább a felejtés a jellemző. David egyik közép-európai államot sem sorolta ide.

A „*kizáró rendszernek*” két fontos következménye van. Az egyik, hogy az új rendszernek képesnek kell lennie a régi diszkreditált elitet felváltani hasonló szakértelemmel bíró új elittel. A másik, hogy az új elit számára visszaélésre, személyes bosszúra ad lehetőséget, hogy a régi „fertőzött” bürokrácia helyére állítsa a hozzá lojális újat. Ez a megközelítés Kelet-Európában leginkább Lettországon, Litvániában, Albániában, Bulgáriában és Csehországban vált gyakorlattá. A kizáró rendszer jellemzője továbbá, hogy „elkövető-centrikus”, szemben az „áldozat-centrikus” megközelítéssel, ahol az elbocsátás csupán az áldozatok emberi jogai megsértése miatti kárpótlása része.

A „*megbékélés rendszere*” ezzel szemben azt jelenti, hogy a társadalom kiegyezett a múlttal és a múlt embereivel, nincs bosszúvágó a régi elittel szemben. Sor kerül ugyan a beismerésre (ezt nagyjából eleve ismeri is a közvélemény), de nem jár az apparátusból történő kizárással, a társadalom ad még egy esélyt, ha az illető cserébe elfogadja az új körülményeket. A lengyel gyakorlatot a kilencvenes évek végéig egyértelműen ilyennek tekinthetjük, azután történtek kísérletek a „kizáró rendszer” irányába történő elmozdulásra, de e szándékok lényegében sikertelenek maradtak.

A „*befogadó rendszer*” abban különbözik a „megbékélés rendszerétől”, hogy nincs beismerés, helyette leleplezés van. Itt sincs kirekesztés, a régi elit az új rendszer részévé válik anélkül, hogy vallomást tenne. Ez a tárgyalásos rendszerváltás eredménye. Ide sorolható a magyar gyakorlat, bár a célokban jelentős különbségek mutatkoztak a politikai paletta egymással szembeálló oldalain. A magyar rendszer abban sajátos, hogy az agresszív jobboldali diszkreditáló politikával szemben mind a liberálisok, mind a baloldal vereséget szenvedett. Ennek ellenére a társadalom mintha nem vetette volna alá magát e „nemzeti” törekvéseknek, hiszen a rendszerváltás után 12 évig a balliberális kormányok vezették az országot. A 2010-es parlamenti választások után a győztes jobboldal – tanulva a korábbiakból – egy rendkívül erőszakos kultúrharcot kezdett a társadalmi tudat megszerzéséért. Jelenleg úgy tűnik, hogy a húsz évvel ezelőtti csehszlovák gyakorlatnál is radikálisabb megoldásokat keresnek.

A kommunista múlttal történő elszámoltatást sürgetők általában Csehszlovákiát hozzák fel „jó példaként”, mondván, ott már időben és radikálisan szakítottak a múlttal. Ennek a megállapításnak természetesen van alapja, bár a kép nem ilyen egyszerű. Mielőtt rátérnénk a részletekre, érdemes feleleveníteni, hogy Csehszlovákiában mi kényszerítette ki a térség legelső és legradikálisabb átvilágítási törvényét.

Csehszlovákiában relatíve későn és rendkívül gyorsan, 1989 november–decemberében zajlott le a Bársonyos forradalom néven ismert rendszerváltás. Két tényező játszott döntő szerepet a régi elittel való leszámolásban. Belpolitikai szempontból az, hogy Csehszlovákiában működött a régió egyik legortodoxabb rezsimje, és az 1968-as katonai intervenció után a szovjet csapatok még nagy erővel állomásoztak az országban. A hirtelen hatalomba került új elit védelmi reflexei és a változások forradalmi jellege lehetővé tették, hogy éles határt húzzanak a régi és az új közé. Kezdődött azzal, hogy a november 17-i demonstráció leverésében kompromittálódott régi vezetőket felelősségre vonták, majd megtörtént a rendszerváltás szimbolikus aktusa is: megváltoztatták az ország nevét, törölték a szocialista jelzöt. Ebben a folyamatban felelevenítették az 50-es évek legsötétebb pillanatait (közismert, hogy Prágában zajlott le a térség legvéresebb kirakatpere). Az események külpolitikai szála pedig Moszkvából eredt. Az 1991. augusztusi szovjet puccskísérlet megijesztette a csehszlovák vezetőket, hogy a keményvonalas kommunisták visszatérése fordulatot okozhat Prágában is (történelmi példák voltak: 1948, 1968). Így a bel- és külpolitikai tényezők abba az irányba vezettek, hogy a moszkvai puccs után néhány héttel elfogadták azt az átvilágítási törvényt (451/1991 Sb.), amely kemény feltételeket szabott bizonyos állami funkciók betöltéséhez.

Az államigazgatásban, a hadseregben, a hírszerző szolgálatoknál, rendőri testületeknél, a köztársasági elnök hivatalában, a parlamentben, a kormányhivatalban, az alkotmánybíróságon, a legfelső bíróságon, a tudományos akadémia elnökségében, a rádiónál és a televíziónál, sajtóirodákban, állami vállalatoknál, állami szervezeteknél, részvénytársaságoknál (ahol a többségi részvényes az állam), állami pénzügyintézeteknél, állami alapítványoknál, állami közlekedési vállalatoknál kemény feltételek mellett lehetett pozícióba kerülni. Ha az illető 1948. február 25. és 1989. november 17. között nem volt állam- és nemzetbiztonsági testület tagja; nem szerepelt az állambiztonsági szervek nyilvántartásában mint rezidens, ügynök, továbbá „konspirációs” lakás bérelője vagy tulajdonosa; nem volt informátor vagy más szellemi munkatársa az állambiztonsági szerveknek. Nem volt a Csehszlovák Kommunista Pártnak kerületi, vagy annál magasabb szinten titkára, elnökségi tagja, a párt központi bizottságának tagja. Nem dolgozott a pártmunkát irányító hivatalokban, nem volt munkásőr, nem volt a Nemzeti Front akciósztagjának tagja; s 1968.

augusztus 21-e után nem volt a „felülvizsgálati és normalizációs bizottságok” tagja sem. Nem tanult a párt főiskoláján állambiztonsági, illetve közbiztonsági ismereteket; nem volt a Szovjet Szocialista Köztársaság Oktatási Minisztériuma Politikai Főiskolájának diákja, vagy azon három hónapnál hosszabb tanfolyam résztvevője.

1992-ben az újabb átvilágítási törvény már azokra is vonatkozott, akik a belügy, a rendőrség vagy az igazságszolgáltatás alkalmazottai szerettek volna lenni az új rendszerben (279/1992 Sb.). A cseh belügyminisztérium legfrissebb (2011. augusztus 4.) adatai szerint az 1991-es törvény következményeként 458 440 vizsgált személy közül 10 045 esetben, az 1992-es törvény esetében 24 295 vizsgálatból 4745-ben állapították meg a kollaboráció valamilyen formáját. E jogszabályok azonban csak az államigazgatásból zárhatták ki az érintetteket, egyáltalán nem akadályozták meg őket abban, hogy az új kapitalista gazdaságban részt vállaljanak. Kijelenthető, hogy a törvény az új politikai elit számára azért volt fontos, hogy a politikai versenyből kiiktassa a későbbiekben potenciális ellenfeleit. Ráadásul a csehszlovák átvilágítási folyamat kizárólag adminisztratív jellegű volt és teljes körű jogvédelmet csak utólag (post facto) biztosított. Nem véletlen, hogy a törvényt élésen támadták Nyugaton is, részben azért, mert nem voltak tisztában a valódi következményeivel. Ha azonban megnézzük a számokat, akkor azt látjuk, hogy túlzottak voltak a reakciók, ahogy túlzóak azok az állítások, hogy a csehek (a szlovákok a szétválás után 1996-ban hatályon kívül helyezték a törvényt) ennek a törvénynek köszönhetik a megtisztulást. Szimbolikusan biztosan, de húsz év alatt a kevesebb, mint 15 ezer érintett, aki nem vállalhatott tovább állást az állami adminisztrációban, nem tekinthető óriási számnak. A lakosság 0,15 százalékát teszik ki azok, akik a lusztrációs törvény kárvallottjai. Ilyen méretű személyi változások minden más országban lezajlottak hasonló diszkriminatív törvény nélkül is.

A törvény elfogadása nem volt vitáktól mentes. Az egykori ellenzék legendás alakja, Václav Havel elnök is kritizálta a törvényt, de fenntartásai ellenére végül aláírta. Elvből ellenezte Aleksander Dubček is, aki az 1968-as prágai tavasz, „az emberarcú szocializmus” ikonikus alakja, a rendszerváltás után a Szövetségi Gyűlés elnöke. (Persze a törvény rá is vonatkozott.) Az alkotmány szerint neki alá is kellett volna írnia azt, hogy életbe lépjen, de nem tette meg. Sőt, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetet (ILO) szándékosan félreinformálta azzal, hogy 1 millió ember fogja elveszteni a munkáját a törvény értelmében. Részben ezzel is hozzájárult ahhoz, hogy nagyobb veszélyt lássanak külföldön a cseh gyakorlatban. Václav Klaus, a rendszerváltás utáni legnépszerűbb jobboldali vezető, centrista pozíciót foglalt el. Nem csupán a kommunistáktól, hanem az egykori ellenzéktől is távol tartotta magát. Inkább a többségre támaszkodott, amely az 1968-as események után apolitikussá vált, passzivitásba vonult, s nem vett részt sem a párt, sem az ellenzék munkájában.

Az átvilágítási törvény eredetileg mindössze 5 évre szólt, folyton meg kellett hosszabbítani. Václav Havel elnökként minden egyes alkalommal szerette volna ezt megakadályozni, tegyük hozzá: sikertelenül. Így az máig érvényben van, bár 2000-ben egy felmérés szerint a cseh lakosság csupán 36%-a helyeselte azt.

Meg kell azt is jegyezni, hogy a térség legradikálisabbnak tartott átvilágítási törvénye sem jelentette, hogy nyilvánosságra hozták volna az egykori együttműködők (ügynökök) neveit. Ha az illető csendben lemondott, nem tették közzé érintettségét. 2002-ben változott a helyzet: a parlament olyan törvényt fogadott el (107/2002 Sb.), amely a Belügyminisztériumot arra kötelezte, hogy tegye nyilvánossá a belső elhárításhoz, a kémelhárításhoz és a katonai elhárításhoz tartozó hálózati személyek nevét. Ezután a beazonosításukra szolgáló hálózati naplók szkennelt változatát közzétették az interneten. (<http://www.abscr.cz...>)

Az átvilágítási törvény nem érintette az egyszerű párttagokat, akik nem viseltek korábban funkciót. Újabb felmerül a kérdés Csehországban, hogy nem kellene-e az egykori egyszerű párttagoktól is megtisztítani a bíróságokat. A belügyminisztérium 2011. januári közleménye szerint 1989-ben a bírák sorában 714 kommunista párttag volt, közülük 618-an ma is aktívak (Csehországban jelenleg 3076 bírót, illetve 1272 ügyészt tartanak nyilván). Az Alkotmánybíróság végül úgy döntött, hogy a bírák 1989 előtti párttagsága nem tekinthető érzékeny adatnak, így a minisztérium közzétette az érintettek nevét a saját honlapján, ami meglehetősen kellemetlen helyzetbe hozhatja az idősebb bírói generációt.

1993. augusztus elsején lépett életbe a „kommunista rezsim törvénytelenségéről és az ellenállásról” szóló másik fontos törvény (198/1993 Sb.). Ebben kimondták, hogy Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) vezetősége és tagjai (!) felelősek az 1948 és 1989 közötti politikáért, amelyet a szöveg a tradicionális európai értékekkel szembenállónak minősített. A CSKP ideológiai és jogi utódjának számító Cseh- és Morvaországi Kommunista Pártot nem szüntették meg abban a reményben, hogy támogatás híján majd úgyis megszűnik. Ez nem következett be, sőt 10-12 százalékos támogatottságot minden választáson élveznek (2002-ben pedig 41 mandátumot szereztek a 200 fős parlamentben). A magyar országgyűlés által elfogadott Átmeneti Rendelkezők e cseh törvénnyel egyértelműen rokonságot mutat, azzal a különbséggel, hogy Csehországban azt egy egyszerű törvény formájában fogalmazták meg, míg Magyarországon az alkotmány részeként súlyos következményei lehetnek a bírósági perekből az iskolai oktatásig.

A cseh gyakorlat a kétezres évek közepétől az „elkövető-központú” megközelítéstől az „áldozat-központú” felfogás irányába tolódott. 2004-től kezdődően több kárpótlása törvényt is elfogadtak. E restitúciós intézkedések főképpen nyugdíj-kiegészítéseket tartalmaznak az első és a második világháború veteránjai (357/2005 Sb.) és a „kommunista rendszer” áldozatai (622/2004 Sb.), illetve az aktív ellenállók megsegí-

tésére. Fogalmi szempontból a legérdekesebb a 2011-ben elfogadott kárpótlási törvény (262/2011 Sb.), amely az ún. „harmadik ellenállás” résztvevőit érinti. Ez alatt azokat értik, akik 1947. február 25. és 1989. november 17. között aktívan felléptek a rendszerrel szemben. A törvény pontosan megfogalmazza, hogy mi az új rendszer viszonya a régihez, és kiket tart hősnek: „A kommunizmussal szembeni ellenállásnak és ellenzéki tevékenységnek tekinthető a kommunista rezsimmel szemben folytatott fegyveres vagy ahhoz hasonló harc, amely lehetett szabotázs, demokratikus állam hírszerzésével együttműködés, csempészet vagy határátlépés a kommunizmussal szembeni ellenállás vagy ellenzéki tevékenység céljával (sétáló-ügynökök).” Ugyanakkor rendkívül szigorúan kizárja a kárpótlásból mindazokat, akik Csehszlovákia Kommunista Pártjának tagjai, illetve tagjelöltjei voltak. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az egész 1968-as reformmozgalmat, a Prágai tavasz résztvevőit, azokat az embereket, akik a katonai intervenció után esetleg ellenzéki tevékenységet folytattak, jó eséllyel kirekeszt a kárpótlásból, csak azért, mert egykor párttagok voltak. Csehországban egyébként megfigyelhető, hogy a Prágai tavasz fő mondanivalója (emberarcú demokratikus szocializmus) mintha még a történészek körében is háttérbe szorulna, és sokkal jobban hangsúlyozzák az intervenció utáni ellenállási formák jelentőségét.

Végül fel kell tenni a kérdést, hogy a radikális cseh lépések segítették-e a társadalmat történelmük feldolgozásában, jobban ismerik-e a csehek önmagukat, mint a magyarok, egészségesebb lett-e a közbeszéd, mint máshol. Ha a történészek elmúlt húsz éves szakmai termését nézzük, akkor nyugodtan kijelenthetjük, hogy sem minőségben, sem mennyiségben nem voltak a cseh kollégák „jobbak” a lengyelnél vagy a magyarnál. Sőt, mintha ózdkodnának a szintéziskészítéstől, az értékeléstől. Jellemző, hogy 1991-től máig egyetlen összefoglaló történelmi munka sem született Csehszlovákia 1948 és 1989 közötti történetéről cseh szerző tollából. A társadalomról sem jelenthető ki, hogy a radikális diszkreditáló törvényeknek megfelelően gondolkodna. A felmérések szerint egyre kevesebben támogatják az átvilágítási törvényt, de szimptomatikusabb, hogy a kommunista párt utódpartja, amely vállaltan kommunista, a mai napig folyamatos parlamenti tényező. Nem állíthatjuk azt sem, hogy a csehek e törvények révén közelebb kerültek volna Európához. Közismert, hogy a cseh politika (Václav Klausszal az élen) az euroszeptikusok táborának egyik szószólója.

Végül meg kell említeni, hogy Csehországban létrehozták (191/2007 Sb.) az ún. Totalitáriánus Rezsimeket Tanulmányozó Intézetet (Ústav pro studium totalitních režimů), amely céljai szerint a történelmi emlékezet megőrzését segíti elő. Az állami költségvetésből működő impozáns intézmény munkássága mégsem mondható kielégítőnek. Annak ellenére, hogy alárendelték az egész egykori állambiztonsági levéltárat, meglehetősen kevés szaktudományos munka készült e műhelyben. Hasonló a helyzet Szlovákiában, ahol Nemzeti Emlékezet Intézet (Ústav pamäti

národa) néven jött létre egy központ (553/2002 Z.z.). A szlovák átvilágítási gyakorlat azonban a szétválástól kezdve élesen elvált a csehtől. Szlovákiában nem következett be a csehhez hasonló antikommunista kampány, talán azért sem, mert máig nincs is valódi baloldali alternatíva az országban. A szlovák Nemzeti Emlékezet Intézet szintén diszponál az egykori szlovák belügyi iratok felett, s megkockáztatható, hogy cseh kollégáiknál szakmailag jobb munkát végeznek az egykori állambiztonság történeti feldolgozása terén. Ugyanakkor fő feladatuk nekik is a múlt kriminalizálása, az egykori „rendszerműködtetők” felderítése, adataik nyilvánosságra hozása.

*Elsőkből lesznek az utolsók, majd az utolsókból az elsők –
a lengyel példa*

A közhiedelemmel ellentétben, a kilencvenes évek során Lengyelországban nem tudott, nem akart a régi-új politikai elit szembenézni a múlttal. A tény, hogy a rendszerváltás Lengyelországban ment végbe legelőször, komoly hátrányt jelentett a későbbiekben a régi nomenklátúra kiszorításában. Mivel az 1989. júniusi választások csak félig szabadok voltak, így – az ellenzéki Szolidaritás elsöprő győzelme ellenére – az új kormányban számos fontos funkciót megőrizhettek a régi rendszer prominensei (pl. belügy, hadügy). Amikor bekövetkezett az első valóban szabad választás (1991), addigra már sem a lakosság (amely a bőrén tapasztalta a gazdasági sokkterápia minden negatívumát), sem a Szolidaritás (amelyben súlyos szakadások következtek be) nem tudott, nem akart ezzel a kérdéssel megbirkózni. Másfelől, a Szolidaritás vezető liberálisai egyáltalán nem szándékoztak szembeköpní azokat a kommunistákat, akikkel a kerekasztal tárgyalások során hosszú viták után megegyeztek, történelmet írtak. Wojciech Jaruzelski, a hadiállapot bevezetője 1989-ben legalább annyira népszerű politikus volt, mint Lech Wałęsa. Adam Michnik volt az, aki Jaruzelskit az új Lengyel Köztársaság első elnökének javasolta. Természetesen mindezek később politikai megosztottsághoz vezettek, máig kemény vádak érik a „megalkuvókat” a radikális jobboldal részéről.

Kísérletek azért történtek. Elsőként Jan Rokita (azóta komoly politikai pályát befutott, akkor még fiatal ügyvéd) vezetésével 1989-ben parlamenti felhatalmazással megalakult az első *tényfeltáró bizottság*. Feladata az volt, hogy a hadiállapot bevezetésétől eltelt idő alatt bekövetkezett 122 személy halála és a belügyi szervek tevékenysége közötti összefüggéseket feltárja, a felelősöket megnevezza. 1991 szeptemberéig, amíg a bizottság működhetett, 88 halálesetben tudta bizonyítani, hogy a belügyi szervek, illetve a rendőrség tevékenysége okozta a halált. Megnevezett közel 100 egykori funkcionáriust, akik ellen megalapozott gyanú merült fel gyilkosságok és egyéb törvénytelenések elkövetésével kapcsolatban.

A bizottság jelentését azonban titkosították, a perekre nem került sor. A jelentést végül csak 2005-ben publikálták könyv formájában.

Az *elszámoltatás* mérföldköve lehetett volna az 1981. december 13-án bevezetett hadiállapotért felelős egykori vezetők elítélése. 1992 februárjában a Szejm törvényben mondta ki, hogy a hadiállapot törvénytelen volt. Bogdan Borusewiczsel az élen pedig egy újabb vizsgálóbizottság jött létre, amelynek feladata a hadiállapot bevezetése körülményeinek feltárása lett. A bizottság munkája – amelyet később szintén publikáltak könyv formájában – rendkívül hasznos a korszakot kutatók számára, ám jogi következménye nem lett. 1993 után a posztkommunista többségű Szejm úgy döntött, hogy leveszi a napirendről a kérdést.

A harmadik próbálkozás már súlyosabb belpolitikai következményekkel járt. 1992. május 28-án fogadta el a Szejm az *átvilágítási törvényt*. Antoni Macierewicz belügyminiszter június 4-én a törvénnyel kapcsolatosan nyújtotta át a Szejm marsalljának, helyettesének és a frakciók egy-egy képviselőjének azt a 64 nevet tartalmazó listát, amelyen olyan vezető politikusok, miniszterek, helyetteseik, illetve Lech Wałęsa államfő neve szerepeltek, akik a belügy szerint együttműködtek a kommunista állambiztonsági szolgálatokkal. A lista óriási belpolitikai botrányt kavart, amelybe bekapcsolódtak a közszolgálati médiumok is. Jan Olszewski koalíciós kormánya még aznap megbukott, másnap a bizalmi szavazást is beterveztették ellene. Június 5-én jelentették be a kormány lemondását, majd két rövid életű kormány bukása után Wałęsa feloszlatta a parlamentet. Az előrehozott választásokon (1993) a posztkommunista Demokratikus Baloldal Szövetsége győzött és négy éven keresztül koalícióban kormányozhatott. A lusztrációs törvény sorsa is megpecsételődött, az AB először néhány paragrafust minősített alkotmányellenesnek, majd 1992. október 20-án az egészet megsemmisítette.

A posztkommunisták visszatérésevel (1993) lefékeződött a múlttal való szembenézés és az elszámoltatás folyamata. Az egykori Szolidaritás ellenzéknek 1997-re sikerült időlegesen felfüggeszteni belső vitáit és koalíciót alkotva meg is nyerte a választásokat. Jerzy Buzek jobbközép kormánya idején új fejezetet nyitott a múlttal való szembenézés területén. 1998-ban törvényt hoztak a Nemzeti Emlékezet Intézetének (IPN) létrehozásáról, amelyet valódi igazságszolgáltatási jogosítványokkal is felruháztak (Dz.U. 1998 nr 155 poz. 1016). Az IPN ügyészeinek még így is komoly munkát jelentett, hogy tíz évvel később (!), 2008-ban végre bíróság elé tudják állítani Wojciech Jaruzelskit és nyolc társát. A per máig húzódik, az elsőrendű vádlott Jaruzelski ellen egészségi állapotára tekintettel a bíróság felfüggesztette a tárgyalásokat. Az IPN-ről azonban elmondható – a cseh és a szlovák gyakorlatl szemben –, hogy a múlt kriminalizálása mellett magas színvonalú történészszakmai munkát végeznek munkatársai. Ma már több százra rúg az Intézet által publikált dokumentumgyűjtemények és monográfiák száma. Színvonalas tudományos konferenciákat szerveznek, komoly hazai és külföldi

előadókkal. Az IPN óriási szervezetté nőtte ki magát: minden vajdasági székhelyen létezik saját intézménye, több száz alkalmazottja van. Nem elhanyagolható, hogy a lengyelek legalább oly mértékben foglalkoznak a náci rezsim bűntetteivel, mint az azt követő „kommunista” rendszerével. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Lengyelország az egyetlen közép-európai állam, amelyben valódi és jelentős ellenállási (ellenzéki) mozgalmak működtek 1939-től egészen 1989-ig, s ahol a hatalom mindvégig számos alkalommal élt represszív eszközeivel.

Az 1981-es hadiállapottal kapcsolatban két fontos dolgot meg kell említeni. Egyrészt, ma úgy tűnik, hogy ismerünk minden dokumentumot, amely a hadiállapot bevezetésével kapcsolatos, ismerjük, amit a forrásokból tudni lehet. De nem tudjuk és feltehetően nem is fogjuk tudni – nincsenek erre tudományos módszerek –, hogy mi történt volna, ha Jaruzelski nem vezet be a hadiállapotot: polgárháború, szovjet katonai intervenció vagy rendszerváltás? Így viszont nem lehet minden kétséget kizáróan igazságos ítéletet hozni az ügyben. (Leegyszerűsítve: arról kellene a bíróságnak döntenie, hogy Jaruzelski jól döntött-e, megmentette-e az országot a nagyobb katasztrófától, de nem tudjuk, hogy mi lett volna az a „nagyobb katasztrófa”.) A másik: a felmérések alapján ma már csak a lengyel társadalom 60%-a tudja megmondani pontosan az esemény dátumát, az érdeklődés folyamatosan csökken iránta. Ugyanakkor a többség, a rendszerváltás időszakával ellentétben, ma már rossz döntésnek tartja a hadiállapot bevezetését.

A Buzek-kormány másik fontos lépése volt, hogy megalkotta a „kommunista bűncselekmény” fogalmát, ami minden olyan tevékenységet magában foglal, amelyet a „lengyel nemzet ellen” követtek el. Ennek alapján az IPN 2000-től 2009-ig több mint 6300 eljárást folytatott le, 242 vádiratot nyújtott be 385 személy ellen.

A jobbközép-kormány bukása után a hatalomba visszakerülő baloldali kormányok alatt újra lekerült a napirendről a téma. Az „ügynök-ügy” csak 2005 elején vált újra központi témává, amikor napvilágra került a hír, hogy az IPN egy több mint 100 000 személy adatait tartalmazó listát őriz, amelyen szerepelnek az egykori funkcionáriusok mellett azok nevei is, akiket csak beszervezni kívánt a szolgálat. A listát a *Rzeczpospolita* napilap egyik publicistája, Bronisław Wildstein szerezte meg, amely hamarosan felkerült az internetre is. E botrány újabb politikai vitákat kavart a múlttól.

A 2005 őszén lebonyolított parlamenti választásokat a radikális jobboldali Kaczyński testvérek vezette Jog és Igazságosság (PiS) pártja nyerte; természetes volt, hogy az „ügynök-ügy” újra fontossá válik. A PiS-t azonban nem csupán a történelem megismerése vezette céljaiban, hanem az ügyet szorosán összekapcsolta az ún. „dekommunizációval” és a IV. Köztársaság eszméjével, amely az értelmezésükben a valódi rendszerváltást jelentette volna. 2006. október 18-án a kormányzó PiS és az ellenzéki Polgári Platform képviselői is megszavazták az újabb

lusztrációs törvényt, amely az IPN hatáskörébe utalta a feladatot. Létrejött az IPN-en belül a lusztrációs iroda, és a törvény jelentősen kibővítette a lusztráció alá eső személyek körét is. A közfeladatot ellátó személyek kinevezéséhez mellékelni kell az IPN által kiállított tanúsítványt, hogy nem voltak korábban az állambiztonság titkos munkatársai. Az eredeti változat az 1991-es csehszlovák törvényhez állt közel, de 2007 májusában az AB alkotmányellenesnek és a nemzetközi joggal ellentétesnek minősítette azokat a részeket, amelyek a lusztrációt kiterjesztették minden tudományos dolgozóra, újságíróra, bankok és a részvénytársaságok felügyelőbizottságainak és hivatalainak tagjaira, adótanácsadókra és a nem közpénzből működő iskolák igazgatóira. A határozat fontos része volt, hogy megtiltotta az IPN-nek, hogy az egykori titkos ügynökökről listát készítsen, illetve publikáljon. Az AB nem ismerte el a korábbi cenzúrahivatalt és az Egyházügyi Hivatalt, mint az állambiztonsági szerv részét. Fontos, hogy az említett törvény nem szankcionált, azaz nem jár funkcióvesztéssel, ha valakiről kiderül a kollaboráció, bár a PiS vezetői ezt rendkívül szerették volna.

A *dekommunizációs diszkrimináció* elemeként újra felmerült az egykori állambiztonsági szolgálatokkal együttműködő személyek nyugdíjainak csökkentése is. Korábban kétszer is napirenden volt az ügy, először Wałęsa, majd Kwaśniewski elnök is élt a vétőjogával, így az nem lépett életbe. 2008 szeptemberében a kormányon lévő Polgári Platform képviselői nyújtották be az újabb törvénytervezetet. Lényege, hogy az egykori állambiztonsági szolgálat és a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa (ez utóbbi a hadiállapot bevezetése pillanatában létrehozott alkotmányon kívüli végrehajtó szerv volt Wojciech Jaruzelski vezetésével) egykori funkcionáriusainak ún. nyugdíj-privilegiumait megszüntesse. A javaslatot támogatta Lech Kaczyński államfő és a Jog és Igazságosság pártja is. A baloldali ellenzék természetesen kritizálta. Végül 2009. január 23-án fogadták el (Dz.U. 2009 nr 24 poz. 145), eszerint közel 30 000 egykori állambiztonsági funkcionáriust érinthet a nyugdíjcsökkentés. A végső verzióból kivették a katonai hírszerzés funkcionáriusait. Az IPN adatai szerint kb. 80 000 személyre vonatkozatható a törvény, de kivételt tesznek azokkal, akik együttműködtek az ellenzékkel is. (Ez jelentős eltérés a cseh gyakorlattól.) Az AB megsemmisítette például azt a passzust, amely Jaruzelskinek a hadiállapot bevezetése után, mint a Nemzeti Megmentés Katonai Tanácsa vezetőjének jövedelme utáni nyugdíjára vonatkozott. Jaruzelski egyébként kijelentette, hogy ő kizárólag a hadseregben betöltött állásai után járó nyugdíjjal szeretne élni, az államapparátusban betöltött funkciói után járó összegről lemond.

Néhány szót ejtenünk kell a lengyel *kárpótlási törvényről* is (Dz. U. z 2009 r. nr 91, poz. 741), amelyet meglehetősen későn, csak 2009-ben fogadott el a Szejm. Azoknak a lengyel állampolgároknak a hozzátartozói részesülhetnek egyösszegű 50 000 zloty pénzbeli kárpótlásban, akik 1956 júniusában Poznańban, 1957 októberében Varsóban, 1970

decemberében a Tengeremelléken, 1976-ban Radomban, valamint a hadiállapot idején és az 1983–1989 közötti rendszerellenes demonstrációk alatt veszítették életüket.

Zárszóként meg kell említeni, hogy Lengyelországot is példaként szokták emlegetni a „kommunista múlttal történő szembenezésben”. Valóban, ma már Lengyelország sok mindent behozott e téren abból a hátrányból, amivel indult a '90-es évek elején. Az igazság azonban az, hogy a lengyel politikai életben nem történt meg a megbékélés, a mai radikális jobboldali erőket egyáltalán nem elégíti ki a jelen helyzet: radikális elszámoltatást követelve folyamatosan mérgezik a politikai közbeszédet; miközben a jobbközép Polgári Platform, valamint a baloldali és liberális erők természetesen megszabadulnának már a múlt állandó újraértelmezésének terheitől.

Lengyelország sokkal inkább példa lehet abban a tekintetben, hogyan lehet a történészekre bízva feldolgozni a múltat. Az IPN, annak ellenére, hogy komoly politikai nyomás alatt áll – bár ez az utóbbi időben csökkenni látszik –, jól végzi munkáját. Nem csupán emlékezetpolitikát folytat, hanem kutatásokat, kiadói és oktatói-továbbképzési tevékenységet is végez. Negatívumként kell említeni, hogy a történeti kutatásokra fordítandó állami források döntő többségét az IPN működése viszi el; számos látványos konferencia és kiadvány mellett alig jut forrás a hagyományos akadémiai kutatóintézetek számára. Másfelől az IPN ugyan őrzi az egykori állambiztonsági iratokat, de a kutatás rendkívül nehézkes a hozzájuk tartozó levéltárakban. Ha lehet, még a magyarországi szabályozásnál is szigorúbb feltételek között juthat a kutató dokumentumhoz. Végül meg kell említeni, hogy az IPN végzi azt a munkát, hogy az átvilágítási törvény alá eső személyek érintettségéről adatokat közöl az interneten. Sajnos, az itt közölt adatokból nem derül ki, hogy az illető valójában milyen szerepet játszott a múltban. Számos per is lezajlott az elmúlt években a valótlan adatok közlése miatt. Szakmai szemmel megállapítható, hogy az IPN internetes listája teljes mértékben érdektelen.

Magyarország: tényleg nem történt semmi?

Végül röviden fel kell vázolni a magyar eseményeket is. Annál is inkább, mert ma gyakran elhangzik, hogy nálunk nem történt semmi az elmúlt 22 évben („elmaradt a diktatúra vezetőinek felelősségre vonása, nemcsak jogi, de erkölcsi értelemben is”). Ez természetesen nem igaz. Magyarországon az 1956-os forradalom emléke szerves része volt a rendszerváltásnak. A nyolcvanas évek demokratikus ellenzéke állandóan napirenden tartotta a forradalom ügyét. Körükben alakult meg 1988-ban a Történelmi Igazságtétel Bizottság, tagjai voltak többek között Hegedűs B. András, Göncz Árpád, Nagy Erzsébet és Vásárhelyi Miklós. Nagy Imre kivégzésének 30. évfordulóján (1988) sürgették a kivégzettek újrateme-

tését és rehabilitálását. 1989. június 16-án megtörtént az újratemetés (ehhez hasonló szimbolikus szertartásra, a korábbi rendszerrel szembeni egyértelmű szakításra máshol nem került sor), majd az első szabadon választott parlament első törvénye kimondta, hogy 1956 forradalom és szabadságharc volt, s ezzel megteremtette ön maga és a forradalom közötti kontinuitást, valamint szakított a Kádár-korszakkal. A magyar parlament törvényben vállalta '56 örökségét (ez nem történt meg sem Csehszlovákiában az 1968-as, sem Lengyelországban az 1980–81-es eseményekkel kapcsolatban). Mindez nem jelentette azt, hogy a forradalom hagyománya az új rendszer szerves részévé vált volna. Sokkal fontosabb volt az új elit számára a forradalom delegitimációs szerepe, amellyel a régi elit leszerelhető volt, mint a forradalom eszméinek követése (gondoljunk csak arra, hogy a FIDESZ milyen gyorsan „felejtette el” saját eszmei példaképét, Bibó Istvánt). A hatalomba került jobboldal arra használta fel '56-ot, hogy egybemossa a sztálinizmust a kádárizmussal, végső soron a szocialistákat diszkreditálja. Utóbbiaknak szakítani kellett a kádárista ellenforradalmi tézissel, de ennek ellenére őket továbbra is ezen tézis örökösének tartották és tartják ma is. A szocialistáknak nem sikerült – a jobboldali kánonból kikerülők – Nagy Imrét sem a saját hagyományaik részévé tenni, így könnyen lehetett őket gyökértelessé, hazátlannak feltüntetni. Érthető, ha ebben az improduktív harcban nem szívesen vettek részt, inkább fátylat borítottak volna a múltra. E szándéknak természetesen erős társadalmi bázisa is volt, hiszen 1994-ben a választók hatalomba segítették azt a Horn Gyulát, akinek ismert volt a forradalom leverésében játszott karhatalmista szerepe. Ebben meglehetősen hasonló a helyzet a lengyelországihoz.

A rendszerváltás után a történelem kriminalizálására irányuló első kísérlet a Zétényi–Takács-féle *igazságtételi törvény* (1991) javaslata volt, amely végül az AB döntése nyomán soha nem lépett életbe. A tervezet arra adott volna lehetőséget, hogy az emberöléssel járó vagy hazaárulással felérő bűncselekményeket utólagosan büntetni lehessen akkor is, ha a maguk idejében (1944. december 21-e és 1990. május 2-a között) az uralmon lévő kommunista (vagy befolyása alatt álló) politikai rendszer azért nem torolta meg, mert azokat maga kezdeményezte. E törvény egyedülálló lett volna Közép-Európában. Még Lengyelországban sem merül fel, hogy az 1981-es hadiállapot bevezetését ne az akkor érvényben lévő jogszabályok (az akkori Alkotmány) alapján ítéljék meg (más kérdés, hogy azokkal összhangban volt-e, de azt a bíróság ma vizsgálja is). A törvény azt jelentette volna, hogy a magyar állam elveti a *nullum crimen et nulla poena sine lege* elvét, vagyis azt, hogy csak az elkövetéskor hatályos törvény szerint lehet valakit bűnösnek nyilvánítani és büntetéssel sújtani. Az AB határozat (11/1992. III. 5.) szerint az elévülést ugyan nem lehet megváltoztatni utólag, de azt is kiemeli, hogy büntethetőséget megszüntető okok „nem változtatnak a tett minőségén, az továbbra is bűncselekmény marad; közömbös az

is, hogy milyen okból nem üldözték a bűnöst. Ha az elévülés beállt, az elkövetőnek alanyi joga keletkezik arra, hogy ne lehessen megbüntetni.” Az AB szerint „közömbös, hogy az állam rosszul vagy egyáltalán nem érvényesítette büntető igényét, s az is, hogy milyen okból”. Az AB egyértelműen a jogállamiságot, a jogrendet tette az első helyre, leszögezte, hogy itt „egyszerűen nincs tere a történelmi helyzet, igazságosság stb. figyelembevételének”. A 2012-ben életbelépett új magyar Alaptörvény és az Átmeneti Rendelkezések egyértelműen azt mutatják, hogy a kormány az AB jogi értelmezését elveti, s a szubjektív visszavetítő „igazságosságot” a jogrend elé helyezi. Egy polgári demokratikus *jogállamban* a jogrend előrébbvaló, ha *hatalmi állam* van, akkor ez „elesik”, ezért el is vetik. Itt fontos hangsúlyozni, hogy a visszamenőleges igazságtétel, amelyet a Zétényi–Takács javaslat és a mai kormány által képviselt program tartalmaz, jogi anakronizmus, mivel visszavetítő mértékeket kíván bevezetni, mintha a jogrend nem állami kényszerrel kötelezett volna 1948–89 között.

Az utólagos átértékelés egyetlen valamelyest elfogadható módja csak az áldozat-központú *semmisségi törvényhozás*, amely szimbolikusan fejezi ki az új rendszer véleményét tagadott elődjéről. A kilencvenes években a közép-európai országok átmeneti kormányai idáig el is mentek. Ugyanakkor, aki ennél továbblép, az magát a történelmet ülteti a büntetőjogi vádlottak padjára. Ez a történelem kriminalizálása. Ez folyik ma Magyarországon. Ahogy Gustav Radburch német jogfilozófus 1946-os híres munkájában fogalmazott „a jogrendet akkor kell jogtalanságnak tekinteni, ha a törvény és az igazságosság közötti ellentmondás olyan elviselhetetlen mértéket ért el, hogy a törvénynek, mint igazságtalan jognak az igazságosság előtt meg kell hátrálnia”. Radburch e formulájában a Harmadik Birodalom jogrendjét tekintette jogtalanságnak az igazságosság előtt, s joggal tette Hitler rendszerét a vádlottak padjára. Kérdés, hogy mindez alkalmazható-e az államszocialista rendszerekre vonatkozóan. A mai magyar kormány szerint – nem kérdés – egyértelműen igen, a történész szakma szerencsére ennél sokkal árnyaltabb, s rámutat a rendszer saját társadalmi legitimitására, amelyhez idővel hozzátársult a nemzetközi elfogadás és legitimáció is.

A semmisségi törvényhozásban élenjárt a térségben Magyarország, és hazai specialitásnak tekinthetőek az ún. semmisségi törvények. Még az első szabad választásokat megelőző állampárti parlament hozta meg az elsőt az 1956-os forradalom után történt perekkel kapcsolatban (1989/XXXVI tv.). Semmissé tették „a népfelkeléssel összefüggésben elkövetett politikai bűncselekmény, valamint az ezzel bűnhalmazásban – harci cselekmények során – elkövetett emberölés, rablás, közveszély okozás vagy személy elleni erőszak miatti” ítéleteket. Ezt a gyakorlatot folytatta az Antall-kormány: 1990-ben törvényt hozott a parlament az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélésekről (1990/XXVI tv.). Eszerint semmisnek tekintendők „az állam belső és külső biztonsága elleni

bűncselekmények, a tervbűncselekmények, az árdrágító és közellátás elleni bűncselekmények, valamint a társadalmi tulajdont károsító bűncselekmény feljelentésének elmulasztása miatti elítélések”. Két évvel később az egyes „állam és közrend elleni bűncselekmények” miatt történt elítélések semmissé nyilvánításáról (1992/XI tv.) határozott a parlament. Előbbi kimondta, hogy „a törvénytelenül üldözöttek ügyeiben gyakorolt kegyelmi elhatározások alkalmatlanok voltak a sérelmek orvoslására, mert az el nem követett bűnök nem bocsáthatók meg”. Így a magyar parlament nem a rehabilitáció irányába indult el, hanem a régi jogrendszer törvénytelenységét mondta ki. E jogszabályok lényegében abból indultak ki, hogy a „kommunista rendszer” és annak törvényei is elfogadhatatlanok, nem azok alapján kell megítélni egy-egy akkori ítélet jogszerűségét. A semmisségi törvények máig érvényben vannak. Sőt, az első FIDESZ-kormány idején is hoztak ilyen jellegű jogszabályt (az 1956. évi forradalom és szabadságharc utáni leszámolóással összefüggő elítélések semmisségének megállapításáról szóló 2000/CXXX tv.).

A múlttal történő szembenézés egyik elengedhetetlen feltétele a *tényfeltárás*. Kijelenthető, hogy e téren jól áll Magyarország, és az egészséges nemzeti önismeret kialakulásáért sokat tett a tudomány. Szakmailag teljesen értelmezhetetlen a kormány azon követelése, hogy el kell kezdeni az 1944 utáni történelem feltérképezését, az elmúlt rendszer működtetőit meg kell nevezni. Hiszen ennek a tudásnak ma már nagyrészt teljesen a birtokában vagyunk. Maga a magyar kormány is tett ilyen kezdeményezéseket korábban: az 1993. január 21-én kelt határozatával „az elmúlt rendszer éveiben elkövetett egyes bűncselekmények feltárására” bizottságot hozott létre. A Tényfeltáró Bizottság feladata volt meghatározni, hogy milyen sortüzek voltak 1956. október 23-tól az év végéig, hogy milyen megtorlás követte az 1956-os forradalmat és szabadságharcot. A Bizottság munkáját könnyv formájában Kahler Frigyes szerkesztésében nyilvánosságra is hozták. A tényfeltárásban még fontosabb szerepet játszott az 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete, amely a Boross-kormány idején vált közalapítvánnyá. Munkássága nem csak itthon, hanem a világon mindenütt elismerést váltott ki. Szimptomatikus, hogy 2012 januárjában éppen a FIDESZ–KDNP-kormány szüntette meg az Intézet működését.

Hasonló tényfeltáró és elemző munkát végez a Politikatörténeti Intézet, amely állami támogatásban sem most, sem az első Orbán-kormány alatt nem részesül(t). Pedig éppen az 1945–1947 közötti időszakra, a Rákosi-korszakra, majd az 1956-os forradalomra vonatkozóan több tucatnyi dokumentumkötetet, monográfiákat és tanulmányok százait publikálta, amivel jelentősen hozzájárult a történelmi ismeretek és a kormányzat számára is oly fontos nemzeti önismeret bővítéséhez. Az Intézet produktumai ma szerves részei a tudományos közéletnek, hivatkozási alapnak számítanak. Ennek ellenére a kormány eltökölt az Intézet és a hozzá

tartozó levéltár ellehetetlenítésében. A folyamat szervesen következik a már idézett átmeneti rendelkezésekből, amelyben a kormány leszögezte, hogy „a Magyar Szocialista Munkáspárt és jogelődjei, valamint a kommunista ideológia jegyében kiszolgáltatásukra létrehozott egyéb politikai szervezetek *bűnöző szervezetek* voltak, amelyek vezetői *el nem évülő felelősséggel tartoznak* az elnyomó rendszer fenntartásáért, irányításáért, az elkövetett jogsértésekért és a nemzet elárulásáért”. Vagyis egyértelműen a Zétényi–Takács-féle elgondolás felmelegítéséről és annak továbbfejlesztéséről van szó. Ennek jegyében nyújtotta be 2012 áprilisában a nemzeti erőforrás miniszter „a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény” módosítását tartalmazó T/6774. számú törvényjavaslatot is. Eszerint „az 1944–1989 között működött Magyar Dolgozók Pártja (MDP), Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP), ezek társadalmi szervezetei (Magyar Partizánszövetség, Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége, Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, Magyar Nők Országos Tanácsa), ifjúsági szervezetei (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség, Dolgozó Ifjúság Szövetsége, Kommunista Ifjúsági Szövetség, Népi Kollégiumok Országos Szövetsége, Magyar Úttörők Szövetsége), valamint a Szakszervezetek Országos Tanácsa, a szakszervezeti tanácsok és ágazati szakszervezetek iratai az állam tulajdonát képezik”. Mindez azt jelenti, hogy az Alaptörvénnyel összhangban a „bűnös” szervezetek dokumentumainak az állami levéltárban a helye, ezzel gyakorlatilag likvidálni lehet a Politikatörténeti Intézet alá tartozó törvényesen működő, és a szakmai szervezetek által folyamatosan felügyelt magánlevéltárat, s meg lehet fosztani az ingatlanhasználati jogától is. Az igazsághoz tartozik, hogy az egykori pártlevéltárakat minden más közép-európai országban államosították a rendszerváltás idején. A magyar helyzet annyiban speciális, hogy az 1991-es levéltári államosítás alkalmával nem mindent államosítottak, például az egykori SZOT iratokat a jogutód MSZOSZ tulajdonában hagyták, de a kutatók számára teljes mértékben hozzáférhetőek a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban. Az, hogy 2012-ben felmerül ezen (magán)iratok államosítása, nem szolgál mást, mint az intézmény felszámolására való törekvést. Az az állítás pedig, hogy a jelenlegi helyzetben nem ismerhető meg a múlt, teljes mértékben hazugságon alapszik. A Magyar Országos Levéltár például évekkel ezelőtt közzétette az interneten az MDP és az MSZMP vezető szerveinek (KV, PB, KB) üléseiről készült jegyzőkönyvek szkennelt változatát (www.digitarchiv.hu), de a levéltárban egyébként is kutatható a korszak teljes egésze.

Az Átmeneti Rendelkezésben viszont igazat állítanak, amikor azt mondják, hogy a „kommunista” rendszer működtetőinek *megbüntetése* elmaradt. Ebben természetesen az is szerepet játszott, hogy az 1956 utáni megtorlás irányítói már nem élnek (Biszku Béla egykori belügyminiszter kivételével). Ugyanakkor a rendszer áldozatainak tekintett

személyek kárpótlása meglehetősen hamar elfogadásra került. A múlt áldozat-központú megközelítése kevesebb vitát, az elitben pedig kevesebb érdeksérelmet okozott. Magyarország élenjárt a *kárpótlás* terén: már 1990-ben létrejött a Kárpótlási Hivatal, 1992-ben pedig elfogadták – a térségben elsőként – a magyar kárpótlási törvényt (1992/XXXII tv.), amely kimondta, hogy „kárpótlás illeti meg e törvényben meghatározott esetekben azokat a személyeket, illetőleg hozzátartozóikat, akiket 1939. március 11. és 1989. október 23. között az életüktől vagy szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak”. A törvény ugyanakkor „kizáró” jellegű is volt, hiszen konkrétan meghatározta, hogy kik nem részesülhetnek kárpótlásban. Tehát ha valaki az államvédelmi szerveknek hivatásos állományú tagja volt, vagy részt vett az 1956-os forradalom leverésében, akkor már érdemei ellenére sem részesülhetett a kárpótlásban. (Ebben radikálisabb a lengyel törvélynél.) A törvényt 1997-ben kiegészítették a nácik által deportáltak és a Szovjetunióba elhurcoltak kárpótlásával (1997/XXIX tv.). Végül 2006-ban még egyszer megnyitották a „kaput” azok előtt, akik valamilyen okból nem éltek e jogukkal, vagy korábban hiányos dokumentáció miatt elutasították kérelmüket. A Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium adatai szerint 2006. december 31-éig, mintegy 95 000 kérelem érkezett a hivatalhoz. (<http://www.kimisz...>)

A magyar kárpótlási törvényekhez képest a jelenlegi Alaptörvény időben leszűkítette a „nemzetiszocialista és kommunista diktatúráknak” nevezett korszakot: 1939 helyett 1944-re teszi a kezdetét. Ebből következik, hogy egy esetleges újabb kárpótlás esetén szűkebb lenne a potenciális kérvényezők köre is. A korábbi szakaszhatár egyébként teljes mértékben egybeesett a lengyel és a cseh-szlovák gyakorlattal. De úgy tűnik, a kormány nem is szándékozik további (anyagi jellegű) kárpótlást nyújtani a „diktatúra” áldozatainak. Erre utal az Átmeneti Rendelkezések egy bekezdése, amely úgy fogalmaz: „minden magyar polgár, aki a kommunista diktatúrával szemben ellenállást tanúsított, akit a diktatúra kiszolgálói emberi méltóságában és jogaiban megsértettek vagy igazságtalanul üldöztek, ha e jogsértésekben nem vett részt, *elismerést és erkölcsi elégtételt* érdemel”. Ugyanakkor minimális kikaput mégis hagytak a döntéshozók az anyagi kártalanításra is, ha sikerül elfogadniuk olyan törvényt, amely az egykori állampárt még élő vezetőinek nyugdíjsökkentését írná elő, akkor az abból befolyt összeget fordítanák e célra. Nem kérdéses, hogy ez minimális mértékű juttatás lehet csupán.

A cseh-szlovák gyakorlathoz képest későn, de a lengyelt jóval megelőzve került elfogadásra az első *lusztrációs törvény* (1994/XXIII tv.). Jellemzően az első jobboldali többségű parlament működésének utolsó napjaiban. Eszerint ellenőrizni kellett, hogy bizonyos állami funkciókban lévő személyek hivatásos – nyílt vagy „szigorúan titkos” – állományú tisztként teljesítettek-e szolgálatot a volt BM III/III Csoportfőnökségnél, illetve elődeiknél, adtak-e a hálózati feladatok vállalására vonatkozó,

saját kezűleg aláírt nyilatkozatot, és adtak-e jelentést vagy kaptak-e tevékenységükért illetményt, prémiumot, illetőleg kedvezményt, vagy teljesítettek-e szolgálatot 1956–1957-ben karhatalmi alakulatban; betöltöttek-e olyan politikai vagy állami tisztséget, amelyben a BM III/III feladatkörébe tartozó adatokról döntéseikhez tájékoztatást kaptak, illetve tagjai voltak-e a Nyilaskeresztes Pártnak. Az Alkotmánybíróság számos pontban bírálta a törvényt, szerinte több alapjogot is sértett, néhány paragrafust meg is semmisített. Az AB kimondta, hogy „a lusztráció nem utólagos igazságtétel, de nem is kifejezetten a múlt feltárására törekszik”. A törvényt később számos alkalommal módosították. Egyik legnagyobb hiányosságán azonban nem változtattak: kizárólag a belső elhárításra, azaz a III/III-as csoportfőnökségre korlátozta az átvilágítást. A másik vitatott pontja pedig az ún. közvélemény-formálókat érintette. A 2000-ben elfogadott új törvényben az átvilágítandók körét kibővítették a sajtó azon szereplőire, akik „a politikai közvélemény alakítására közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakorolnak” (2000/XCIII tv.). Ezzel évekkel megelőzte a magyar parlament a lengyel jogalkotókat, Varsóban ugyanis csak a Kaczyński által vezetett koalíció idején (2005–2007) hoztak hasonló tartalmú törvényt.

Az 1996-os módosítással létrejött a Történeti Hivatal azzal a céllal, hogy „az iratok kezelésére, őrzésére speciális szabályokat kell megállapítani, célszerű, hogy e feladatokat a Kormánytól és a Belügyminisztériumtól teljesen független, önálló szervezet végezze”. E kezdeményezés szintén évekkel megelőzte a csehszlovák és a lengyel folyamatokat. A szabályozás legnagyobb – máig ható – hibája, hogy a jelenlegi nemzetbiztonsági szolgálatokra bízta, hogy milyen iratokat ad át a TH-nak. 2001-ben a Hivatalt állami szaklevéltárrá minősítették át (2001/XLVII tv.). A legfontosabb változást az irategyesítés jelentette: a nem jogállami titkosszolgálatok és a jogállami titkosszolgálatok iratait egyesítették. Majd 2002-ben az áldozatok *információs kárpótlása* feltételeinek megteremtése érdekében a TH-ból létrehozták az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárát (2003/III tv.). A törvény fontos megállapítása, hogy az előző korszak titkosszolgálati iratai nem tekinthetők államtitoknak, ezért minősítésük megszűnik. Ennek ellenére még ma is igen nehéz a hivatásos történész számára is a kutatás. Végül 2007 nyarán kormányrendelettel felállítottak egy Szakértői Bizottságot Kenedi János vezetésével. Mivel a Bizottság jelentése nyilvános, és az eddigiek közül a legalaposabban mutatja be a jelenlegi helyzetet, ezért itt nem szükséges a témát bővebben tárgyalni. A Bizottság munkája ugyan nem volt teljesen szabad, nem vizsgálhatták például a nyilvántartásokat, illetve azok kezelési módjait 1990. február 14-e után. Nem tudta a Bizottság elérni, hogy a mágnesszalagokra rögzített információkat teljes egészében megismerhessék. Ez azonban szintén politikai akaraton múló kérdés, nem pedig szakmai. A parlamenti többség egyetlen törvénymódosítással rendezhetné a helyzetet.

A felvázolt törvényhozási folyamatokból egyértelműen látszik, hogy Magyarország nem maradt le a „múlttal történő szembenezés” terén Csehországtól és Lengyelországtól. Nincs cseh (szlovák) és lengyel példa, amit követnünk kellene e téren. Minden országban úgy alakultak a dolgok, ahogy az a belső folyamatokból, sajátosságokból következett. Nem is erről van szó. Az Alaptörvényből és az Átmeneti Rendelkezésekből egyértelműen kiolvasható, hogy a FIDESZ–KDNP kormánykoalíció kizárólag a saját hatalmának legitimálása és a nemzeti tőkésosztály védelme érdekében foglalkozik a kérdéssel. Gazdasági siker hiányában, és a neo-liberális gazdaságpolitika kilátástalansága miatt nincs más lehetősége a kormánynak, mint hogy a politikai eszköztár teljes arzenálját felvonultatva birtokba vegye a múltat, s önmagát tegye meg a nemzet egyetlen legitim politikai erejévé. Ezért kell kiiktatni minden olyan hagyományt és politikai tényezőt, ami e terv akadályja lehet. Nem a múlt megismerése a fontos számukra, hanem minden alternatív gazdasági és politikai elképzeléssel történő leszámolás, illetve azok jövőbeni kialakulásának törvénnyel való megakadályozása. A jobboldali erők ma azon dolgoznak, hogy egy homogén történelmi tudattal rendelkező társadalmat alakítsanak ki, még akkor is, ha ez a tudat hamis lesz. A cél az alternatív gondolat megbélyegzése és eltírása. Rendkívül veszélyes ez a történelemtudományra és a nemzeti önismeretre nézve is. Előbbit tekintve, mi értelme a történész munkájának, ha kérdéseket sem tehet fel, hiszen a válaszokat már alkotmányba vésték? Utóbbit nézve pedig, milyen társadalom lesz az, amelyik egy adott politikai erő hamis mítoszain fog felnőni? Aki egy kicsit ismeri a történelmet, az pontosan tudja erre a választ.

Van azonban ennek a felfogásnak egy államelméleti vonatkozása is, amely az államrezon („raison d'état”) problémáját érinti. Minden államférfi előtt ott áll az állami öfenntartás és növekedés kényszere, és „az államrezon szolgáltatja a növekedés módjait és céljait”. Friedrich Meinecke német történész Machiavelli nyomán kifejtett államrezon felfogása szerint „minden állam számára, minden pillanatban az állami cselekvésnek egy eszményi pályája, egy eszményi államrezon létezik”. E jog gyakorlása mindenkit megillet a történelemben. A rendszerváltás utáni antikommunista politikai gondolkodás ezt a jogot elismeri ugyan, különösen önmagára vonatkoztatva, csak az államszocialista rendszerekkel tesz kivételt. Automatikusan úgy kezeli, mint amelyet nem illet meg az államrezon védelme és gyakorlása. Meinecke azt írja, hogy az „államrezon eredete két forrásra vezethető vissza, az uralmat gyakorlók személyes hatalomvágyára és az uralt nép szükségleteire, mely azért tűri a hatalmat, mert ellenszolgáltatást kap érte, s a maga látens hatalmi és életösztönei által az uralmon lévők hasonló ösztöneit táplálja. Az uralkodót és az alattvalókat közös kötelék, a közösség ősi emberi szükséglete köti össze.” A rendszerváltás utáni jobboldali antikommun-

nista kormányok – és ebben most élen jár a FIDESZ–KDNP-kormány – önkényesen úgy értelmezik az államszocialista rendszereket, hogy ezt a „közös köteleket” eltagadják, s kizárólag a kommunisták hatalmi ösztöneire helyezik a hangsúlyt. Ma már nincs a térségben olyan komolyan vehető történész, aki elfogadná ezt a fekete-fehére leegyszerűsített képletet, viszont a térség jobboldali kormányainak propagandagépezete időről-időre ezt sulykolja a tömegekbe, egyre inkább ez jelenik meg a közoktatásban is. A mai magyar kormány „történet-politikája” tehát teljes mértékben beleillik az eddigi folyamatokba, és ma úgy látszik, hogy Közép-Európában a legradikálisabb forgatókönyvet szeretné megvalósítani. Lengyelországban nem véletlenül tekint a radikális jobboldali Jaroslaw Kaczyński példaként Orbán Viktor politikájára. Más kérdés, hogy Varsóban ezek a politikai erők régóta és stabilan ellenzékben vannak (egyelőre).

Természetesen nem arról van szó, hogy semmin nem kell és nem szabad változtatni. Lehet változtatni az egykori állambiztonság ügynökeinek nyilvánosságra hozatali szabályain. A cseh és a lengyel gyakorlathoz hasonlóan létre lehet hozni egy internetes adatbázist, amely tartalmazhatná az összes egykori együttműködő nevét. Azon is lehet vitatkozni, hogy kikre terjedjen ki a nyilvánosság, illetve kikre nem. Elfogadható érvelésnek látszik, hogy az „állami feladatot ellátók” adatai nyilvános adatok (ezt az AB is megerősítette), tehát ebből a szempontból nem lehet különbséget tenni egy állambiztonsági tiszt vagy ügynök és egy volt párttitkár között. Ha utóbbi adatai nyilvánosak, akkor az előbbieké is az kell hogy legyen. Ezen érvelés szerint a jogállamnak jogában áll felülbírálni még a saját korábbi titkosításra vonatkozó döntéseit is, és nyilvánosságra hozhatja minden alkotmányértés nélkül e személyek adatait. Tehát elviekben semmi nem akadályozhatja ma sem azt, hogy minden ügynök neve és adatai nyilvánosak legyenek. A kollektív múlt megismerése és az információs önrendelkezési jog közérdek. Más kérdés, hogy ennek milyen társadalmi és tudományos hozadéka lenne. A cseh és a lengyel tapasztalatok azt mutatják, hogy társadalmilag káros is lehet, tudományosan pedig semmilyen új eredményre nem juthatunk ezáltal. A történést a folyamatok, a mechanizmusok foglalkoztatják, nem pedig nevek sokasága. Az amúgy is „beteg” magyar társadalom számára pedig nem biztos, hogy újabb sebek feltévése, újabb gyűlölködéshez vezető döntés szükséges.

Törvénymódosítással lehet könnyíteni a történész-kutató munkáját is: ne a bíróság állapítsa meg minden egyes esetben, hogy valaki együttműködött-e az egykori szolgálatokkal vagy sem, bízzák ezt a szakértelemmel bíró történészekre (a jelenlegi jogszabályok keretei között szinte senkiről nem lehet kimondani, hogy ügynöke lett volna az egykori állambiztonságnak, lásd: Ungváry–Kiss ügy). Az iratmegsemmisítések és az iratok feldolgozatlanlansága miatt rendkívül nehézkes legalább két különböző forrást találni ugyanarra a személyre vonatkozóan. A mai szabályok

szerint még az sem minősül ügynöknek, akinek a saját kézzel aláírt be-
szervezési lapja megtalálható. Ilyen korlátozásokról sem a csehszlovák,
sem a lengyel jogalkotásban nem tudunk. A jelenlegi kormány azonban
éppen szigorítani szeretné a kutathatóságot azzal, hogy megszünteti az
ÁBTL szakmai kuratóriumát és egyetlen személy kezébe adja a jogot,
hogy eldöntse, ki kutathat és ki nem.

Egyáltalán nincs szükség azonban újabb vizsgáló (?) bizottságra, az
ún. Kenedi-bizottságok a lehető legalaposabban végezték el a munkájukat.
És végül, semmilyen szakmai érv nem szól a tervezett Nemzeti Em-
lékezet Bizottság létrehozása mellett sem. A jelenlegi folyamatokat látva
és az Átmeneti Rendelkezőkben lefektette jövőbeni céljait tekintve („a
Nemzeti Emlékezet Bizottsága feltárja a kommunista diktatúra hatalmi
működését, a kommunista hatalmat birtokló személyek és szervezetek
szerepét, és tevékenysége eredményeit átfogó jelentésben, valamint
további dokumentumokban közzéteszi”) világos, hogy nem a történelem
megismerése, hanem a történelem (a jobboldali erők vélt, vagy valós
ellenségeinek) kriminalizálása lesz tevékenységének fő eleme. Reméljük
nem így lesz!

Irodalomjegyzék

(Az idézett törvényeken kívül a tanulmányhoz felhasználtam a következő írá-
sokat:)

- A Kenedi-bizottság jelentése. (2008) Budapest, <http://mek.oszk.hu/08400/08450/08450.pdf> (Letöltve: 2012. 05. 12.)
- David, Roman 2011: *Lustration and Transitional Justice. Personnel systems in the Czech Republic, Hungary, and Poland*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press
- David, Roman: *Zákon o protipravnosti komunistického režimu nebo právní zásady uznáváné civilizovanými národy?* 01.11.1999. <http://www.obcinst.cz/clanek.asp?id=620> (Letöltés: 2012. 05. 11.)
- Elster, John 1998: Coming to terms with the past. A framework for the study of justice in the transition to democracy. *European Journal of Sociology*, 1998. vol. 39. 7–48.
- Eyal, Gil 2003: *The origins of Postcommunist Elites. From Prague Spring to the breakup of Czechoslovakia*. London – Minneapolis, University of Minneapolis Press
- Jan, Rokita – Antoni, Dudek 2005: *Raport Rokity. Sprawozdanie Sejmowej Komisji Nadzwyczajnej Do Zbadania Działalności MSW*. Kraków, Arcana
- Kaszás Péter 2003: A csehországi példa. Elnökválasztás előtt a kelet-közép-európai mintaállam. *Magyar Nemzet*, 2003. január 2. <http://mno.hu/migr/a-cseh-orszagi-pelda-722192> (Letöltés: 2012. 05. 11.)
- Kende Péter 2000: Igazságtétel. *Beszélő*, 5. évf. 3. sz. 86–89.
- Łazarewicz, Cezary – Janicki, Mariusz 2011: Zbrodnia, kara i odszkodowania. *Polityka*, Nr 50. 2011. december 7. 16–18.

- Mayer, Françoise 2011: *Češi a jejich komunismus. Paměť a politická identita*. Praha, Argo
- Meinecke, Friedrich 2003: Az államrezon fogalma. In: *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. (Szerk.: Takács Péter), Budapest, Szt. István Társaság, 2003. 71–90.
- Mitrovits Miklós 2009a: A hadiállapot és a „Jaruzelski-per”. *Egyenlítő*, VII. (2009) 12. sz. 32–35.
- Mitrovits Miklós 2009b: Szembenézés a múlttal – Lengyelország története (1956–1989). Historiográfiai megközelítések. *Múltunk*, 54. évf. (2009) 4. sz. 122–153.
- O stanie wojennym. W *Sejmowej Komisji Odpowiedzialności Kostytucyjnej. Sprawozdanie komisji i wniosok mniejszości wraz z ekspertyzami i opiniami historyków*. (1997) Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe
- Radburch, Gustav 1946: Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. *Süddeutsche Juristenzeitung*, 1946. 105–108.
- Ripp Zoltán 2003: Az ötvenhatos hagyományok és a politika. *Mozgó Világ*, 29. évf. 2003. 8
- Sortüzek – 1956. (1993) (Szerk.: Kahler Frigyes), Budapest, IM
- Ügynökök és akták. *Nemzetközi konferencia az átvilágításról és az állambiztonsági iratok sorsáról*. (2003) (Szerk.: Halmai Gábor), Budapest, Soros Alapítvány
- <http://www.abscr.cz/cs/vyhledavani-evidencni-zaznamy?language=cs&page=evidencni-zaznamy> (Letöltés:2012. 05. 12.)
- <http://www.kimisz.gov.hu/hivatalunk/hivatal.html?query=s%C3%A9relmei> (Letöltés: 2012. 05. 11.)

„Ügetőverseny”, 1975

Marx a moziban

Marx a moziban. Marx at the Movies. Ezzel a csábító címmel rendezett idén márciusban kétnapos konferenciát a prestoni egyetem, hivatalos nevén a University of Central Lancashire. A város az észak-angol ipari táj minden szomorúságát felmutatja: bezárt gyárak, forgalomból kivont, gyomosodó vágányok, magas gyermekszegénység, sivár képet nyújtó belváros. Maga Marx is járt itt 1850-ben, s a város akkori kaotikus és ellentmondásos fejlődésére utalva a „jövő Szentpétervárjának” nevezte. 1842-ben a textilmunkások tüntetésébe belelőtt a hadsereg, s megölt négy munkást. Charles Dickens részben itt gyűjtötte az anyagát a *Nehéz idők* című regényéhez. A tizenkétezer hallgatót oktató Lancashire-egyetem részben éppen az ipari depresszió következményeit igyekszik enyhíteni, diákokat, értelmiséget, jövőt vonzva a városba. De ahogy vendéglátóink már a konferenciát megelőző esti sörözésen elmondták, az egyetem eredete a „polytechnic”, vagyis nem tartozik a patinás angol elitegyetemek közé. Média-fakultása viszont az egyik legrégebb és legrangosabb ilyen intézmény az Egyesült Királyságban. Magát a konferenciát is a fakultásnak otthont adó Media Factory-ban rendezték meg, s a három szervező, Ewa Mazierska, Lars Kristensen és Anandi Ramamurthy maguk is a média-szak oktatói.

Mivel maga Marx sohasem járt moziban – évtizedekkel a mozgókép feltalálása előtt élt –, a konferencia címe széleskörű képzetársítást engedélyezett a résztvevőknek. Az előadók egészen durva leegyszerűsítéssel kétféle módon közelítettek a témához. Egy részük a szocialista elkötelezettségűnek amúgy nem nevezhető filmekben és filmtípusokban igyekezett felmutatni a marxi filozófia hatását, mások a szocialista országokban készült, illetve a szocialista forradalmakhoz kapcsolódó alkotásokat elemezték.

A konferencia bevezető előadását a londoni John Hyutnik professzor tartotta két „polgár”, Marx és az *Aranypolgár*ban szereplő Kane alakjának felvillantásával. A marxi életműről több könyvet publikáló professzor *A tőke* angol fordításának vitriolos kritikájával kezdte előadását, s azt is megtudhattuk tőle, hogy maga Marx szerint a tizedik fejezettel érdemes a nagy mű elolvasását kezdeni. Hosszan fejtegette, hogy az eredeti tőkefelhalmozásra („original accumulation”) az angol irodalomban a félrevezető „primitive accumulation” kifejezés rögzült a rossz fordítások nyomán. Orson Welles *Aranypolgára* (angol eredetiben egyszerűen *Ci-*

tizen Kane) az ő értelmezésében ezt az eredeti tőkefelhalmozást jeleníti meg, a tőke mindenhatóvá válását mutatja be egyetlen személy életén keresztül. Kane modellje William Randolph Hearst, a múlt századelő sajtómogulja volt, aki a példányszám emeléséért háborúkat tudott ki-robbantani, s a csatamezőknél nem sokkal békésebb New York-i zenei életben is érvényesítette akarátát. Welles ebben a világhírű filmjében könyörtelen analízisét adja a kapitalizmusnak, s azt is bemutatja, hogy a tőkés kézben levő médiabirodalmak hogyan élnek vissza az úgynevezett „sajtószabadsággal”, és miként manipulálják a közvéleményt. Nem véletlen, hogy Hollywood feketelistára tette Wellest. Bár ezt nyíltan nem mondta ki, Hyutnik professzor végeredményben azt boncolgatta, hogy a marxizmussal nyíltan nem azonosuló Orson Welles a marxizmus és A tőke szellemében jeleníti meg az amerikai imperializmus „hőskorának” egyik legismertebb formálóját.

A plenáris előadás után panelekben folytatódott a konferencia, párhuzamosan három futott belőlük, s összesen huszonnyolc tematikus panelt raktak össze a szervezők. Valamiképp az aranyoligarcha nyitó előadás gondolatmenetét követték azok az előadások, amelyek a kapitalista filmpiac jellegzetes produkcióiban próbálták meg felmutatni a marxizmus – vagy legalábbis egy ösztönösen baloldali ideológia – nyomait. Lelkes teoretikusok a sci-fi műfajában, így például a *Mátrix*ban is felfedezni vélték ilyen hatást. A legelegánsabb – bár erősen vitatható – előadást e vonulatban az aberystwythi egyetem emeritus professzora, Martin Baker tartotta. Ő és kutatótársai *A Gyűrűk ura* című kultuszfilmre beérkezett, mintegy huszonötezer nézői véleményt dolgozták fel. Baker professzor szerint *A Gyűrűk ura* a marxizmushoz hasonlóan reményt sugároz nézőinek, azt mutatja be, hogy az egyszerű emberek is bátrak lehetnek, és ellenállhatnak a világ gonosz erőinek. A film „szekuláris vallásossága” ilyen értelemben egy jobb jövőbe vetett hitet, és az érte való küzdelem értelmét juttatja el sok millió olyan nézőhöz, akik sohasem néznének meg elvont művészfilmeket. Én annak idején öt perc után kikapcsoltam a tévében *A Gyűrűk urát*, s abból az öt percből is a nyomasztó unalom és a történet bugyutasága maradt meg bennem. Elég hosszú ideig voltam filmkritikus ahhoz, hogy felismerjem, mi a kommersz – legalábbis számomra, az én ízlésemnek. Vitába is keveredtem a professzorral, azt fejtegettem, hogy az efféle kommersz sokkal inkább leszereli, mintsem felkelti a világ megváltoztatásának vágyát az úgynevezett „egyszerű nézőkben”. Válaszul azt a tetszetős, de számomra megkérdőjelezhető kijelentést tette, hogy nincs objektív mércéje az esztétikai értéknek, s szerinte még a Sylvester Stallone főszereplésével készült, szuper-hollywoodi *Judge Dredd (Dredd bíró)* is az igazságosabb világ iránti igényt elégítette ki. Itt abbahagytam a vitát.

Az emeritus professzor után egy diák következett, a londoni egyetemen tanuló Hiu M. Chan, aki „Egy amerikai szocialista Sanghajban” címen Charlie Chaplin kínai népszerűségéről tartott érdekes előadást. Egészen

friss, 2011-es felmérések szerint is Chaplin a legismertebb amerikai „celeb” Kínában, még Bill Gates-nél is sokkal többen ismerik a nevét. Míg a kommunisták 1949-es hatalomátvétele után a legtöbb amerikai film eltűnt a mozikból, Chaplin filmjeit évtizedeken át, átűtő sikerrel vetítették. Nem meglepő módon Chan szerint (is) az 1936-os *Modern idők*ről mondható el leginkább, hogy már-már marxi eszközökkel elemzi a kapitalista kizsákmányolást és elidegenedést. Az előadás párhuzamot vont a *Modern idők* és az 1949-ben, közvetlenül a kommunista hatalomátvétel után készült, *Híd* című kínai film között is. (Ez utóbbit sajnos az előadón kívül senki sem látta a konferencia résztvevői közül.)

Az egyértelműbben szocialista tematikájú vagy irányultságú filmekről szóló előadások közül a brit baloldali értelmiség örökzöld nagy toposzárról, a spanyol polgárháborúról szólók voltak a legizgalmasabbak. Alan Sennett a manchesteri egyetemről a köztársasági Spanyolország ügyét a mozikban és filmtékákban sok évtizede töretlen szépséggel népszerűsítő dokumentumfilmet, Joris Ivens *The Spanish Earth (A spanyol föld)* című alkotását elemezte. (A film narrátorra egyébként Orson Welles volt, ami a szocialista ügy melletti bátor kiállásnak számított 1937-ben.) Magam is emlékszem egy régi vetítésre a műegyetemi filmklubban, amikor baloldalinak aligha nevezhető évfolyamtársnőm is könnyekig meghatódott a film poézisén. Alan Sennett nem sokat törődött az efféle érzelmekkel, azt bizonygatta, hogy a baloldali kultuszfilmnek számító alkotás valójában keményen sztálinista propaganda. Jellemző epizódként felvillantotta a filmben lendületes forradalmárként megjelenő és nagyszerű szónoklatot kivágó Comandante Carlos pályafutását. Carlos parancsnok, eredeti nevén Vittorio Vidali a KGB-vel együttműködve sok, gyanúsnak bélyegzett kommunistát és más forradalmárt gyilkolt meg a spanyol polgárháború „belső frontján”, könyörtelen hóhéra volt a nem-sztálinista köztársasági harcosoknak. Később Trockij mexikói meggyilkolásában is közreműködött. A rövid életű Trieszt Szabad Terület Kommunista Pártja vezetőjeként a Sztálin–Tito konfliktusban Sztálin mellé állította a pártot. A sokszoros gyilkos hosszú ideig az olasz parlament kommunista képviselője is volt, végül ágyban, párnák közt halt meg.

A sztálinista (noha megejtően szép és magával ragadó) *A spanyol föld* méltó ellenpontja Ken Loach *Land and Freedom (Föld és szabadság)* című, Magyarországon is ismert filmje. A George Orwell írásai alapján készült filmet John Cunningham, a sheffieldi egyetem oktatója elemezte. John Cunningham nem ismeretlen az *Eszmélet* köre előtt sem, a bányászból munka közbeni tanulásal értelmiségivé vált, rokonszenves tanár a kilencvenes években közel egy évtizedet Magyarországon töltött. Loach filmje arról szól, hogy a kommunizmus nem azonos a sztálinizmussal. A spanyol, leginkább trockistának nevezett P.O.U.M ezt próbálta megjeleníteni, s tagjait egyforma kegyetlenséggel üldözték előbb Sztálin, majd Franco pribékjei. A film legérdekesebb jeleneteinek Cunningham – másokkal együtt – a kollektivizálásról szóló vitákat ne-

vezte. Ken Loach, a talán legismertebb és ma is aktív baloldali brit filmrendező a Skót Szocialista Párt támogatójának számít, s ez a filmje is a szabadságpárti antikapitalizmust hozza emberközelbe. (A prestoni baráti beszélgetéseken többször is elhangzott, nem skótoktól, hanem született angoloktól, hogy a brit baloldalon belül ma leginkább a skótokra érdemes odafigyelni. S ha Skócia esetleg valóban független lesz, akkor jó esély van arra, hogy erősen szociális állammá váljon.) Az előadó személyes élményeként mesélte el, hogy amikor egyik idősebb rokona meghalt, bőröndjében régi újságkivágásokat találtak. A harmincas évekből még a sztálinista *Daily Worker*-ből, de 1945 után – miután „felvilágosult” – már csak trockista lapokból.

A skót David Archibald a glasgow-i egyetemről Ken Loach legújabb filmjét, az idén bemutatott *The Angel's Share*-t elemezte, s beszélt Loach-csal folytatott interjújáról is. Ken Loach kétségkívül a mai európai filmművészet egyik legnagyobb és egyben elkötelezett szocialistának maradt alkotója, életművét érdemes lenne a hazai baloldal még létező fórumain rendszeresen bemutatni és megismertetni.

Steve Connor, a leeds-i egyetem PhD hallgatója Uli Edel 2008-ban forgatott, *A Baader–Meinhof komplexum* című filmjét elemezte. Dolgozatát arra a gondolatra építette, hogy a rendező a Baader–Meinhof csoport történetével kapcsolatban olyan módon ábrázolja az elidegenedést, ami a marxi elidegenedés-fogalom elmélyítése és kiterjesztése. Akit ez az elméletieskedés nem győzött meg, az is élvezhette az előadás – videó-betétekkel illusztrált – folytatását, amely a filmet Arthur Penn *Bonnie és Clyde* című filmjével állította párhuzamba. Noha persze Andreas Baader és Ulrike Meinhof nem voltak szeretők, Baadernek a csoportból köztudottan Gudrun Ensslin volt a szerelme, a párhuzamos jelenetek összeválogatása kétségkívül szellemes. A német rendező jellegzetesen hollywoodi eszközökkel dolgozta fel a Vörös Hadsereg Frakció küzdelmét és az ellene folytatott, példátlan intenzitású rendőritkosszolgálati hadjáratot, s így a két filmet illetően valóban indokolt a párhuzam a *Bonnie és Clyde*-történettel. Ez a közelítés persze arra is alkalmas, hogy elfelejtse a lényegi különbséget. Bonnie és Clyde közönséges rablógyilkosok voltak, akiből a bulvármédia csinált hőst, míg Baaderék rossz és védhetetlen eszközökkel, de egy igazságosabb világ ígézetével merültek bele az erőszak önpusztító spiráljába. De nyilván ez a csúsztatás is kellett ahhoz, hogy a német filmet Oscar-díjra jelöljék, ami bizonyosan nem fordulhat elő Ken Loach mélyen szocialista elkötelezettségű filmjeivel. Edel filmje ugyanakkor érzékenyen rögzíti a televízió, mint kiemelt, mindent meghatározó médium jelentőségét a hetvenes években (ma az internet, a mobiltelefon és ezek összekapcsolása sokat elvesz a tévé elsődleges hírközlő funkciójából). A csoport tagjai többnyire a tévék rendkívüli adásaiból értesülnek társaik sikeres vagy sikertelen akcióiról, sőt, Gudrun Ensslin nagy szerelmét, Andreas Baadert is egy tévéhíradóban látja meg először, ahogy a néző Ulrike

Meinhoffal is mint afféle értelmiségi tévébeszélgetések résztvevőjével találkozhat a film elején.

A kétnapos konferencia legerősebb blokkját az egykorvolt Jugoszlávia filmjeire – s magára az öngazgató szocializmus kísérletére – való emlékezés jellemezte. A konferencia főszervezője, a lengyel Ewa Mazierska bevezetőjében el is mondta, hogy amennyire örül a poszt-jugoszláv előadók impozáns jelenlétének, annyira sajnálja, hogy Lengyelországból vagy az egykori Csehszlovákiából senki sem mutatott érdeklődést a konferencia témája iránt. A jelenleg a törökországi Dogus egyetemén oktató horvát Ana Devic az időközben emblematikus sztárrá (és öntudatos jugoszlávból öntudatos szerbbé) vált Emir Kustorica korai – Jugoszlávia széthullása előtti – filmjeit elemezte, amelyek a jugoszláviai szocializmus törvénytelenégeit, a magánélet és a nyilvános politikai közeg kibékíthetetlen ellentétét dolgozták fel. Sajnos vele is vitába kellett bonyolódnom, mert az egész szocialista Jugoszlávia négy és fél évtizedét monolit totalitárius diktatúráként kezelő felfogásával nehéz lett volna egyetérteni.

A jugoszláv filmművészet talán legnagyobb alkotójáról, a szerb Dusán Makavejvről két értékes előadást is hallhattunk. Dusán Radinovic, a londoni egyetem óraadója az 1974-es, több nyugati országban is betiltott *Sweet Movie*-t elemezte. Bár sok filmtörténész úgy látja, hogy e filmjében a frissen Nyugat-Európába emigrált Makavejev a szocializmus mellett a kapitalizmust is elutasítja, a fiatal szlovén kutató fontosabbnak tartja azt, hogy Makavejev a *Sweet Movie*-ban saját, korábbi, marxista forradalmi meggyőződésével szakít egy libertáriánus szemlélet kedvéért. A magával ragadó, de nehezen értelmezhető filmről egyébként a túlzott „marxizálással” aligha vádolható Wikipedia is fontosnak tartja megjegyezni, hogy egyes elemzők szerint a *Sweet Movie* esetében „valójában Marx *A tőke* című, megfilmesíthetetlen művének érzéki filmváltozatáról van szó”. Radinovic idáig nem ment el, de ő is a szocialista ideológiához való viszonyt tartja a film központi témájának.

Egy másik, a változatosság kedvéért még Jugoszláviában betiltott filmjéről, a *W. R., avagy az organizmus misztériuma* című filmjéről Sezgin Boynik tartott előadást. Sezgin Boynik fiatal koszovói török, aki jelenleg a finnországi jyvaskyläi egyetemen PhD-zik a jugoszláv film 1963–1972 közti történetéből, de már társszerkesztője volt egy Pristinában megjelent könyvnek, amely a művészet és a nacionalizmus viszonyát elemezte. Boynik értelmezésében Makavejev „cine-marxizmusa” mindig két fogalom antagonisztikus dualizmusára épül: konkrét/absztrakt, egyéni/közösségi, spontán/szervezett. E filmben a kettősséget a titói Jugoszlávia „vidékságát, szabadságszeretétét és nem-dogmatikus kommunizmusát” (ezek a koszovói anarchista diák szavai) megjelenítő Milena, és a Szovjetunió merevségét és totalitarizmusát megtestesítő Vlagyimir képviseli. A film kulcsjelenetében Vlagyimir a nagy példakép, Lenin szavait idézve megüti Milenát, majd Sztálinnal azonosul. Az érzéki és horrosztikus elemekben gazdag film a *Sweet Movie*-val együtt a szocialista gondolat

újraértelmezésének látványos – Magyarországon méltatlanul kevésbé ismert – kísérlete.

Az egykori jugoszláv mozi másik nagy alkotója, Zelimir Zelnik személyesen is megjelent Prestonban. Életművének ismertetője, az amerikai – de jelenleg Belgrádban élő és dolgozó – Greg DeCuir így abba a helyzetbe került, hogy előadását annak „tárgya” jelenlétében tarthatta meg. Sok más értelmiséggel szemben, akik idővel hátat fordítottak fiatalkori baloldali meggyőződésüknek, a hetvenesztendős Zelnik megmaradt elkötelezett, marxista művésznek. A fiatal DeCuir értelmezésében Zelnik korai dokumentumfilmjei azt a fajta „módszeres marxizmust” képviselték, amely Lukács György szellemében a marxi „ortodoxiához” való visszatérés zászlója alatt valójában ellenzéki és kritikus hangvételt jelentett az államszocializmus dogmaival szemben. Zelnik – aki egészen fiatalon, 1969-ben a Berlinale Arany Medvjét is elnyerte – többek között izgalmas dokumentumfilmet készített a belgrádi diákokról, akik 1968-ban elfoglalták a Belgrádi Egyetem filozófiai karát, amit „Marx Károly Vörös Egyetem”-nek neveztek át. Ugyancsak dokumentumfilmben dolgozta fel a fiatalkori hajléktalanságot, és a dogmatikus marxisták által „eltűnőben levőnek” tartott falusi parasztfiatalság életét. Zelnik egyébként Újvidéken él, vajdasági magyar munkatársai és barátai vannak, s időnként megjelenik magyarországi alternatív fesztiválokon is. (Zelnik 1942-ben náci koncentrációs táborban született, egy szerb kommunista anyja és egy szintén kommunista szlovén apa gyermekeként, 1945-re mindkét szülőjét kivégezték a fasiszták. Fiának az Attila Hasszán nevet adta, jeleként annak, hogy ő – sajnos ezzel kisebbségben maradt – bízott a jugoszláviai népek „testvériségében–barátságában”).

A konferencia keretében bemutatták Zelnik egész estés filmjét, a dokumentarista elemeket játékfilmes eszközökkel vegyítő *A kapitalizmus régi iskolája* (2009) című nagyszerű alkotását. A film a mai szerbiai munkástiltakozásokat – a munkásaikat meglopó gyárosok elleni fellépést, a gyárak kisajátítását, a földek önkényes elfoglalását és szövetkezetek alakítását – mutatja be. Az átgondolatlan és tisztességtelen privatizáció sok esetben olyanok kezébe juttatta a gyárakat és földbirtokokat, akik nem voltak képesek megtartani a munkahelyeket, elzavarták a dolgozókat, és apránként túladtak a termelési eszközökön. Ilyesmi persze nem csak Szerbiában fordult elő, de gyárfoglalásokra, úttorlaszokra, szervezett munkástiltakozásokra ismereteim szerint a rendszerváltó országok közül csak ott került sor. Legalább egy esetben, a *Jugoremedija* gyógyszergyár esetében sikeresen, a gyár hosszú küzdelem után a munkások tulajdonába került, eredményesen termel, bár az ellenérdekelt pénzügyi körök igyekeznek ellehetetleníteni a működését. Zelnik filmje némi fekete humorba csomagolja a munkástiltakozásokat, fiatal anarchista értelmiségiek próbálnak „proletár öntudatot” ültetni a kompromisszumokhoz szokott és óvatossá váló munkások tudatába. Bár komikus elemeket is látunk, azt nyilvánvalóvá teszi, hogy szerinte a radikális baloldali értelmiségnek és az

öntudatos munkásságnak össze kell fognia a rablóprivatizáció ellen. A filmet követő beszélgetésen Zelnik a Munkástiltakozások Koordinációs Bizottsága (KORP) tevékenységétől is beszélt.

A konferencián magam is előadó voltam, „Kialtvány a moziról – Forradalom és Analízis” című dolgozatomban arról beszéltem, hogy a filmművészetben belül is érdemes distinkciót tenni a marxi értelemben vett kritikai elemzésre törekvő alkotások és a közvetlen forradalmi, lenini szellemben agitatív filmek között. Míg az utóbbiak lehetőségei napjainkban behatároltak, a kapitalizmus kritikai elemzésére és egy értelmesebb jövő felmutatására nagyon is lenne igény. Előadásomban a nemzetközi példák mellett a magyar szocialista mozi hagyományait is felidéztem a Tanácsköztársaság filmműhelyétől az *Állami Áruház*-szerű „operett-baloldaliságon” át Kovács András *Falak* című, elkötelezetten kritikus remekléiséig.

A konferencia huszonnyolc paneljének valamennyi előadását lehetetlen felidézni. A téma gazdagsága, az előadók (emeritus professzoroktól egyetemi hallgatókig) lelkesedése és persze a kritikus marxizmus foghatatlan szellemi potenciálja a szervezőket arra sarkallja, hogy megpróbálkozzanak egy időszakos (természetesen angol nyelvű) folyóirattal, „*Journal*” alapításával is, amely folyamatosan foglalkozna a marxizmus és a mozi kapcsolatával. Akit érdekel a project és szeretne bekapcsolódni az esetleges (szponzorok nélkül aligha megvalósuló) munkába, az keresse közvetlenül Ewa Hanna Mazierskát a Lancashire-i egyetemen. E-mail címe: EHMazierska@uclan.ac.uk

Puskás Ferenc kislányával, 1955

Hemző Károly beszédes fotográfiái

Hemző Károly (1928. június 11., Budapest) meghatározó egyénisége a kortárs magyar fotográfiának, sokan mesterükként tisztelik tudásáért, precizitásáért, a fotografált személlyel, a témával szemben tanúsított alázatáért.

Pályáját a Hunnia Filmstúdióban kezdte laboránsként, majd a háború után az Athenaeum Nyomdában dolgozott fényképészként és retusőrként. 1952-től fotóriporter a Honvéd S.E.-nél és külsősként a Béke és Szabadság című hetilap munkatársa, 1957-től tíz évig a Képes Sport vezető fotóriportere. Ezután került a Magyar Szemléhez – a Külügyminisztérium havonta megjelenő három nyelvű folyóiratához –, ahol nemcsak fotóriporter, hanem a lap képszerkesztője is. 1989-ig látta el ezt a munkát, rendkívül sokoldalú, szerteágazó és gazdag életművet felhalmozva. Később nyugdíjasként feleségével, Lajos Marival létrehozták a Gust-Art Stúdiót, 1983-tól közösen eddig több mint harminc szakácskönyvet jelentettek meg több nyelven, több kiadásban.

Hemző évtizedeken átívelő fotográfusi pályája azért is különleges, mert a fényképezés számos műfajában, ágában tevékenykedett, s mindenütt kimagaslót hozott létre. Budapest városáról több mint ötven éven át készített fényképeket. Ezek között klasszikus városképek és érzékeny személyes riportok egyaránt megtalálhatók. Megújította a magyar állatfotózást a lovakról készített műveivel. Szintén újtóként tartják számon azokat a különleges képszekvenciáit, amelyeket saját műveiből állított össze. Így az eredeti fényképek képtriptichonokként újabb jelentésekkel gazdagodtak, különös asszociációkat ébresztve a fényképek nézőiben. Az sem mellékes, hogy hosszú évekig az országot járva, a 20. század végi Magyarországról rendkívül beszédes dokumentumfelvételek ezreit készítette a legkülönbébb tematikában. A hazai mezőgazdaság, ipar, kereskedelem, kultúra, a mindennapi élet mozzanatainak megörökítése, a magyar tájak fényképezése, az épített örökség feltérképezése egyaránt része a gazdag oeuvre-nek. Emellett, de korántsem mellékesen divat- és reklámfotográfiával is foglalkozott. A hazai gasztronómiai fényképezésben pedig új fejezetet nyitottak a Lajos Mari – Hemző Károly szakácskönyvek.

Sportfotósi pályájának kezdete egybeesik a magyar sport történetének talán legsikeresebb esztendejével, az 1952-ben Helsinkiben rendezett olimpia évével. A magyar csapat 12 sportágban, illetve szakágban összesen 269 olimpiai pontot ért el a finn fővárosban. Sportolónk összesen 42 – 16 arany-, 10 ezüst- és 16 bronz- – érmet szereztek. A több évtized

alatt, amíg Hemző Károly fotográfusi munkásságának nagyobbik részét a sportesemények, edzések, versenyek, s főként a sportemberek megörökítése töltötte ki, nemcsak a korabeli sajtó számára tudósított a magyar sportról, hanem egészen közel kerülhetett a bajnokok jó részéhez. Végigkövethette erőfeszítéseiket, sikereiket és kudarcaikat, a versenyek hátterét, még magánéletük színtereit is.

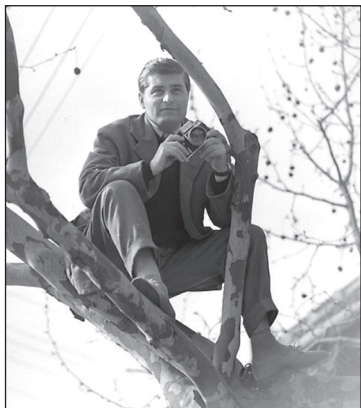
Szinte minden sportágban lefotózhatta a legjobbakat, minden fontos versenyen kint volt a hazai pályákon, de időnként még külföldre is elkísérhette a versenyzőket. A komoly technikai felkészültséget és állóképességet megkövetelő sportfényképezés közben alakította ki sajátos fotográfusi látásmódját. Képein igyekezett megmutatni az emberi drámákat, a vesztesek szenvedését, a győztesek örömét, az élet kínálta groteszk pillanatok humorát is.

Ám a korabeli képek még ennél is jóval többről beszélnek. A sportképek a Rákosi-, majd a Kádár-éra társadalmi körülményeiről, életmódjáról, a sportnak és a politikának meglehetősen ellentmondásos kapcsolatáról is árulkodnak.

Hemző Károly munkásságát egyéni kiállítások keretében (1972 *El-lentétek*, Fészek Klub, Bp.; 1973 Fotógaléria, Bp.; 1976 *Találkozásaim*, Múcsarnok, Bp.; 1979 *Lódobogás*, Szolnok, Moszkva, Varsó, Wrocław; 1980 *Találkozásaim*, Róma, Firenze, Fermo; 1983 „*Ez a város...*”, Vigadó Galéria, Bp., Berlin, Prága; 1998 *Hemző Károly fotói*, Vigadó Galéria, Bp.; 2005 *Csak lovak*, Magyar Fotográfusok Háza, Bp., 2011 *Hemzőváros*, Magyar Nemzeti Múzeum stb.) és több albumban – *Lódobogás* (1978), *Budapest* (1993), *Fotográfikák* (1998), *Csak lovak* (2005) – mutatta meg.

Balázs Béla- és Táncsics Mihály-díjas, Érdemes és Kiváló művész, a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjének kitüntetettje.

Szarka Klára

Hemző Károly fotóriporter
focimeccset fényképez, 1953

Ki törődik Koldus Józssival?

(A kisebbik rossz és a nagyobbik jó dilemmájához)

Módszertani elmélkedés elvekről és kompromisszumokról

„Bergeret úr így szól leányához:

– Rossz cselekedetet követtem el: alamizsnát adtam. Amikor két sout adtam Bicegőnek, élveztem azt a szégyenletes gyönyörűséget, hogy megalázom embertársamat, belenyugodtam abba a gyűlöletes egyezménybe, amely biztosítja az erősnek a maga hatalmát s a gyöngének a maga gyöngeségét; megpecsételtem az ősi méltatlanságot, hozzájárultam ahhoz, hogy ennek az embernek csak fél lelke legyen [...] Hamisan mért testvériséget adtam el Bicegő testvéremnek. Megaláztam önmagam is, amikor őt megaláztam. Mert az alamizsna egyaránt lealjasítja azt, aki kapja, és azt, aki adja. Rosszul cselekedtem [...]

– Amikor kezembe adtam a gazdagságnak és a hatalomnak ezt a kis jelképét, ironikusan kapitalistává tettem, s becstelenül meginvitáltalak a társadalom lakomájára, a civilizáció ünnepéyeire. Aljas szokás az alamizsnaosztogatás! Az alamizsnálkodás barbár könyörületesség! Ősi tévedése a polgárnak, aki odaad egy fillért, s azt hiszi, hogy jót cselekszik, megtette kötelességét minden testvérel szemben – a legnyomorultabb, legesetlenebb, legnevetségesebb, legostobább, legszegényesebb cselekedettel, amit csak végre lehet hajtani a javak helyesebb elosztása érdekében [...]

Sok jótékony intézmény van társadalmunkban, zálogházak, közjóléti és kölcsönös biztosító intézetek... Némelyik hasznos és jó szolgáltatokat tesz. Közös bűnük, hogy abból a társadalmi méltatlanságból származnak, amelyet hivatva vannak megjavítani, s hogy megfertőzött orvosságok. Az általános jótékonyosság az, hogy mindenki a maga munkájából éljen és ne a máséból. A cserén és a szolidaritáson kívül minden aljas, szégyenletes és terméketlen. Az emberi könyörületesség mindnyájunk közreműködése a termelésben s a termelés gyümölcsseinek szétosztása [...]

– Az én köztársaságomban nem lesznek kocsmásosok. Nem lesznek vásárlók és eladók. Nem lesz gazdag, nem lesz szegény. És mindenki élvezi majd munkájának gyümölcsét [...] Elkövetkezik egy nap, amikor a munkaadó munkássá válik a felszabadult munkások között, s nem lesz

többé munkabér, csak javak kicserélése [...] Az én köztársaságomban nem lesz se nyereség, se munkabér, minden mindenkié lesz [...] Hiszen minden tulajdon, amit egyéni erőfeszítéssel szereztek meg, csak az egész közösség együttműködésével születhetett és állhat fenn. Minthogy pedig a magántulajdon társadalmi eredetű, sem forrását nem ismerjük félre, sem lényegét nem hamisítjuk meg, ha kiterjesztjük a közösségre s rábízzuk az államra, amelytől szükségképpen függenie kell. És mi az állam? [...] Az elvont fogalmat alárendelem a valóságnak, az államot, amit megszüntettek, amikor az egész társadalmi tevékenységgel azonosítom...

Ki merné állítani, hogy a mai társadalomban a szervek megfelelnek a funkcióknak, s hogy minden tagját az elvégzett hasznos munka arányában táplálják? Ki merné állítani, hogy a vagyon elosztása igazságos? És végül: ki hisz abban, hogy ez az igazságtalanság tartós lehet?"

(Anatole France)

„Ki törődik Kovács Pistivel?” – nézett le óriásplakátokról a gyerekek jövőjére utaló kérdés a 2006-os választási kampányban. Erre a kérdésre reagált ez az írás – abból kiindulva, hogy nem kevésbé fontos társadalmi probléma a jelenlegi és jövőbeni szegénység. Mostani közzétételét az indokolja, hogy a téma időközben nem veszítette el az aktualitását.

***

Némely humanista azzal gondolja védelmezni az embereket, hogy segíeyezni akarja a rászorulókat. Némely humanista azzal gondolja védelmezni az embereket, hogy nem segíeyezni akarja a rászorulókat.

1. Változatok a tarhálásra (Semmi kétely – teljes siker)

1.1. Ők tarhálnak maguknak

Vannak, akiket nem hagy érintetlenül a koldusok látványa. Segíteni akarnak, ezért pénzt adnak a kéregetőknek. Tudják, hogy ezzel nem szüntetik meg a kéregetést, hiszen nem tudnak minden koldusnak adakozni. Tudják, hogy azért sem szüntethetik meg a kéregetést, mert nem tudnak annyi pénzt kiosztani, hogy a koldusok felhagyjanak a koldulással. De legalább megpróbálnak alkalmi adakozással javítani a koldusok sorsán.

Tudják, hogy alkalmi jótékonykodásuktól nem csökken a koldusok száma, nem szűnik meg a koldus-lét. De legalább ideiglenesen elviselhetőbb a sorsuk.

Akik így gondolkodnak, azoknak logikus célkitűzése, hogy enyhítsenek néhány koldus megélhetési gondjain. Ha ez sikerül nekik, elégedettek lehetnek magukkal, hiszen céljukat elérték. Reális, elérhető célt tűztek

maguk elé, és azt megvalósították. Az volna jó, ha egyáltalán nem lennének koldusok, de megvalósítható kisebbik rossz, ha kevesebb koldus éhezik kevesebbszer.

Tiszteletreméltó, aki anyagi áldozatot hoz a koldusokért, aki jövedelméből juttat a koldusoknak.

1.2. *Mi tarhálunk nekik*

Vannak, akiket gyötör a szegénység látványa. Segíteni akarnak, ezért adományokat gyűjtenek a szegényeknek. Étellel, ruhával stb. csökkentik a szegények nyomorát. Tudják, hogy ezzel nem szüntethető meg a szegénység, hiszen csak kevesek kaphatnak így ételt, ruhát. Tudják, nem képesek minden éhezőt jóllaktatni. De legalább azoknak a szenvedését sikerül enyhíteni, akikhez eljutnak az adományok.

Tudják, hogy alkalmi segítyezéssel azon kevesek szegénységét sem lehet megszüntetni, akiknek ételt stb. adnak. De legalább arra a kis időre nem éheznek, ameddig az adomány kitart.

Akik így gondolkodnak, azoknak logikus célkitűzése, hogy időről-időre enyhítsenek mindazok gondjain, akiknek adományokat juttatnak. Ha ez sikerül nekik, elégedettek lehetnek magukkal, hiszen céljukat elérték. Reális, elérhető célt tűztek maguk elé, és azt megvalósították. Az volna jó, ha egyáltalán nem lennének szegények, de kisebbik rossz, ha kevesebb szegény éhezik kevesebbszer.

Hogy a cél megvalósuljon, mindenkinek együtt kell működni, aki hajlandó résztvenni az adományok gyűjtésében és szétosztásában. Nem logikátlan (mert úgy hatékony), ha fajra, nemre, felekezetre, politikai pártállásra való tekintet nélkül mindenki összefog, szövetségre lép a közös cél érdekében. Ebben a munkában minden segítő kéz fontos, és minden segítő kéz egyformán fontos. Nem tartja igazán fontosnak a cél megvalósulását az, aki fajra, nemre, felekezetre, politikai pártállásra, ideológiára stb. való hivatkozással megosztja a résztvevőket, hátráltatja, gyengíti a közös cél érdekében való gyakorlati együttműködést.

Tiszteletreméltó, aki idejének és energiáinak egy részét a szegényeknek ajándékozza. Következetlen az, aki fontosnak tartja a szegények megsegítését, de – torzsalkodással, vitatkozással, vagyis az eszközök korlátozásával – hátráltatja a kitűzött cél elérését. (Elfogadja a célt, de akadályozza annak megvalósítását. Mivel nem vállalja a szükséges eszközöket, valójában magát a célt sem akarja!)

1.3. *Ők tarháljanak tőlünk*

Vannak, akik úgy gondolják, hogy a szegényeken nem magánszemélyek vagy civil szervezetek jótékonykodásával, hanem politikai eszközökkel

kell segíteni. A jószándékú adakozás csak morzsákat képes adni, és csak keveseknek. Egy szociálisan érzékeny kormányzatnak viszont megvannak az eszközei arra, hogy hatékony szociálpolitikát folytasson a szegények érdekében. (Jobbak a tarhálás esélyei, ha nem pusztán a személyes jóindulatra, hanem a kormányzati politikára, kormányzati erőszakra támaszkodhat.) Az államhatalomnak megvannak az eszközei arra, hogy – szándék esetén – minden szegényt támogasson.

Szociális juttatásokkal persze nem szüntethető meg a szegénység: a tényleg szegények megmaradnak s írig tartó szegénységben. De legalább elviselhetőbbé válik a szegények élete.

Akik így gondolkodnak, azoknak logikus célkitűzése, hogy a szegények megélhetési gondjain a politikusok állami eszközökkel enyhítsenek. Ha ez bekövetkezik, elégedettek lehetnek magukkal, hiszen céljukat elérték. Reális, elérhető célt tűztek maguk elé, és azt megvalósították. Az volna jó, ha egyáltalán nem lennének szegények, de kisebbik rossz, ha minél több szegény szociális juttatásban részesül.

Hogy a cél megvalósuljon, támogatják azokat a politikai pártokat, amelyek programja ugyan nem irányul a szegénység radikális felszámolására, de kilátásba helyezi a szegénység okozta feszültségek hatékonynak tűnő szociálpolitikával történő csökkentését. Mivel az illetők állami eszközökben hisznek, egy kevésbé szegényellenes szociálpolitikában reménykednek, ehhez a célhoz válogatják meg az eszközeiket.

– Ha céljukhoz következetesek, olyan esélyes pártra szavaznak, amely szegénybarátabb szociálpolitikát ígér – abban bízva, hogy az ígéretből valamennyit be is fog tartani.

– Ha céljukhoz következetesek, akkor is ilyen pártra szavaznak, ha egyébként ellenszenveznek a párt törekvéseinek egészével. A részclél (részeredmény) fontossága miatt tudatosan eltekintenek, elvonatkoztatnak a párt tevékenységének egyéb kártékony következményeitől.

– Ha céljukhoz következetesek, akkor is ilyen pártra szavaznak, ha a párt kormányzati szövetségeseitől irtóznak. Inkább legyen kormányon a megvetett szövetséges is, minthogy szegényellenesebb politikát hirdető pártok szerezzék meg a hatalmat.

– Ha céljukhoz következetesek, akkor is ilyen párt képviselőjelöltjére szavaznak, ha viszolyognak az illetőtől. Pl. hiába meggyőződésük, hogy az illető politikusnak nem az Országgyűlésben, hanem börtönben lenne a helye, vagy ítélnék kínhalálra méltónak, a cél követése miatt a Parlamentbe kerülését próbálják elősegíteni.

– Ha céljukhoz következetesek, akkor is elmennek szavazni, és ilyen pártra, képviselőjelöltre adják szavazatukat, ha minden pártot utálnak és elutasítják az egész pártrendszert. A kisebbik rossz reményében meghozzák azt a személyes lelkiismereti áldozatot, hogy taktikai megfontolásból meggyőződésükkel ellentétesen cselekszenek.

Tiszteletreméltó, aki – döntéséből kifolyólag – mindent megtesz a választott párt (illetve pártok) parlamenti sikeréért. (A rész akarása az egész vállalását jelenti!) Következetesen az, aki fontosnak tartja a szegénybarátabb szociálpolitikát, de – az ezt ígérő párt bármilyen bírálattal, tagjainak vagy szövetségeseinek kritizálásával, vagyis a szükséges eszközök korlátozásával – hátráltatja a kitűzött cél elérését. (Elfogadja a célt, de akadályozza annak megvalósítását. Mivel nem vállalja a szükséges eszközöket, valójában magát a célt sem akarja!)

2. A szegényekért – vagy a szegénység felszámolásáért (Egy az igazság – és a siker nem az ő prófétája)

Vannak, akik nem a kisebbik rossz választására, hanem arra teszik a hangsúlyt, hogy jószándékú adakozással nem lehet lényegileg segíteni a szegényeken. Az adakozás felületi, tüneti orvoslás, amely átmenetileg könnyíthet ugyan egyes szegények pillanatnyi gondjain, de nem szünteti meg a szegénységüket.

Nem lehet érdemben segíteni a szegényeken politikai eszközökkel sem. Humánusabb szociálpolitika ideiglenesen vagy tartósan javíthat egyesek helyzetén. A legálisnak tekintett parlamenti keretek és eszközök azonban alkalmatlanok a szegénység felszámolására. A szociálpolitika egyébként nem is erre törekszik.

Vannak tehát olyanok, akik szerint nem a szegénység jelensége, nem a szegénység tünetei, hanem a szegénység okai ellen kell fellépni. A szegénység oka: a fennálló rendszer.

A fennálló rendszerben gazdagság nincs szegénység nélkül. A szegénység a fennálló rendszer terméke, annak szerves része. Ezért a fennálló rendszer keretei között nem várható a szegénység megszüntetése. A szegénység felszámolásáért való következetes küzdelem egyetlen útja a szegénységet létrehozó és folyamatosan újratermelő rendszer felszámolásáért való küzdelem. A szegénység felszámolása egybeesik a rendszer felszámolásával.

A szegénység elleni következetes fellépés kizárja a szegények iránti játékonkodás minden formáját, legyen az akár szociálpolitikai, akár magánjellegű. A szegények segítése valójában nem más, mint a szegénység konzerválása. A szegények adakozással, szociálpolitikai eszközökkel való megsegítése egyenértékű a szegénység felszámolása elleni cselekvéssel.

A szegénységet tartósan felszámolni úgy lehet, ha megszűnik a szegények kiszolgáltatottsága és kizsákmányolása. Ha megélhetésük nem másoktól, hanem kizárólag saját maguktól, saját erőfeszítéseiktől függ. Ennek feltétele, hogy mindenki birtokolhassa megélhetésének az eszközeit. Nevezetesen:

- mindenki számára garantált a hasznos munkavégzés lehetősége,
- mindenki rendelkezik munkájának terméke fölött.

Aki beéri ennél kevesebbrel, az eltereli a figyelmet a lényegről és akarva-akaratlan a szegénységet létrehozó rendszert védi. Ezáltal a szegénység fennmaradását támogatja. Aki nem a teljes megoldást, azaz minden szegénység felszámolását akarja, az semmit sem akar: a semmi változást akarja és szolgálja.

Akik így gondolkodnak, azoknak egyetlen logikus célkitűzése a szegénységet létrehozó rendszer megdöntése. A célkitűzésen nem változtat, ha hiányoznak a rendszer megdöntéséhez szükséges feltételek, és a szűkre szabott mozgástér erősen korlátozza a cselekvést. (Ebben a logikában a kevesebb cselekvés a több: aszketikus önmegtartóztatás az ártalmasnak tekintett következményekkel járó cselekedetektől.) Mivel az adott erőviszonyok mellett nincs esély a rendszer megdöntésére, a cselekvés a végső feladat elméleti-érzelmi tudatosítására, ezáltal gyakorlati megvalósításának előkészítésére tevődik át. Ha sikeres elméleti és propagandamunkát végeznek, elégedettek lehetnek magukkal, hiszen cselekvésük nem távolodik el célkitűzésüktől: végső céljuk által irányítva cselekszenek. Az így gondolkodók számára csak a szegénység rendszerének teljes felszámolása a jó megoldás. Bármilyen kisebbik rosszra való hivatkozás elvtelen kompromisszum, amely valójában a legnagyobb rossz, mert eltereli a figyelmet a tényleges megoldás feladatáról.

Tiszteletreméltó, aki elméleti meggyőződéséhez, elvi álláspontjához ragaszkodik, és nem kapható semmilyen engedményre: bármit megtesz a rendszer bármilyen sikerének megakadályozásáért, mindent megtesz a rendszer bárminemű kudarcáért. Elutasít mindennemű kompromisszumot. Bármilyen kompromisszum ténylegesen a rendszerrel való együttműködés – ami az egész rendszer igazolásának látszatát kelti és a fennálló rendszer gyakorlati elfogadását jelenti. A fennálló rendszer részleges elfogadása magának a rendszer elfogadásának üzenetét hordozza. A rendszer elméleti megtagadásából, elvetéséből a rendszerből (a rendszer logikájából) való teljes kilépés, a rendszerrel való minden együttműködés elutasítása következik.

3. A szegénység felszámolásáért – a szegényekkel ($\frac{1}{2}$ igazság – $\frac{1}{2}$ siker)

Vannak, akik szerint a szegénység nem számolható fel jószándékú adakozással. Az adakozás tartósítja a szegénységet. Ugyanakkor a szegénység kiküszöbölését nem helyezik át a jövőbe, a fennálló rendszer felszámolása utáni időbe. Azt keresik, hogy miképpen alakíthatók ki már a jelenben, a fennálló rendszer keretein belül a rendszeren túlmutató

jövőcsírák, szigetek. Vagyis azt keresik, hogy miképpen valósítható meg a rendszer tagadása, a rendszer meghaladása már a jelenben.

A fennálló rendszer egyik alapvető sajátossága a tulajdonosoknak való kiszolgáltatottság. A fennálló rendszer másik alapvető sajátossága a tőkés magántulajdont védő politikai hatalomnak és uralmi eszközeinek (alkotmány, jogrend, iskolarendszer, médiarendszer stb.) való kiszolgáltatottság.

A jelenlegi erőviszonyok mellett nincs lehetőség a magántulajdonnak, államnak, pártoknak, tőkés jogrendnek stb. való kiszolgáltatottság felszámolására. A jelenlegi erőviszonyok mellett csupán e kiszolgáltatottság részleges semlegesítésére van esély. Nevezetesen arra, hogy egyének és csoportok egyes területeken kivonják magukat a piac, az állam stb. kényszerítő uralma alól. Egyének és csoportok (köztük szegények, kiszolgáltatottak) megkíséreljenek – részben vagy egészében – úgy gondoskodni a létfenntartásukról, megélhetésükről, hogy kivonják magukat a tőke, a magántulajdon, az adózás, a parlamentarizmus stb. elméleti és gyakorlati tekintélye alól. Vagyis önvédelemből mindennapi gyakorlatukká tesznek a fennállóhoz képest és a fennállóval szemben valamiféle alternatív gazdálkodást, alternatív életformát, alternatív értékrendet.

A jelenlegi erőviszonyok mellett nincs lehetőség a magántulajdonnak, államnak, pártoknak, tőkés jogrendnek stb. való kiszolgáltatottság felszámolására. De nem teljesen esélytelen olyan nyomásgyakorlás alkalmazása, amely részleges alternatívát biztosít a gazdagság–szegénység hierarchiáján nyugvó rendszerrel szemben. Nem teljesen esélytelen nyomást gyakorolni annak érdekében, hogy szegények csoportjai számára lehetővé váljon közös tulajdon termelő birtoklása. Nem teljesen esélytelen nyomást gyakorolni azért, hogy szegények csoportjai – önfenntartásuk érdekében – lehetőséget kapjanak bizonyos termelési eszközök használatára. (Az utalás nem konkrét javaslat, csupán illusztráció!)

Vannak, akiknek az a meggyőződése, hogy a szegénység felszámolása csak a fennálló rendszeren kívül valósítható meg. Ezért elutasítják a rendszer működtetésében, illetve az aktuálpolitikai csatározásokban való részvételt. De úgy ítélik meg, hogy a rendszer működtetéséből részlegesen kilépni már a fennálló rendszer keretei között is lehet. (Sőt, a fennálló rendszerből teljesen kilépni csak ilyen módon lehet!) A jelenben kiépített alternatívák, rendszeridegen tettek összegeződhetnek, torkolthatnak bele egy új rendszerbe a jövőben. A szándékolt jövő közeledése elsősorban az aktuális cselekvésektől függ, azok találékonyaságán és intenzitásán áll vagy bukik. A távlati cél egyértelmű megfogalmazásából következik, hogy csak olyan aktuális tettek elfogadhatók (mert következetesek), amelyek közelebb visznek a cél megvalósulásához. Így minden konkrét lépést e célhoz való közeledés részének, tetteinek, e cél megvalósulását elősegítő eszköznek kell tekinteni. Célkitűzés és aktuális cselekvés nem válik ketté, a cél és az alkalmazott eszköz egynemű.

Akik így gondolkodnak, a szegényeken akarnak segíteni, de nem bármilyen áron. Akik így gondolkodnak, a szegénységet létrehozó struktúrát akarják felszámolni, de a szegények aktuális gondjainak enyhítése révén. Szegényeknek és nem szegényeknek a rendszerből való fokozatos kiszervezése révén. Ha ebben eredményeket érnek el, elégedettek lehetnek magukkal, hiszen közelebb kerülnek végső céljuk megvalósulásához. Ha ebben eredményeket érnek el, elégedettek lehetnek magukkal, hiszen úgy segítenek a szegényeknek a jelenben, hogy az összhangban van távlati célkitűzésükkel. Tevékenységük két irányból építkezik, egyidejűleg két pillérre támaszkodik: aktuális feladatokra és a szándékolt jövőre. Konkrét céljuk annyiban reális, elérhető, amennyiben a megvalósítási folyamatban sikerül összekapcsolni a jelent és a jövőt: a jelenből sikerül kibontani a távlatot. Másként fogalmazva: a távlati célt a jelen kihívásaiban sikerül lehorgonyozni. Az így gondolkodók oly módon tevékenykednek a nagyobbik jóért, hogy közben elkerülik a kisebbik rossz kompromisszumát.

Tiszteletreméltó, aki elméleti meggyőződéséhez, elvi álláspontjához ragaszkodik, és nem tesz semmilyen engedményt. Tiszteletreméltó, aki a mindenkori jelenben, a konkrét erőviszonyok mellett próbálja megtalálni az elméleti meggyőződéséhez, elvi álláspontjához illeszkedő cselekvési lehetőségeket.

***

Tiszteletreméltó mindenki, aki meggyőződése szerinti módon cselekszik humánus célok érdekében. Kinek-kinek a saját meggyőződése az a személyes hitvallás, amely irányítja a tetteit. Ugyanakkor észre kell venni: a szubjektíve tiszteletreméltó tettek hatásai, következményei nagyon eltérőek. Akár az eredeti céllal, szándékkal ellentétesek is lehetnek.

Az sem ritka, hogy valaki több hitvallással is rokonszenvez, több hitvallás szerint is cselekszik. Az ilyen jellegű „politeizmus” is lehet tiszteletreméltó. Lehet több urat is következetesen szolgálni. Viszont nem feltétlenül termékeny, ha valaki nincs tekintettel arra, hogy éppen milyen „szentélyben” tartózkodik, és valamilyen más, ott idegen hitvallást próbál népszerűsíteni: egy másik Úr szolgálata mellett agitál. Így anélkül akadályozza az adott humanisztikus tevékenységet (akár pusztán részleges tevékenységet), hogy azt másféle gyakorlattal tudná eredményesen felváltani. (Csak elvesz, anélkül, hogy helyette valami használhatót adna.)

A humanisztikus beállítódások eltéréseinek a gyakorlati mellett lélektani összefüggése is van. Jobban belegondolva, a különböző „tiszteletreméltó” meggyőzésekben – a nagyon eltérő következményeken túl – valamiféle azonosság is fellelhető. Bennük egyfajta személyes eredményesség-szükséglet, siker-szükséglet kielégítésére való törekvés is kifejeződik.

Lelkileg érthető, ha egyének változtatni, hatni szeretnének és erőfeszítésük eredményét, visszaigazolódását meg is akarják tapasztalni. Ezért a nagyobb távlatú és bizonytalan kimenetelű küzdelmek helyett inkább a gyorsabb és biztosabb sikerek útját választják. Nem akarják magukat a sikerélmény elmaradásával büntetni, vagyis azzal, hogy kudarcot kudarca halmoznak („semmi kétely – teljes siker”).

Lelkileg érthető, ha egyének mindenáron ragaszkodni próbálnak az elvi álláspontjukhoz, meggyőződésükhöz, és nem akarják magukat azzal büntetni, hogy eszményeik, elveik ellen cselekszenek. Számukra – az adott erőviszonyok mellett – nem a külső, hanem a belső eredményesség, a minden körülmények közötti elvhűség a legfontosabb. („1 igazság – 0 siker”. De a szubjektív oldalon ennek teljes lelkiismereti siker felel meg.)

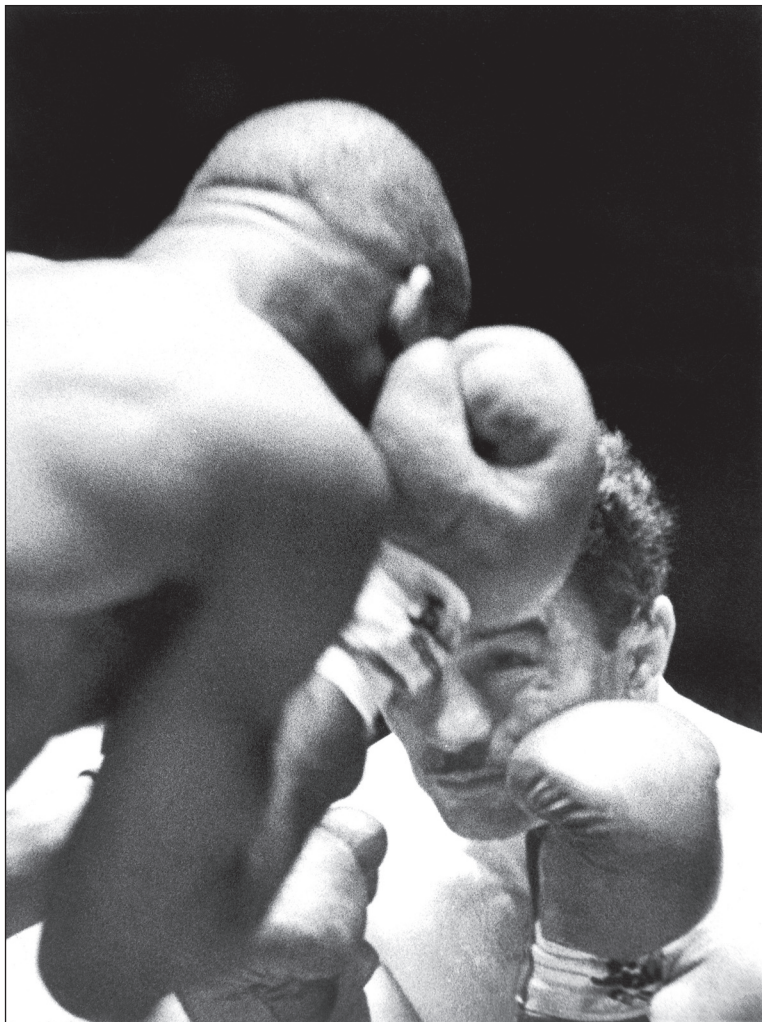
Az is érthető lelkileg, ha egyének sem az elméleti meggyőződésükről, elvi álláspontjukról, sem a siker-szükséglet kielégítéséről (a siker élményének megéléséről, megtapasztalásáról) nem akarnak lemondani. Ekkor olyan cselekvési lehetőségeket keresnek, amelyek ugyan nem esnek egybe az eszményi elméleti álláspontjukkal, de illeszkednek hozzá: ahhoz való gyakorlati közelítést, közvetítést jelentenek („ $\frac{1}{2}$ igazság – $\frac{1}{2}$ siker”).

Az egyén belső kompromisszumot köt, ha nem téve elvi engedményt, lemond a szerény lehetőségek között elérhető gyakorlati sikerekről.

Az egyén belső kompromisszumot köt, ha valamilyen elérhető eredmény vonzásában legyűri elméleti meggyőződését.

Az egyén belső kompromisszumot köt, ha hol az elvi szilárdságot, hol a gyakorlati sikert részesíti előnyben.

És akkor is belső kompromisszumot köt az egyén, ha tudatosan megkettőzi önmagát. Az elérhető, reális hatékonyság elvárásait követi, de léleklben nem adja fel az elméleti meggyőződését, ezért nem tud teljesen azonosulni azzal, amit tesz (amit az eredményesség érdekében tennie kell).

Papp László, 1963

Az amerikai neokonzervatívok és az iszlám szekurizációja

I. Bevezetés

A nyugati világ jelentős része is mély megdöbbenéssel fogadta azt a szűklátókörűséget és korlátoltságot, ahogyan az Egyesült Államok és Nagy-Britannia 2003-ban lerohanta Irakot. A felelős értelmiség mind muszlim, mind nem-muszlim oldalon kétségbeesetten nézte végig, ahogy a Samuel Huntington által vizionált „civilizációs összecsapás” – a bagdadi utcákon és a médiumokban folyó közbeszédben – fikcióból valósággá vált. Az iraki állam szétverése mindazonáltal nem úgy alakult, ahogyan azt az amerikai neokonzervatív vezetés elképzelte: az elhúzódó konfliktus nemhogy megerősítette, hanem végzetesen meggyengítette az USA közel-keleti pozícióit, és hozzájárult a régi ellenfél, Irán soha nem látott mértékű megerősödéséhez. Ugyanakkor azt sem szabad gondolnunk, hogy az iraki invázióhoz csupán rögtönzések sora vezetett: a neokonzervatívok aligha véletlenül választották Szaddam Husszeint célpontjuknak, és az sem véletlen, hogy *rablóhadjáratukat*¹ leöntötték a huntingtoni „elmélet” mázával. E tanulmány azt a folyamatot elemzi, hogy az iszlám biztonságiasítása, *szekurizációja* miként vált a neokonzervatívok legfőbb eszközévé a háború előkészítésében és igazolásában, s hogy ez a fajta narratíva – az iszlám szélsőségesek hathatós közreműködésével – miként járult hozzá a muszlim és a nyugati világ közötti bizalmi válság kialakulásához.

Az iszlám szekurizációja természetesen nem kizárólag az amerikai neokonzervatívokhoz köthető. Annak leglátványosabb elemei, a *War on Terror* (terror elleni háború), az iraki invázió s az egész koncepció azonban alapvetően a Bush-kabinet szüleménye.

II. A neokonzervatívok új fegyvere: a szekurizáció

II. 1. A koppenhágai iskola és a kétféle szekurizáció

A szekurizáció (securitization) fogalmát a *Koppenhágai Békeutató Intézet*hez² kötődő ún. „koppenhágai iskola” képviselői, Barry Buzan, Ole Wæver és Jaap de Wilde vetették alá alaposabb vizsgálatnak, amikor a

nyolcvanas évek végétől a biztonság fogalmának újradefiniálására és a biztonságról folyó diskurzus új kereteinek kialakítására tettek kísérletet. A három szerző kutatásaik legátfogóbb összegzését 1998-ban adta közre *Security: A New Framework For Analysis (Biztonság: az elemzés új keretei)* címmel. Ebben a biztonsági szektorok, valamint a biztonsági komplexumok mellett a szekurizáció jelenségének vizsgálata állt a középpontban.

Buzanék alapvetően arra keresték a választ, hogy a posztbipoláris világban milyen keretek közt értelmezhető a biztonság fogalma. A hidegháború időszakától kezdve ugyanis sokak számára egyértelműen érzékelhetővé vált a biztonság fogalmának kitágulása-kitágítása. A szűk katonai megközelítés mellett – elsősorban az 1973-as olajválság hatására – megjelent a gazdasági dimenzió, valamint szintén erre az időszakra tehető az a törekvés, amelyek nagyobb figyelmet kívántak szentelni a szociális biztonság fogalmának. A nyolcvanas évek végének, kilencvenes évek elejének kutatásai az emberiségnek az ökoszisztémára gyakorolt negatív hatásáról szükségessé tették a biztonság környezeti dimenziójának alkalmazását.³ Sőt, napjainkban egyre népszerűbb az ENSZ által előszeretettel használt *humán biztonság* fogalma, amely túllépve a nemzeti kereteken, az egyének felől közelíti meg a problémát, és a biztonság meglétét az egyén által szabadon elérhető alapvető gazdasági, egészségügyi, szociális és kulturális javakhoz köti.⁴

Azt a folyamatot, amely során egy állam vagy egy szerv eldönti, hogy mi tartozik a biztonság fogalmának keretien belülre, nevezzük szekurizációnak. A szekurizáció alapja, hogy a lakosságnak el kell fogadnia a biztonságiasítást, e nélkül ugyanis a folyamat kudarcba fullad: ha egy adott problémát a közösség döntő többsége nem értékeli (lét)fenyegetésnek, akkor a szekurizáció megbukik. Ilyen volt az Egyesült Államokban a vietnami háború vagy Nagy-Britanniában a szuezi válság: ezen országok kormányzata hiába igyekezett beállítani ezeket a konfliktusokat úgy, mint amelyek alapjaiban fenyegetik államuk létét és biztonságát, a lakosság döntő többsége ezt nem fogadta el, a nyilvánvaló kormányzati nyomás ellenére sem. (Buzan – Waeuver – Wilde 1998, 42) Ugyanakkor ezek a példák két dologra is rávilágítanak: egyrészt, hogy a szekurizáció rendkívül sok szubjektív elemet tartalmaz, amelyek alkalmat adnak a csúsztatásra és a manipulációra. Másrészt, hogy bár ideális esetben a szekurizációs párbeszédben a közösség, a társadalom egésze részt vesz, az valójában legtöbbször a politikán, az állami vezetésen és a hozzá köthető érdekcsoportokon és médiumokon keresztül zajlik, vagyis olyan szűrök közbeiktatásával, amelyek saját hatalmi és gazdasági pozícióik érdekében igyekeznek élni a tudatos befolyásolás eszközével. Erre példa a 2003-as harmadik Öböl-háború szisztematikus és céltudatos „felépítése”, amely elképzelhetetlen lett volna a sajtó aktív közreműködése nélkül.⁵ Bár Vietnam és Szuezi esetében láthattuk, hogy a kormányzati köröknek nem minden esetben sikerül akarataikat ráerőli-

tetniük a társadalomra, kiterjedt eszközkészletük és monopolhelyzetük révén erre jó eséllyel törekedhetnek. Ez különösen ott lehet sikeres, ahol a velük szemben álló civil társadalom gyenge és kevés alternatív információs csatornát tart a kezében, vagy ahol a különféle külső és belső válságok hatására az emberek hajlamosabbak lesznek inkább az érzelmeikre, mint az objektív tényekre hallgatni.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy a szekurizáció önmagában nem feltétlenül az ördögtől való. Alapvetően pozitívnak értékelhetjük, hogy a biztonság megközelítése a koppenhágai iskola értelmezésében túllépte a katonai-politikai szféra kereteit, és olyan – a centrum, a félperiféria és a periféria államai számára egyaránt sokkal égetőbb – kérdéseket igyekezett a vizsgálódás középpontjába állítani, mint a szociális igazságtalanságok, a gazdasági egyenlőtlenségek és a környezeti változások szerepe az emberek mindennapjaiban. A biztonság újfajta értelmezése ráadásul túllépett az akadémiai körökön. Ennek köszönhető, hogy például az Európai Unió 2003-as biztonsági stratégiája a globális biztonsági környezet leírásánál nem a terrorizmust vagy a tömegpusztító fegyverek terjedését tartotta fontosnak kiemelni – szemben az egy évvel korábbi amerikai nemzeti biztonsági stratégiával (The National Security... 2002) –, hanem hogy a világ lakosságának fele él napi 2 eurónál kevesebb összegből, és hogy a globális felmelegedés viszonyai között miként oldható meg az emberiség vízellátása. (European Security Strategy... 2003) Ez a megközelítés azt hangsúlyozza, hogy a kormányoknak nem arra kell törekedniük, hogy felkészüljenek az éhséglázadások leverésére vagy a kimerülő erőforrásokért való küzdelemre, hanem hogy vegyék elejét ezeknek az eseményeknek például azzal, hogy a katonai költségvetés tételeinek egy részét átcsoportosítják a szociális háló stabilizálására vagy a zöld gazdaság erősítésére.⁶ Mindez azt mutatja, hogy a szekurizáció megfelelő kontroll mellett alkalmazva képes a *valós* problémákra irányítani a figyelmet, és lehetőséget ad arra, hogy azok kezelésére a társadalom a különféle opciók közül kiválassza a legmegfelelőbbet.

Ez a valóságban természetesen nem működik ilyen zökkenőmentesen. A szekurizációt a napi gyakorlatban az teszi rendkívül veszélyes esz-közzé, hogy kizárólagosságra törekszik, ezáltal könnyen legitimálhatja a hatalom vitatható döntéseit és túlkapásait is – legalábbis egy ideig. Amint a Gazdag – Tólas szerzőpáros rámutat (2008, 6): „a biztonság [...] az erőalkalmazás legitimálásának kulcsa. Amikor egy politikus a „biztonságot” emlegeti, vagyis biztonságiasít (szekurizál) egy kérdést, ezzel lényegében jogot formál arra, hogy *bármely* szükséges eszközzel éljen a fenyegetés megakadályozására.” Sőt, Tólas egy másik írásában arra is felhívja a figyelmet, hogy a szekurizáció során „a társadalom legitim módon elfogadja valamely kérdésnek az áthelyezését a *politikai szféra normál alkumechanizmusai*ból a *rendkívüli üzemmódba*”. (Tólas 2010, 78; kiemelések tőlem – M. V.) Márpedig ebben az esetben a dön-

téshozatali folyamatok felgyorsulnak, a civil szféra lehetőségei a vezetők ellenőrzésére szűkülnek: a társadalom sok esetben már csak a kész tényekkel szembesül. A lakosságnak, az értelmiségnek és a politikai ellenzéknek éppen ezért fékeznie kell a szekurizáció folyamatát, hogy megismerhesse a különböző nézőpontokat, eldönthesse, hogy hozzájárul-e egy adott probléma biztonságiasításához vagy sem. Ezt annak ellenére is meg kell tennie, hogy a szekurizáció során sokszor hangzik el indokként: azonnali cselekvés szükséges a nagyobb probléma elhárítására. (Buzan – Waever – Wilde 1998, 26) Irak példája épp arra int minket, hogy a sietség sokszor még végzetesebb következményekkel jár, mint a késlekedés.

A biztonság fogalmának kiterjesztését, a korábban a biztonsági tanulmányok keretein kívül eső területek biztonságiasítását több oldalról is érték kritikák. A szűk szakmai berkeken belül maradv a szekurizációval kapcsolatban alapvető problémaként merült fel, miszerint az elméleti szinten olyannyira túlterjeszkedett az elmúlt években, hogy szétfeszítve az egzakt kereteket, lehetetlenné teszi a róla folytatott tudományos vitákat. Ugyanakkor az is egyértelművé vált, hogy a biztonság fogalma többé nem redukálható pusztán a hagyományos katonai, politikai, államközpontú megközelítésre. (Gazdag – Tóth 2008, 6)

Ennél jóval lényegesebb probléma, hogy a koppenhágai iskola által bemutatott biztonságiasítási folyamatnak gyakran szembesülünk az ellentétjével is, amelyet e tanulmányban *negatív szekurizáció*ként fogunk emlegetni. Ez nem más, mint hogy a biztonság szűk értelemben vett katonai és közbiztonsági felfogását kiterjesztik más biztonsági szektorokra, és alapvetően ezen a szemüvegen keresztül igyekeznek értelmezni a környezeti, szociális vagy gazdasági biztonságot.⁷ Ahogy azt fentebb bemutattuk, a biztonságiasítás hagyományos értelmezése és gyakorlata is komoly kockázatokat hordoz magában elméleti síkon – és sokszor a gyakorlatban is –, azonban a Buzanék által leírt szekurizáció jelentősen hozzájárulhat mindennapi létfeltételeink javításához. A most bemutatásra kerülő negatív szekurizáció azonban eleve kizárja annak lehetőségét, hogy a közösség megfelelő válaszokat adjon a felmerülő kihívásokra, és olyan leegyszerűsített mechanizmusok révén igyekszik megbirkózni a felmerülő problémákkal, amelyek nyilvánvaló kudarcra vezetnek. Mindenekelőtt pedig a negatív szekurizáció olyan hatalmi struktúrák kialakításához járul hozzá, melyek segítségével a kormányzat és a hozzá kapcsolódó érdekcsoportok a kommunikációs csatornák kontrolljával rendkívüli alapossággal képesek az állampolgárok mindennapjait ellenőrzésük alatt tartani (a vallásgyakorlattól kezdve a szabadidőn át a vásárlási szokásokig), szervesen illeszkedve ezzel a foucault-i *biopolitika* fogalmához. (Melegh 2011)

Az előző fejezetben bemutatottak alapján nyilvánvaló, hogy a szekurizáció könnyen egy adott érdekcsoport kizárólagos eszközévé válhat, és így a társadalomnak megszűnik az a lehetősége, hogy a közösségi párbeszéd fenntartásával megfelelő kontrollt gyakorolhasson felette. Ennek egyik mintapéldája az a jelenség, amelynek során az amerikai neokonzervatívok a katonai szektor egyeduralmát kiterjesztették más társadalmi kérdésekre, legfőképp a gazdasági és társadalmi biztonság területére, amelynek során az iszlám biztonsági fenyegetésnek való kikiáltását egyszerre használták eszközként és célként.

Bár e tanulmány elsősorban a katonai szektorra koncentrált, illetve arra, hogy az iraki háborún keresztül bemutassa az iszlám szekurizációs folyamatát, a jelenség mára alaposan túlterjeszkedett ezeken a kereteken. A biztonságiasítás az amerikai társadalom mindennapjainak számos elemét érintette, és komoly vitákat váltott ki a tengerentúlon. A Bush-kabinet, konzervatív választóbázisának preferenciáit felhasználva – és az előző republikánus kormányok munkáját betetőzve – hozta létre a *neokonzervativizmus* építményét (Bronner 2004), amelyet a *rendpártiság* és az *öngondoskodás* abszolutizálása mellett a szociális érzék teljes hiánya jellemezett. Az elnök adócsökkentései nyolc év alatt 2400 milliárd USD bevételkiesést okoztak a központi költségvetésnek, miközben ennek az összegnek több mint fele az ország lakosságának eleve leggazdagabb 1%-ánál maradt. (Parenti 2011) Ezzel párhuzamosan megkezdődött a szó szoros értelemben vett *harc* a szegénység, pontosabban: a *szegények* ellen, megindult a leszakadt és nincstelen rétegek kriminalizálása – vagyis a *szociális problémák szekurizációja*. Átfogó és előremutató megoldások helyett a neokonzervatívok a szegénységet biztonsági problémává degradálták, ahogy azt Loïc Wacquant számos nyelvre, köztük magyarra is lefordított monográfiájában (Wacquant 2001)⁸ bemutatta. A társadalom hatékonyabb ellenőrzésére – az iszlám terrorveszélyre hivatkozva – a Kongresszus elfogadta a *Patriot Act*-et, amely lehetővé tette, hogy a terrorelhárító szervek bírói felhatalmazás nélkül szinte korlátlanul hozzáférhessenek a lakosság személyes adataihoz, az állampolgárok orvosi, pénzügyi és egyéb irataihoz, telefonvonalaihoz és e-mail-jeihez. A törvényt sok amerikai az egyéni szabadságjogok súlyos megsértéseként értékelte, de az ellene való tiltakozások nem vezettek eredményre. Bush 2002-ben létrehozta a Belbiztonsági Minisztériumot (Department of Homeland Security), amely 200 000 alkalmazottjával a Védelmi és Veteránügyi tárca után a harmadik legnagyobb minisztérium lett, közel 55 milliárd USD évi költségvetéssel. (Budget in Brief... 2010) Mindezek az intézkedések a „még nagyobb biztonság” kétes jelszava alatt nagyban hozzájárultak a társadalom – különösen annak szegényebb rétegei – szorosabb kont-

rolljához, illetve az egyéni szabadságjogok korlátozásához, valamint a politikai diskurzus és gyakorlat részévé váltak nem csupán az Egyesült Államokban, de a glóbusz számos más pontján, így Európában s azon belül Magyarországon is. Mindezek miatt a különféle szociális problémák közbiztonsági szekurizációja világszerte talán még a katonai szektor túlbujánzásánál is súlyosabb következményekkel jár(t).

Visszatérve a katonai biztonság túlterjeszkedéséhez, megállapíthatjuk, hogy az korántsem új jelenség. A faszizmus elleni küzdelem mozgósította az ellene felsorakozott nemzetek teljes társadalmát és kapacitásait: az Egyesült Államok lényegében akkor építette ki azóta is egyedülálló katonai potenciálját.⁹ E folyamat a Szovjetunió esetében nagyrészt már a harmincas években lezajlott. A világháborút követően a két szuperhatalom az ideológiai szembenállásra hivatkozva tette lehetővé a katonai szektor túlbujánzását, amely a társadalom más alrendszereit is igyekezett maga alá gyűrni több-kevesebb sikerrel. A bipoláris szembenállás évtizedei alatt ez természetesen nem minden esetben zajlott egyenlő intenzitással, a két szuperhatalom között sok esetben fáziseltolódás volt megfigyelhető. A hidegháború végére mindazonáltal olyan mennyiségű hagyományos, illetve tömegpusztító fegyverekből álló arzenál halmozódott fel mindkét oldalon, amely nagyban hozzájárult a posztbipoláris világ instabilitásához. A Szovjetunió szétesése lehetővé tette, hogy elképzelhetetlen mennyiségű fegyver áramoljon a harmadik világba, táplálva annak helyi konfliktusait, míg az Egyesült Államok ideológiai szerepvégzésének köszönhetően – és nem utolsósorban a különféle gazdasági lobbicsoportok érdekeinek kiszolgálására – járult hozzá ezekhez a háborúkhöz.

A negatív szekurizáció fejlődéstörténetében döntő mozzanatot jelentett a neokonzervatívok színrelépése Ronald Reagan 1981-es hatalomra kerülésével. Az alábbi, az inflációt is figyelembe vevő grafikon jól érzékelteti, hogy az Egyesült Államok katonai kiadásai Reagan, majd ifj. Bush kormányzása idején milyen méretűre duzzadtak föl. Reagan az 1981-es 154 milliárd USD-ről 1989-re 298 milliárd USD-re tornázta fel a védelmi költségvetést (az inflációs tényező beiktatásával 366, illetve 516 milliárd USD-t kapunk). (The Growth... 2010) A „csillagháborús” projektre szánt kutatások hatalmas tőkeigénye háború nélkül is óriási összegeket emésztett fel, és a technológia terén valóban jelentős előnyökhöz juttatta az Egyesült Államokat: egyes harceszközök tekintetében, mint például az F-22-es „Raptor” képében megszülető ötödik generációs vadászgépek, az USA 20 év (!) előnyre tett szert legfőbb riválisaival, Oroszországgal és Kínával szemben. Mindennek azonban súlyos ára volt: egyedül az F-22-es fejlesztési költségei, 2011-es adatok alapján, megközelítették a 67 milliárd USD-t, ami alapján a repülőgép-széria minden egyes darabja jelenleg 355 millió USD-be kerül. (Analysis... 2012) Ezek a számok jól érzékeltetik a hadiipari lobbifelé áramló tőke volumenét, egyszersmind azt a gazdasági és politikai hatalmat, amelyet a negatív szekurizáció képvisel.

A hidegháború lezárulása visszavetette az amerikai védelmi költségvetést. A nagy ellenség bukásával a neokonzervatívok biztonságiasító törekvései egy időre igazolhatatlanná váltak, és ezen még a kisebb helyi konfliktusok (második Öböl-háború, délszláv háborúk) sem változtattak. A demokraták ugyan a különféle válságkezelési műveletek keretében több háborúban is részt vettek, de ezek korlátozott méretűek maradtak. A negatív szekurizáció fenntarthatósága és a katonai költségvetés stagnálásának, sőt hanyatlásának a megakadályozása egyre nagyobb kihívásnak tűnt, egyrészt a nyolcvényi demokrata kormányzás, másrészt a külpolitika mozdulatlansága miatt. Miután id. George Bush „elárulta” övéit, és nem tette meg azt a szívességet, hogy megdöntse Szaddam Husszein rendszerét, az Öböl környéki konfliktus – mint az 1998. decemberi Sivataji Róka művelet – rendkívül alacsony intenzitásúvá vált. A hadiipari vállalatok igényeit a délszláv háborúk sem elégíthették ki: a szerb hadsereg nem számított komoly ellenfélnek. Egyedül egy F-117-es „lopakodó” bombázó lelövése számított „sikernek” – mind a szerb légvédelem, mind a Lockheed Martin számára, hiszen a vállalat így igazolhatta, hogy a második Öböl-háború legendás repülőgépe „elavulttá vált”, és valóban szükséges a váltótípus létrehozása, melyet nagyrészt az F-22-re lehetett alapozni. (How to Take Down...)

Az infláció mértékével korigált amerikai katonai kiadások alakulása (1962–2015)

Forrás: <http://www.davemanuel.com/2010/06/14/us-military-spending-over-the-years/>

A nagy áttörés azonban továbbra is váratott magára. A demokraták nem hajlottak arra, hogy legitimálják a védelmi szféra továbbterjeszkedését. A republikánusok 2001-es újbóli hatalomra kerülése ugyan megteremtette a lehetőséget arra, hogy a védelmi szektor ismét bővítse pozícióit, ehhez azonban szükség volt egy olyan eseményre, amelynek fényében igazolni lehetett a negatív szekurizáció megerősítését. Az is egyértelművé vált, hogy az eddigi, alapvetően geostratégiai fenyegetésekre hivatkozó megközelítés többé nem működik, hiszen egyetlen ország sem jelentett többé reális veszélyt az USA számára. A „megoldást”, az iszlám már létező szekurizációjának felerősítéséhez és kibontakoztatásához szükséges döntő érvet Oszama bin Laden szolgáltatta George W. Bush kabinetje számára.

III. Az ideológiai áttörés – az iszlám szekurizálása

III.1. A politikai háttér

Szembe kell néznünk a ténnyel, hogy a hadsereg számára a legjobb gyakorlóterep a *háború*. A hadseregeket nem a békére, hanem a háborúra készítik fel, hisz azért hozták létre őket, hogy háborúkat vívjanak és nyerjenek meg. Egy nyugati demokratikus államban ma a hadsereg békebeli feladatai meglehetősen korlátozottak, ugyanakkor a fenntartása óriási összegeket emészt fel. Éppen ezért óhatatlan, hogy a hadsereg olyan helyzeteket keressen, amelyekben igazolhatja saját létét és fontosságát.

A nyugati világban ugyanakkor a hadseregek mozgástere korlátozott, hisz a civil adminisztráció befolyása alatt állnak, a parlamentek döntenek költségvetésükről, alkalmazásukról, fejlesztésükről. Ez önmagában némi biztonságot is garantál számukra, mert a hadsereg tagjai békeidőben is megkapják fizetésüket, és számolhatnak bizonyos jóléti hálóval.

A hadiipari vállalatok ugyanezt nem mondhatják el magukról. Ha nincs háború, ha nincs szükség újabb és újabb harceszközökre, akkor ezek a csoportok komoly bevételkieséssel számolhatnak. Ez különösen akkor fájdalmas, ha a tartós béke miatt nincs szükség új fejlesztésekre, és az államok a katonai kutatás-fejlesztési költségek megvágása mellett döntve csak a már kipróbált technológiát szerzik be, nem igényelve újabb fegyverrendszerek létrehozását. Márpedig a nagyvállalatok igazi nyereségeit a K+F garantálja – az Egyesült Államok 2012-es költségvetésében például 75,7 milliárd USD összegben. Ehhez járul 128,1 milliárd USD értékben már létező fegyverrendszerek és eszközök vásárlása. (United States Department... 2012)

A kilencvenes évek állóvize nem kedvezett a negatív szekurizációnak. A *Pax Americana* körülményei között nem létezett többé olyan ellenfél, mellyel szemben igazolni lehetett volna az amerikai védelmi szféra túlbur-

jánzását. A hidegháború végi 515 milliárdról a védelmi költségvetés 2011-es értéken a kilencvenes évek végére 340 milliárd USD-re esett vissza (The Growth... 2010), ami komoly érvágást jelentett az ágazatnak.

Ezért 2000-ben a republikánusok semmit sem bíztak a véletlenre. George W. Bush személyében egy biztos befutó, de nem túl intelligens, könnyen befolyásolható jelölttel nyerték meg a novemberi választást. Az elnöknek és családjának is voltak érdekeltségeik a hadiiparban (Bush Family Values...), illetve a *Blackwater* nevű katonai magánvállalatban (Bush & Blackwater...). Bush mögött Dick Cheney személyében olyan alelnök állt, aki egyszerre rendelkezett kiterjedt kapcsolatrendszerrel a katonai és olajszektorban. Az idősebb Bush alatt védelmi miniszterként szolgált, majd 1995 és 2000 között a *Halliburton* energetikai óriáscég vezérigazgatójaként tevékenykedett. A *Halliburton*ból 1998-ban vált ki leányvállalata, a *Kellog Brown & Root*, amely az egyik legfontosabb amerikai biztonsági magánvállalat lett. A *KBR* és a *Halliburton* 36 millió USD végkielégítést fizetett a távozó Cheney-nek, aki cserébe az iraki invázió után megrendelések tömkelegével árasztotta el e vállalatokat: egy évvel a háború kezdete után a *Halliburton* 9 milliárd USD-s szerződéssel rendelkezett, többel, mint bármely más vállalat. (Halliburton... 2004) A külügyminiszter, Colin Powell, vagy a védelmi miniszter, Donald Rumsfeld egyaránt a republikánusok kipróbált és megbízható politikusai voltak, akikre előjáróik biztosan számíthattak.

III.2. A kívülről jött segítség – Oszama bin Laden és az al-Kaida

Az iszlám szekurizációja nem tekinthető új jelenségnek, és közvetlen gyökerei egészen a hidegháborúig nyúlnak vissza. A palesztin–izraeli konfliktusban a kapitalista országok Izraelt, míg a Szovjetunió és a harmadik világ országai a palesztinokat támogatták, és a különféle, Európát is érintő terrortámadások során – mint az 1972-es müncheni olimpia vagy az 1985-ös madridi éttermi robbantás esetén – közvetlenül is szembesültek a jelenséggel. Az IRA vagy a Vörös Hadsereg Frakció miatt a nyugati világnak ráadásul saját belső terrorizmusával is meg kellett birkóznia. Az első intifáda merényletei az Izraelt támogató amerikai médiacsoportoknak köszönhetően bejárták az egész világot. Mindezek azzal jártak, hogy a terrorizmus előkelő helyet vívott ki magának a modern kori biztonsági fenyegetések között, ugyanakkor a modern terrorizmus és az iszlám gyakran összekapcsolódtak e viszonyrendszerben – még akkor is, ha a PFSZ nem vallási, hanem nacionalista alapon hajtotta végre támadásait.

Az iszlám szekurizációjának elmélete nem is rájuk, hanem a Muszlim Testvérek palesztinai „leányvállalatára”, a Hamaszra, illetve a szaúdi vahabiták Afganisztánban kinevelt mudzsahedjeire támaszkodhatott. Ebben nagy segítségükre volt a szaúdi milliomos, Oszama bin Laden, aki az afganisztáni hegyek közt – közvetett amerikai támogatással – harcolva

felismerni vélte hivatását: az iszlám kalifátus helyreállítását és a nyugati hitetlenek megregulázását. Önbizalmát növelte, hogy a megszülető al-Kaida a szovjetek felett aratott afganisztáni győzelmet úgy állította be, mint ami döntő mértékben járult hozzá a Szovjetunió széteséséhez. Ezek után bin Laden úgy döntött, hogy a Gonosz másik földi megtestesítője, az egyetlen megmaradt szuperhatalom, az Egyesült Államok ellen fordul. (Shay 2008) Ezzel a döntésével mérhetetlen szenvedés felé sodorta a Közel-Kelet muszlim népeit, de hihetetlen szolgálatot tett a washingtoni neokonzervatív köröknek. A terebélyesedő al-Kaida, amely első külföldi merényleteit 1992-ben, Jemenben hajtotta végre (Shay 2007, 121–122), 1993-ban már elkövetett egy merényletet a New York-i Világkereskedelmi Központ ellen, és harcban állt az Egyesült Államok terrorelhárító szerveivel. A szervezet legsikeresebb akciói a kenyai és tanzániai amerikai nagykövetségek ellen elkövetett 1998-as terrortámadások voltak (Shay 2008, 84–91), amelyek „nemzetközi” hírnevet szereztek bin Laden csoportjának. Ugyanakkor, bár a terrorista veszély fennállt, a kormányok és a nyugati civil társadalom ezt korántsem értékelte még létfenyegetésnek. A terrorizmus egyike volt a világunkban létező, de annak alapjait nem fenyegető biztonsági kihívásoknak. Bár az iszlamista háttérű terrorizmus a szekurizációs párbeszédben fel-feltűnt, és olyan játékfilmek is foglalkoztak a témával, mint például az 1998-as amerikai *Ostromállapot* (*The Siege*), a terrorizmus és az iszlám összemosása nem lépte át a lélektani határt – ez például magában az említett filmen is jól érzékelhető.

A légkör azonban gyökeresen megváltozott 2001. szeptember 11-nyel. Az Egyesült Államokat a World Trade Center és a Pentagon elleni támadásokkal olyan sokk érte, amely csak Pearl Harborhoz hasonlítható. Érdekes, hogy csakúgy, mint 1941-ben, 2001 kapcsán is megszülettek az összeesküvés-elméletek. Bár szinte biztos, hogy az események nem úgy történtek, ahogy arról a hivatalos tájékoztatás napvilágot látott, e tanulmány írója úgy véli, a támadás mögött alapvetően valóban bin Laden és az al-Kaida, nem pedig az amerikai vagy izraeli titkosszolgálatok sötét machinációja áll. A hatás szempontjából ez egyébként lényegtelen is. Háromezer amerikai állampolgár halála országuk szívében olyan lehetőségeket kínált a neokonzervatív politikai vezetés számára, amely soha vissza nem térő alkalmat biztosított számukra, hogy megtalálják azt a nagy ellenfelet, akivel tíz év elteltével helyettesíthetik a Szovjetuniót: ez az ellenfél pedig az al-Kaida és a „globális terrorizmus” lett.

III.3. Az elméleti háttér felépítése

Az iszlám szekurizálásának elméleti alapkövét Samuel P. Huntington rakta le 1993-ban a *Foreign Affairs* hasábjain megjelent tanulmányával (Huntington 1992-93), amelyet aztán a szerző monográfiává bővített (Huntington 2005), és a kérdésből *erős állítás* született. A huntingtoni

vízió szerint az iszlám belső folyamatai miatt egyre inkább egy dinamikusan bővülő, „erőszakos” civilizációvá válik, amellyel szemben a nyugati univerzalista értékrend nem alkalmazható. Ezt a képet tovább erősítették azok a valóban meglevő problémák (a közel-keleti béke megoldatlansága, az iszlamista terrorizmus megjelenése), amelyeket az előző részben tárgyaltunk. A bipoláris rendszer összeomlása utáni útkeresésben Huntingtontól függetlenül is megjelentek azok az elképzelések, amelyek a muszlimokat a nyugati világra irányuló potenciális fenyegetésként értelmezték, és egy-egy támadás (mint a WTC elleni első, 1993. februári merénylet vagy az 1995 nyarán a párizsi metró ellen végrehajtott robbantássorozat), ha nem is erősítette fel, de életben tartotta ezeket a hangokat.

A szeptember 11-et követő hisztériában azután ezekre az előzményekre könnyen lehetett építeni. A dolog persze nem volt zökkenőmentes. Az al-Kaida ellen meghirdetett *War on Terror* kapcsolatban ugyanis komoly kihívást jelentett, hogy a terrorszervezet önmagában meglehetősen szerény célpont volt. Emiatt lett a bin Ladent befogadó afganisztáni *Talibán* az amerikai válaszcsoport első áldozata. A csúsztatás már itt megtörtént: a tálibokat összemosták az al-Kaidával. Márpedig a *Talibán* a bin Ladennel ápolts kétségtelen kapcsolata ellenére sem volt terrorszervezet, és vajmi kevés szerepet játszott az Egyesült Államok elleni támadásban.¹⁰ Iszlamistának viszont kétségtelenül iszlamista rendszer volt, még hozzá annak a legradikálisabb formájában. Így már ekkor gyökeret vert az a hamis elképzelés, hogy ami iszlamista, az egyben terrorista is.

De Afganisztán 2001-ben még nem hozta el a nagy háborút. Ez pontosan látszik azon is, hogy 2002-ben a védelmi költségvetés csak mérsékelten emelkedett. Az igazi „fejőstehén” szerepét a közép-ázsiai ország nem tudta betölteni, mivel gyenge fegyveres csoportjaira a 2001-es invázió olyan csapást mért, amelyből évekig nem tudtak talpra állni. Így a neokonzervatívok visszatértek régi „partnerükhöz”, Szaddam Husszeinhez. A diktátor ugyan nem volt sem terrorista, sem iszlamista, de „legalább” egy muszlim államot vezetett, és a Szovjetunió bukását követő új világrendben 1991 óta az első számú közellenségnek számított. Az amerikai vezetés tudta, hogy nem sokan fognak könnyet ejteni érte – legfeljebb Oroszország és Franciaország fog tiltakozni, amelyek a kilencvenes évek során komoly érdekeltségre tettek szert az iraki olajbizniszben, veszélyeztetve az USA egyeduralmát.

Hogy az iraki háborút milyen ördögi zsenialitással komponálták meg, ma már nyílt titok. Norman Solomon és Reese Erlich magyar nyelven is megjelent könyvükben (2003) részletesen elemzik azt a masszív és jól felépített médiahadjáratot, amelyben a kormányzat és a mögötte álló érdekcsoportok meggyőzték az amerikai társadalmat arról, hogy a háború elkerülhetetlen. Nem véletlenül fogalmazott Solomon úgy, hogy „egyetlen ipari terméknek sincs szüksége akkora marketingre, mint a hatalmas

forrásigényű, embertömegek pusztulását eredményező háborúnak” (Erich – Solomon 2003, 30). Mára teljesen egyértelművé vált, hogy a támadás fő érvei, miszerint a rezsim tömegpusztító fegyverek előállításán fáradozott, illetve, hogy Szaddam Husszein támogatta az al-Kaidát, hazugságok. (Marsai 2011, 43) A retorika azonban 2003-ban működött.

Irakra azért is szükség volt, mert egy terrorszervezet ellen viselt háborúhoz valójában nem kell a hadsereg, és ezáltal új katonai megrendelések sem. Ennek legésszerűbb módja egy intenzív titkosszolgálati tevékenység lett volna – de akkor hol marad az üzlet, ami Irak esetében, ne feledjük, nem csupán a fegyvereket, hanem az olajt is jelentette. Az más kérdés, hogy valószínűleg egyik szereplő sem számolt azzal, hogy az általuk teremtett fantom életre kel, méghozzá ilyen vitalitással: az al-Kaida tényleg megvetette a lábát Irakban, ahol a síita–szunnita vallásháború árnyékában tevékenykedve komoly fejlődést okozott az amerikai politikusoknak, amikor arra került a sor, hogyan magyarázzák meg az egyre kiábrándultabb honi lakosságnak, miért is esnek el amerikai katonák ezrei egy, a szülőföldjüktől több tízezer kilométerre fekvő országban.

Az iraki háborúról folyó hivatalos beszéd nagyban elősegítette, hogy a muszlim világnak ne legyen kétsége afelől, miszerint a Bush-adminisztráció valójában civilizációs mázzal igyekszik leplezni rablőháborúját. Az elnök által 2002. január 29-én elmondott hagyományos évertékelő beszédben a „Gonosz Tengelye”-ként megnevezett három országból kettő, Irán és Irak muszlim államok voltak. (Text of President Bush’s 2002) De az egész muszlim világban visszhangzottak még Bushnak a szeptember 11. után mondott szavai is, amelyben keresztes háborúként nevezte meg a terrorizmus ellen vívandó küzdelmet. Nem véletlen, hogy az afganisztáni és iraki háború kapcsán egyre többször beszéltek „tizedik keresztes hadjáratról”. (The Tenth Crusade... 2002)

A Bush-adminisztrációnak óriási segítséget jelentett, hogy a civilizációs összecsapás víziója nem csupán a Fehér Házban, hanem – bin Laden személyén keresztül – a muszlim világban is lelkes követőkre talált. Mind Bush, mind bin Laden egy olyan háború katonáinak képzeltek magukat, amely valószínűleg sohasem létezett – de ők mindent elkövettek annak érdekében, hogy most végre létrejöjjön. (Marsai 2011) Ahogy Susan George figyelmeztetett: „bármilyen áron el kell kerülnünk a huntingtoni civilizációs összecsapás megvalósulását. Bin Laden és fasiszta fundamentalista barátai legfőbb vágya az, hogy a szűk látókörű amerikai fellépés muszlimok millióit fogja radikalizálni, háborúba taszítva őket a gyűlölt Nyugattal.” (Idézi Aronovitz – Gautney – Barrow 2003: 140)

Így mind a muszlim, mind a nyugati társadalom igazolva látja a másikat ért vádakot. Irak szétverése az egyik oldalon, a New York-i, madridi, londoni, mumbai akciók a másikon tovább növelik a bizalmi szakadékot a két civilizáció között. És bár az iszlám szekurizációja mérséklődött, olyan mértékben terjedt el még magán Európán belül is, hogy elengedhetlenné teszi egy *deszekurizációs* párbeszéd szükségességét. Ez

a folyamat ugyan zajlik már (nálunk ennek jegyében készültek Tálás Péter vagy a Krizmanits József által szerkesztett kötet írásai [2008]), a globális gazdasági válság azonban komolyan hátráltatja az eredmények kibontakozását. (Marsai 2011, 65–68)

IV. Kilátások

A neokonzervatívok az iraki háborúval darázs-fészekbe nyúltak. A sorozatos botrányok, a lakosság megrendült bizalma egyenesen vezetett a demokrata Barack Obama elsőprő győzelméhez. Obama ismert kairói beszédében igyekezett menteni a menthetőt, és békejobbot nyújtani az iszlámnak. A gesztus azonban némileg elkésett – nem a nagypolitika, hanem elsősorban az átlagemberek szintjén. Az arab tavasz egyik legfontosabb tanulsága mindazonáltal az, hogy a radikális iszlamista tanok nem voltak képesek megfertőzni a lakosság többségét. A demonstrációkon kevés Izrael- vagy Nyugat-ellenes jelszó hangzott el, és az előretörő radikálisok egyelőre inkább csupán meglovagolják, mint irányítják az eseményeket. (Fakhro – Hokayem 2011, 24–26) Bár kétségtelenül történtek keresztényellenes atrocitások Egyiptomban és Tunéziában, ezek egyelőre elszigetelt esetek maradtak. Abban, hogy a radikálisok térnyerésének milyen mértékben sikerül gátat szabni, döntő szerepe lesz annak, hogy a mérsékelt ellenzék képes lesz-e az összefogásra, illetve hogy a külföld hitelesen képes-e támogatni az átmenetet. Sajnos eddig mindkét kritérium hiányzik.

Érdekes módon az Egyesült Államokban magában sosem merült fel komolyan a belső muszlim–nem muszlim összeütközés problémája. Az iszlám vallás követői teljes mértékben integrálódtak a társadalomba, és a „civilizációs összecsapás” itt nehezen volt elképzelhető. A problémás területet ebben az esetben Európa és bevándorló muszlim közösségei alkotják. Egy előző tanulmányomban (Marsai 2011) már megvizsgáltam az európai társadalmakban az iszlámmal kapcsolatban élő tévhiteteket, absztrakciókat és ezek működését, valamint azokat a mögöttes mozgatókat, amelyek tápot adnak a muszlim–nem muszlim csoportok közti feszültségnek. Tálás Péter, Csicsmann László és Krizmanits József munkáiból kitetszik, hogy a fennálló problémák egy része – mint az iszlamista terrorfenyegetés – a közbeszédben a végeletekig elnagyolt és túlbecsült, s nem az iszlám vallásból származik, hanem sokkal inkább magának az európai társadalomnak a belső problémáiból, a gazdasági válságból vagy a nem kellően átgondolt integrációs politikákból. De ezekre az elemekre újból és újból fel kell hívnunk a figyelmet. Az Európai Unió statisztikái alapján 2006 és 2009 között 1787 terrorcselekményt vagy kísérletet követtek el az EU területén, és ebből mindössze 4 (!) volt iszlamista csoportokhoz vagy személyekhez köthető. A 23 halálos áldozat egyike sem került ki ebből a négy akcióból. (Tálás 2010, 83–87) Mégis,

Anders Breivik támadása kapcsán, még mielőtt a norvég hatóságok közzölték volna a támadó kilétét és indítékát, a feltételezések azonnal iszlám szélsőségeket gyanítottak az akció hátterében. (Muslims feel sting... 2011) Ebből is látszik, hogy a rossz reflexek működnek, és ezek kiiktatása nem fog egyik napról a másikra megtörténni. Ehhez az értelmiség és a politikusok elkötelezett és fegyelmezett hozzáállása lenne szükséges – de hogyan várhatjuk ezt el azoktól, akik maguk is aktívan munkálkodtak az iszlám szekurizálása körül?

A neokonzervatívok pedig lassan kezdenek dörzsölni a kezüket. Bár a nemzetközi nyomás nem tette lehetővé, hogy teljes mértékben megszerezzék az iraki olajmezőket, az ezen a téren elért eredmények így is jelentősek. (Iraki titkok...) A hadiipari megrendelések pedig minden eddigit felülmúltak: bár az iraki háború hivatalosan véget ért, a hadigazdaság felpörgetésének és az afganisztáni műveleteknek köszönhetően a védelmi minisztérium éves költségvetése megközelítette a 700 milliárd dollárt. Ne feledjük, ekkora összegű mentőcsomag elegendőnek bizonyult az amerikai bankrendszer megmentésére, és arra, hogy most az USA némi kaján örömmel vegyes szánakozással szemlélje az eurózóna válságát. Ráadásul ez az összeg nem tartalmazza a NASA, az FBI, az Energiaügyi és a Nemzetbiztonsági Minisztérium védelmi jellegű költségeit, valamint a veteránokra szánt összegeket, amelyek együttesen szintén több százmilliárd USD-t tesznek ki. (Federal Government...)

Obamának, úgy tűnik, sikerült lezárnia az iraki konfliktust – legalábbis az Egyesült Államok számára –, és ezen az úton halad Afganisztánban is. A másik oldalon, bár az elmúlt években számos al-Kaida vezetőt, köztük bin Ladent is kiiktatta az amerikai terrorellenes hadjárat, a szervezet nem omlott össze, és a helyi franchise-ok Szomáliától Algériáig, ha nem is képesek egy 9/11 típusú csapásra, arra igen, hogy rájuk hivatkozva fenn lehessen tartani a félelmet és a szekurizációs hadjáratot. Ezért nem kizárt, hogy hamarosan az iszlámot érintő negatív szekurizáció újabb hullámára számíthatunk.

Jegyzetek

- ¹ Az iraki háború pusztításának mérlegéhez lásd: (Adriaensens 2011).
- ² Copenhagen Peace Research Institute
- ³ A biztonság fogalmának változásáról magyar nyelven lásd: (Gazdag – Tólas 2008; Hegedűs 2009).
- ⁴ A humán biztonságról és annak kritikai megközelítéséről lásd: (Tadzbakhsh 2007).
- ⁵ Az iraki háború kirobbantását előkészítő, manipulációktól hemzseggő média-kampányról lásd: (Erllich – Solomon 2003); a hadműveletek előkészítéséről, a hadi- és olajipari lobbiról, illetve a kormányzati körök összefonódásáról lásd Charles Ferguson *No End in Sight* című dokumentumfilmjét, Magnolia Pictures, 2007.

- ⁶ Európában az elmúlt években valóban megfigyelhető a védelmi kiadások csökkenése, lásd: (European Defence Trends...; Selján 2011).
- ⁷ Buzanék alapvetően öt biztonsági szektort különböztetnek meg: politikai, katonai, gazdasági, társadalmi és környezeti biztonsági szektor. Ugyanakkor hangsúlyozzák azt is, hogy ez az öt szektor nem különíthető el élesen egymástól, hatnak egymásra, és csak teljes komplexumban vizsgálva értelmezhetők. (Buzan – Waever – Wilde 1998, 7–8)
- ⁸ A szerzőnek e könyv megjelenése tizedik évfordulójára készült tanulmánya: (Wacquant 2011).
- ⁹ Az USA az európai háború kirobbanásakor mindössze 188 000 fős szárazföldi haderővel rendelkezett. Pearl Harbor időszakára ez a létszám elérte az 1 685 000 katonát, három évvel később pedig a 8 291 000 főt. Lásd: (Anderson 2000).
- ¹⁰ Erről lásd részletesen a Tálás Péter által szerkesztett tanulmánykötetet (2002); lásd még: (Tálás 2008).

Felhasznált irodalom

- Adriaensens, Dirk 2011: Irak, a sötétség kora. *Eszmélet* 89 (2011. tavasz), 59–72.
- Analysis of the Fiscal Year 2012 Pentagon Spending Request. <http://costofwar.com/en/publications/2011/analysis-fiscal-year-2012-pentagon-spending-request/> (Megtekintve: 2011. december 5.)
- Anderson, Rich 2000: US Army in World War II. Introduction and Organisation. <http://www.militaryhistoryonline.com/wwii/usarmy/introduction.aspx> (Megtekintve: 2011. október 9.)
- Aronowitz, Stanley – Gautney, Heather – Barrow, Clyde 2003: *Implicating empire: globalization and resistance in the 21st century world order*. New York, Basic Books
- Bronner, Stephen Eric 2004: A neokonzervativizmus építménye. *Eszmélet* 63 (2004. ősz), 4–18.
- Bush & Blackwater. <http://rinf.com/alt-news/business-news/all-in-the-crime-family-bush-blackwater/1595/> (Megtekintve: 2011. december 5.)
- Bush Family Values: War, Wealth, Oil. <http://www.commondreams.org/views/04/0208-05.htm> (Megtekintve: 2011. december 5.)
- Buzan, Barry – Waever, Ole – Wilde, Jaap de 1998: *Security. A New Framework For Analysis*. London, Lynne Rienner Publishers
- Budget in Brief. Fiscal Year 2010 of the US Department of Homeland Security. http://www.dhs.gov/xlibrary/assets/budget_bib_fy2010.pdf (Megtekintve: 2012. január 4.)
- Erlich, Reese – Solomon, Norman 2003: *A célpont Irak. A Bush-kormányzat és az amerikai sajtó összejátéka*. Pécs, Alexandra
- European Defence Trends. Budget, Regulatory Frameworks and the Industrial Base. CSIS. http://csis.org/files/publication/101025_EuroDefenseTrends_web.pdf (Megtekintve: 2011. október 5.)
- European Security Strategy. A Secure Europe in a Better World 2003. <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf> (Megtekintve: 2011. október 5.)

- Fakhro, Elham – Hokayem, Emile 2011: Waking the Arabs. *Survival*, 53:2, 21–30.
- Federal Government Outlays by Functions and Subfunctions. <http://www.gpoaccess.gov/usbudget/fy11/sheets/hist03z2.xls> (Megtekintve: 2011. december 7.)
- Gazdag Ferenc – Tálás Péter 2008: A biztonság fogalmának hatáiról. *Nemzet és Biztonság*, 1. évf. január, 3–9.
- Halliburton suspends bill for army meal. <http://www.guardian.co.uk/world/2004/feb/18/iraq.usa> (Megtekintve: 2011. december 5.)
- Hegedűs Henrik 2009: A biztonság fogalmának tágabb és szűkebb értelmezése. *Hadtudományi Szemle*, 2. évf. 1. szám, 65–75.
- Huntington, Samuel P. 1992-93: The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*. Vol. 72. 1992-93. <http://www.freerepublic.com/focus/news/664292/posts> (Megtekintve: 2011. március 17.)
- Huntington, Sameul P. 2005: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa Könyvkiadó
- How to Take Down an F-117. <http://www.strategypage.com/htmw/htada/articles/20051121.aspx> (Megtekintve: 2011. december 5.)
- Iraki titkok – beigazolódott az olaj-összeesküvés elmélet. <http://www.vg.hu/vallalatok/energia/iraki-titkok-beigazolodott-az-olaj-osszeeskuves-elmelet-346563> (Megtekintve: 2011. december 7.)
- Krizmanits József (szerk.) 2008: *Vallási fundamentalizmus. Tradíció, politika és radikalizmus az iszlám világban*. Budapest, Politológiai Párbeszéd Társasága – L'Harmattan Kiadó
- Marsai Viktor 2011: Európa félelme az iszlámtól – szekurizáció, tévhit és valós kihívások. *Pannonhalmi Szemle*, XIX/3. 42–68.
- Melegh Attila 2011: Biopolitika és jóléti rasszizmus. Kétezer-beszélgetés Melegh Attilával. http://www.ketezer.hu/menu4/2006_01/melegh.html (Megtekintve: 2011. december 5.)
- Muslims feel sting of initial blame. <http://articles.latimes.com/2011/jul/23/world/la-fg-norway-blame-20110724> (Megtekintve: 2011. december 7.)
- Parenti, Michael 2011: *Democracy for the Few*. Wadsworth Publishing
- Selján Péter 2011: A globális gazdasági válság hatása a védelmi kiadásokra. <http://www.petersejan.com/post/publications/glob-lis-gazdas-gi-v-ls-g-hat-sai-v-delmi-kiad-sokra> (Megtekintve: 2011. október 5.)
- Shay, Shaul 2007: *The Red Sea Terror Triangle. Sudan, Somalia, Yemen and Islamic Terror*. New Brunswick, Transaction Publishers
- Shay, Shaul 2008: *Somalia Between Jihad and Restoration*. New Brunswick, Transaction Publishers
- Tadjbakhsh, Shahrbanou 2007: Human security in international organisations: blessing or scourge? *Human Security Journal*, 4, Summer, 8–15.
- Tálás Péter (szerk.) 2002: *Válaszok a terrorizmusra, avagy van-e út az afganisztáni „vadászattól” a fenntartható globalizációig?* Budapest, SVKH-Chartapress
- Tálás Péter 2008: A terrorizmusról hét évvel 9/11 után. *Nemzet és Biztonság*, 1. évf. 9. sz. 69–80.
- Tálás Péter 2010: Az európai terrorfenyegetettségéről – a számok tükrében. *Nemzet és Biztonság*, 3. évf. 9. sz. 76–88.
- Text of President Bush's 2002. State of the Union Address. <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/onpolitics/transcripts/sou012902.htm> (Megtekintve: 2011. december 6.)

- The Growth of US Military Spending Over the Years. <http://www.davemanuel.com/2010/06/14/us-military-spending-over-the-years/> (Megtekintve: 2011. december 5.)
- The National Security Strategy of the US 2002. <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/nsc/nss/2002/> (Megtekintve: 2011. október 6.)
- The Tenth Crusade. <http://www.counterpunch.org/2002/09/07/the-tenth-crusade/> (Megtekintve: 2011. december 6.)
- United States Department of Defence. Fiscal Year 2012 Budget Request. http://comptroller.defense.gov/defbudget/fy2012/FY2012_Weapons.pdf (Megtekintve: 2011. december 5.)
- Wacquant, Loïc 2001: *A nyomor börtönei. A „zéró tolerancia” világméretű terjedése.* Budapest, Helikon
- Wacquant, Loïc 2011: Biztonságpolitikai tornádó. Neoliberalizmus és büntetés a XXI. század hajnalán. *Eszmélet* 89 (2011. tavasz), 17–36.

Emil Zatopek

EURO 2012 Kelet-Európában

Egy félperifériás Európa-bajnokság margójára

2012-ben Lengyelország és Ukrajna rendezheti a labdarúgó Európa-bajnokság tizenhat csapatos döntőjét. Kelet-európai ország a futballtörténelemben még soha nem lehetett házigazdája sem világbajnokságnak, sem az európai csapatok kontinensviadalának. Egyedül a szovjet blokkon kívüli országot, Jugoszláviát érhetette eddig e megtiszteltetés 1976-ban, ahol egy másik kelet-európai ország, Csehszlovákia hódította el a trófeát.

Számunkra örökre emlékezetes maradt az öt évvel ezelőtti eredményhirdetés, amikor Michael Platini az UEFA elnöke felfedte a rendezők kilétét, hiszen mint tudjuk, Magyarország is pályázott a rendező ország jogára. Végül senki nem szavazott ránk; e tény mindenféle összeesküvés-elméleteket generált a társadalomban. Anélkül, hogy ezeket itt ismertetném, csupán néhány lehetséges okra hívnám fel a figyelmet, amely közrejátszhatott abban, hogy Varsóban induljon útjára a labda és Kijevben emeljük fel végül a trófeát.

Soha ekkora területen nem rendeztek még európai bajnokságot, a két ország területe több mint 900 ezer négyzetkilométer, közel háromszor akkora, mint Németorszáké. E területen több mint 86 millió lakos él, amely majdnem kilencszer annyi, mint Magyarorszáké. Világos, hogy üzletileg összevetni sem érdemes e lehetőséget a viszonylag telített piaccal bíró magyarországi lehetőségekkel. A másik fajsúlyos tényező politikai és geopolitikai jellegű. Az UEFA és a nyugat-európai államok nem titkolták sem akkor, sem mostanában, hogy a rendezés odaítélése Ukrajnának ilyen célok érdekében is történt: Ukrajna az EB-rendezés odaítélésével az Európai Unió lekötöztetettje lesz, cserébe bizonyos feltételek elfogadásáért. 2007-ben, amikor az UEFA meghozta döntését, Ukrajna a narancsos forradalom utáni időszak egyik legnagyobb belpolitikai válságát élte. Hosszas politikai vita és alkudozás után júniusban előrehozott választásokat tartottak az országban. A rendkívül szoros versenyben az akkor még oroszbarát Viktor Janukovics pártja nyerte meg a választásokat, de mégis az egykori narancsos vezér, Julia Timosenko ülhetett be a miniszterelnöki székbe. Az Európa-bajnokság odaítélése természetesen nem függ közvetlenül össze az ukrán belpolitikai válsággal, de a nyugati véleményformálók egyértelműen valamiféle

pozitív változást reméltek tőle. Lengyelország pedig a rendszerváltás óta közvetítő szerepet játszik keleti szomszédja és a Nyugat között, illetve történelmi és gazdasági okokból arra törekszik, hogy Ukrajnát magához közelítse. Így ideális párosnak tekinthető a lengyel–ukrán mind politikai, mint gazdasági szempontból.

A sport szempontjából nem sok érdekesség látszik elsőre. Az egyik talán éppen az, hogy Lengyelország válogatottja, amely hosszú ideje nem jutott ki Európa Bajnokságra, most házigazdaként selejtező nélkül is ott lehet. A másik érdekesség, hogy a két rendezőn kívül a kelet-európai országok meglehetősen kis számban (csupán Oroszország, Csehország és Horvátország) vehetnek részt a tornán. A résztvevők között talán egyedül Írország jelenléte lehet meglepetés, hiszen utoljára 1988-ban léptek pályára EB-n. Így nem lenne meglepő, ha valamelyik nyugat-európai futballhatalom vihetné haza a kupát.

Lengyelország

Egy ilyen nagyszabású rendezvény természetesen minden országban politikai és gazdasági jelentőséggel bír. Donald Tusk lengyel miniszterelnök 2011-ben azt hirdette választási kampányában, hogy az országban – a világméretű gazdasági válság ellenére is – jól mennek a dolgok. Lengyelország gazdasági mutatói alapján valóban jól teljesített. A választások előtt közzétett adatok szerint 2010-ben a bruttó hazai termékhez (GDP) mért államadósság aránya bőven az uniós átlag alatt (53 százalék) volt. Ráadásul 2011 második negyedében a GDP – a várakozásokat felülmúlva – 4,3 százalékkal nőtt az előző év hasonló időszakához viszonyítva, elsősorban a belső fogyasztásnak és a futball EB-re történő beruházásoknak köszönhetően. Különösen az infrastruktúra modernizációja terén történt előrelépés az elmúlt években. A 2012-es foci EB-vel szoros összefüggésben 71 városban újították fel a vasúti pályaudvarokat, közel 1000 km vasúti sínt modernizáltak, ugyanakkor az autópálya-építés terén óriási a lemaradás: a 2011. őszi választásokig a Tusk-kormány négy éve alatt mindössze 195 km-t adtak át a forgalomnak. Ráadásul jelentős idővesztést okozott az is, hogy a kivitelezéssel megbízott kínai cégek nem fizettek lengyel alvállalkozóknak, így azok felbontották a szerződéseket, az építkezések pedig hónapokra leálltak, sőt, ezt követően a kínai vállalkozók is nyomtalanul eltűntek. E cikk írásának időpontjában szakértők úgy becsülik, hogy az EURO 2012-re tervezett autópályák kb. 50%-a, a gyorsforgalmi utak kevesebb mint 20%-a készül el. Valójában nem lesz két rendezői helyszín, amelyek között közvetlen autópálya-összeköttetés lenne.

Hasonló a helyzet a varsói kettes metró megépítésével kapcsolatban, ami szintén éveket csúszott, így most az EB-re látogató szurkolók nem az új metróvonalat, hanem csupán az építkezéseket „csodálhatják” meg

az utcákon. Mindennek ellenére megállapítható, hogy a sportrendezvényre való felkészülés jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a lengyel GDP még a világméretű recesszió legsúlyosabb éveiben is növekedni tudott. (Mitrovits 2011a) Becslések szerint az EURO 2012 önmagában 2,1 százalékos növekedést jelent a bruttó hazai termékben. Azt is meg kell említeni, hogy Lengyelország – szemben Ukrajnával – a beruházások jelentős részét uniós forrásokból tudta fedezni, így kevésbé terhelte saját költségvetését.

Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy Lengyelország kizárólag a fejlett régióiban rendez mérkőzéseket. Varsó mellett a három legprosperálóbb nagyvárosban (Gdańsk, Poznań és Wrocław) ad otthont az EB-nek. A keleti, délkeleti részek, beleértve Krakkót, nem jutottak szerephez. Ennek bizonyára elsősorban infrastrukturális okai vannak, de nem lehet nem észrevenni, hogy elsősorban a lengyel polgári középosztály erős bástyái kapták meg a lehetőséget. Igaz, hogy a 2012-es EB nem is az egyszerű futballszurkolók eseménye lesz. Jegyhez jutni szinte a lehetetlennel határos tett volt az elmúlt hónapokban. Az értékesítés kizárólag interneten keresztül történt, és a 31 mérkőzésre több mint 12 millió jegyigénylés érkezett. A belépőket sorsolás útján osztották azok között, akik saját bankszámlával rendelkezik, s annak ellenére, hogy az UEFA hivatalosan 30 és 600 euró közötti jegyárakat szabott meg (Ticket prices...), egyes internetes eladóhelyeken akár 800-900 eurót is elkérhetnek egy belépőért. Az EB hatalmas üzletté vált, az egyszerű emberek gyakorlatilag kiszorultak a stadionokból, a tereken felállított hatalmas kivetítők előtt szurkolhatnak a győzelemért. Eközben a felső-középosztály a több száz eurós belépőkkel a legmodernebb stadionokban, magas szintű szolgáltatást élvez majd. (A jelenségről lásd: Krausz 2008, 11–28.)

A gazdasági „sikertörténet” még nem jelenti azt, hogy a társadalom és a hetente meccsre járó szurkoló is sikerként fogja megélni az EB-t. Egyelőre nem tudni, mire képes a válogatott, tétmeccset régen játszott a nemzeti tizenegy. Ugyanakkor már most érezhető, hogy a lengyelek rendkívül várják a megmérettetést. A nemzeti büszkeség minden hasonló nagy esemény velejárója. Amikor egy ország megkapja a lehetőséget, hogy megmutassa magát a világnak, akkor ez természetes (nagyjából 1 millió szurkolóra számítanak a szervezők, akiknek 80%-a először jár majd az országban). Talán erre épít a lengyel kormány is, amikor az EURO 2012 nyitánya előtt három héttel fogadtatja el az elmúlt évtizedek egyik legjelentősebb változást tartalmazó törvényét a nyugdíjkorhatár 67 évre emeléséről (férfiakra és nőkre egyaránt vonatkozóan 2013 és 2040 között fokozatosan bevezetve), illetve a rendőrség és hadsereg alkalmazottai nyugdíjkezdésményeinek radikális csökkentéséről. (Rzeczowski: Sejm...) A lengyel jobbközép kormány újabb neoliberais gazdaságpolitikai döntése az EB kezdetének a hetében fog életbe lépni, vagyis kevésbé kell tüntetésekre számítani. Tusznak egyébként is szükség lesz az Európa Bajnokságra népszerűsége növelése céljából. Az

áprilisi közvélemény-kutatások (CBOS) alapján, fél évvel a választási győzelem után a lakosságnak csupán 36%-a bízik a miniszterelnökben, ezzel az ötödik helyet foglalja el a rangsorban, holtversenyben a baloldal újra megválasztott vezérével Leszek Millerrel. (Rzeczkowski: Ekspert CBOS...) A szakszervezetek pedig sztrájkjal fenyegetőznek.

A lengyel kormánynak azonban nem csak az ellenzékkel és a szakszervezetekkel kell megvívnia a csatát az EB alatt. Meg akar felelni a nemzetközi elvárásoknak is, ezért fel akarja számolni az agresszív lengyel szurkolói csoportok tevékenységét legalább az EB idejére. A szurkolói kultúra átalakulásáról, a rasszizmus térhódításáról számos cikk és tanulmány szólt az elmúlt évtizedekben. Nincs ez másképp Kelet-Európában sem. Ezzel együtt Lengyelországban, a régióban számban és látványban is a legjelentősebb a szurkolói aktivitás, ami a klubok számára nem kis bevételt jelent. Az új stadionok és az új biztonságpolitika eredményeképpen a meccsek alatt ugyan szinte teljesen megszűntek a balhék, de hasonlóan a brit gyakorlathoz, az utcákon továbbra is gyakoriak a különböző szurkológárdák közötti összecsapások. Ennek fényében meglehetősen furcsa, hogy éppen a brit média folytat negatív kampányt a lengyelekkel kapcsolatban: a BBC külpolitikai panoráma műsora fél órában mutatta be a lengyel és az ukrán stadionok világát. A cél az volt, hogy kimutassák: a rendező országok lelátóin tombol a rasszizmus. (A teljes adás megtekinthető a You Tube-on) A lejárató műsor üzenete az volt, hogy a brit szurkolók ne utazzanak Lengyelországba és Ukrajnába. Az idegengyűlölet természetesen jelen van Európa keleti felében is a futbalszurkolók körében, de – mint szó volt róla – az EB mérkőzéseire egyáltalán nem a hetente meccsre járó közönség fog kilátogatni. Ez annál inkább így lesz, miután Lengyelországban 10 nappal az EB kezdete előtt a hatóságok több mint 40 varsói ultrát vettek őrizetbe. Nem nehéz meglátni, miszerint a lengyel kormány szeretné elkerülni, hogy a huligánok az utcán balhét kezdeményezzenek. E céltól függetlenül az eljárás felvet bizonyos jogsérelmeket is. Egyébként a lengyel ultrák már az EB előtt hónapokkal megkezdték kampányukat a szurkolói berkekben népszerű „Against Modern Football”¹ jelszóval. A bajnokság utolsó fordulójában szinte minden stadionban kifüggesztettek hasonló drapériákat. (A felvételek megtekinthetőek: <http://ultrasliberi.hu/?p=12605>)

¹ „Contro il calcio moderno”, „Gegen den modernen Fussball”, „A modern futballal szemben”. A világfutballt irányító üzleti érdekcsoportok elleni szurkolói tiltakozás Európa-szerte elterjedt jelmondata. Egyik durvább változata: „Football is for you and me, not for fuckin' industry!” („A futball a tiéd meg az enyém, nem pedig a kib...ott iparé.”) (A szerk.)

Sokkal súlyosabb problémák érintik a társrendező Ukrajnát. 2011. október 11-én hét év börtönbüntetésre ítélte az ukrán bíróság Julia Timosenko volt miniszterelnököt. Az indoklás szerint „a Gazprom és a Naftogaz közötti, a korábbi megállapodásokkal ellentétes szerződés Timosenko jogtalan magánakcióinak következménye”. A döntésre az Európai Unió több tagállama és Oroszország is azonnal reagált, s abban egyetértés mutatkozik, hogy ennek a pernek és az ítéletnek semmi köze a gázszerveződéshez, hanem kizárólag politikai leszámolás áll a háttérben. Németország részéről az ítélet után azonnal elhangzott olyan kijelentés is, amely arra utalt, hogy Ukrajna Németországhoz és általában véve az EU-hoz fűződő kapcsolata meg fogja érezni ennek a döntésnek a következményeit. Az azóta eltelt hét hónapban valóban „lehültek” a kapcsolatok, de az Unió vezetői mintha nem tudták volna, mihez kezdjenek ezzel a posztszovjet állammal. Szemet nem hunyhat a „demokratikus világ” a nyilvánvalóan koncepciók per felett, de túlságosan nem is sértheti meg a regnáló hatalmat, hiszen azzal éppen azt érné el, amit megakadályozni szeretne: Ukrajna távolodik Európától. (Timosenko elítéléséről lásd: Mitrovits /2011b/; Sz. Bíró /2011/.)

Az EURO 2012 alatt természetesen a világ szeme Kijevre is irányul. Nem kétséges, hogy amikor az UEFA kijelölte Ukrajnát mint EB-helyszínt, a döntésben fontos szerepet játszott az a geopolitikai irányzat, amely Ukrajnát le szeretné választani Oroszországról és az Unióhoz közelítené. Az Unióban eddig is sokan gondolták úgy, hogy a keleti nyitás, illetve a gazdasági liberalizáció receptje segítheti Ukrajnában a felzárkózást, valamint a demokrácia felépítését. Az Uniónak gazdaságilag és politikailag is fontos Ukrajna. Évekig azt hangoztatta minden érintett, hogy a demokráciát a piacon keresztül lehet megvalósítani, ennek a csúcspontja lett volna a 2012-es labdarúgó Európa Bajnokság megrendezése. E koncepció totális csődje már akkor világossá vált, amikor az új kijevei stadion megnyitó ünnepe után pár nappal kimondták Timosenkóra az ítéletet. Hallani lehetett olyan EP-képviselők nyilatkozatait is, akik szerint a Timosenko-ügyet nem szabad felhozni az ukrán–EU szabadkereskedelmi övezet létrehozásáról szóló megállapodás tárgyalásain.

De más jelek is arra utalnak, hogy az UEFA és az Unió az EB ürügyén „elnézi” a hatalom önkényeskedéseit. Denis Olejnikov kijevei vállalkozó esete váltotta ki a legnagyobb visszhangot. Olejnikov az Európa Bajnokság hivatalos logójával ellátott pólókra a „Donbassz lakói, köszönjük!” feliratot nyomtatta, utalva arra, hogy Janukovics fő szavazóbázisa éppen a Don-medence. A vállalkozót azonnal felkereste az adóhivatal és lefoglalták termékeit, majd bezáratták üzletét. Ezzel egy időben a kormány terrorizmusra hivatkozva szigorította a büntetőtörvénykönyvet, egyszerűsítette az eljárási ügymenetet is. (Radynski: Euro 2012...) Úgy tűnik, hogy a csaknem 46 milliós piac meghódítása érdekében az EU

és az UEFA asszisztálni fog mindehhez, noha Bronisław Komorowski lengyel államfőnek, a társrendezőnek, valamint Michel Platini UEFA-elnököknek rendkívül kínos hallgatni Janukovics megnyilatkozásait a demokráciáról és Európához való közeledésről. Utóbbi ki is jelentette, hogy az UEFA nem politizál, nem avatkozhat bele egy ország belügyeibe, még akkor sem, ha ez az ország az EB rendezője. Ukrajnára nézve rendkívül szerencsétlen módon éppen Kínát és az olimpiai játékokat hozta fel példaként. (Platini: Verháltnisse...) Rendkívül jellemző, hogy nem az ukrainai koncepciók eljárások, a korrupció, vagy éppen az állatok tömeges kínzása (amely ellen többen felemelték szavukat) verte ki a biztosítékot az UEFA nagyhatalmú vezérének, hanem az ukrán szállodatulajdonosok (banditáknak és csalóknak nevezte őket) azon döntése, hogy felemelték az árakat a rendezvény idejére, ezzel jelentősen megdrágították többek között a francia szurkolók ukrainai kalandját. (<http://www.vg.hu/kozelet...>)

A harkivi börtönben ülő Timosenko azonban ráértett arra, miszerint az EB jó alkalom, hogy az EU és az UEFA akarata ellenére a politika napirendre kerüljön, s figyelemfelhívás céljával éhségstrájkba kezdett. Hogy valóban megverték-e a volt miniszterelnököt a börtönben, nem tudjuk, de a célját részben elérte. A hír hallatán Németország volt az első, aki felvetette a bojkott lehetőségét. (Merkel...) Merkel kancellár és Gauck államfő bojkott-felhívását több ország is követte, sőt, Merkel azt is felvetette, hogy csak akkor hajlandó Ukrajnába utazni, ha közben meglátogathatja Timosenkót a börtönben (Németország június 13-án éppen Harkivban játszik Hollandiával csoportmérkőzést). E fejlemények következtében elmaradt a Jaltába tervezett kelet-európai államok csúcstalálkozója is. (Ukrajna elhalasztotta...)

A bojkott azonban meglehetősen álszent megoldás az európai államok részéről. Úgy viselkedik most a „demokratikus világ” Ukrajnával szemben, mint aki nem tudott levizsgázni a liberális demokrácia gyakorlatából. Ugyanakkor senki nem kérdezte meg öt évvel ezelőtt az ukrán lakoságot, hogy szeretné-e, ha 80 milliárd hrivnyát (1 UAH = 27 HUF) az EB-re költene az ország a költségvetésből, vagyis az ukrán adófizetők pénzéből. A nyugati befektetők nem érkeztek meg az országba, ahogy uniós támogatás sem. Közkeletű vélekedés, hogy a stadion- és szállodaépítkezések az ukrán oligarchák bizniszei voltak. Az ukrán vezetés a gazdasági válság csúcán rendezte meg az EB-t, jelentős külső források hiányában a neoliberais receptet alkalmazva: a munkatörvénykönyvet úgy módosították, hogy jelentős munkavállalói jogokat töröltek, az adórendszer átalakítása a kis- és középvállalkozásokat még nehezebb helyzetbe hozta, s a lengyel példához hasonlóan Ukrajnában is felemelték a nyugdíjkorhatárt. Eközben az ellenzék számos vezetőjét börtönbe vetették. A Nyugat nem tiltakozik az európai életszínvonalnál amúgy is jóval alacsonyabb szinten élő ukránokat megszorító gazdasági döntések ellen. A Timosenko kiszabadítására való felhívás és bojkott éppen úgy a

„szelektív igazságosság” logikáján alapul, amellyel egyébként az ukrán kormányt vádolják Nyugaton. De a volt miniszterelnök esetleges kiszabadítása semmit nem fog változtatni az ukrán gazdaságon, a korrupción, az oligarchák hatalmán; ahhoz ennél jóval több kellene. Az EB bojkottálása a radikális változást biztosan nem fogja elérni. (Parfan – Radynski: Cynizm...) Feltételezhetjük, hogy ha véget ér a futballünnep, a Nyugatot is kevésbé fogja érdekelni az ukrán valóság. A legtöbb, ami elérhető és morálisan el is várható, hogy az UEFA nem legitimálja Janukovicst, nem ad neki szereplési lehetőséget, minden tőle telhetőt megtesz annak érdekében, hogy a kormányfő ne tudja felhasználni választási kampányában az EURO 2012-t. Más kérdés, hogy rendkívül veszélyes játék ez, hiszen a teljes kirekesztéssel a visszájára is fordulhat a dolog: az ukrán népet nem sértheti meg senki, mert az jelentősen felerősítené az Európa-ellenes hangulatot.

Összességében világos, hogy az EU-nak nincs valódi válasza az ukrán belpolitikai és gazdasági kihívásokra. Ezért az Európa Bajnokság bojkottálása valójában csupán látszatintézkedés. A stadionok bojkottja teljes mértékben másodrendű, szemben azzal a geopolitikai misszióval, amelyet az EU szeretne megvalósítani. 2012-ben egy félperifériás Európa-bajnokságot láthatunk, ahol a geopolitikai és az üzleti érdekek előrébbvalók a játéknál, ahol a Nyugat sztereotípiái teljes mértékben megmutatkoznak a Kelettel szemben, ahol nem a szurkolók az elsődlegesek, hanem a fizetőképes felső-középosztály, ahol a hazai politikai elit teljes mértékben felhasználja az eseményt a saját legitimációja érdekében, ellenfelei elhallgattatására.

Hivatkozások

- Krausz Tamás 2008: Bevezetés: a magyar futball „szétglobalizálása”. In: *A játék hatalma: Futball – Pénz – Politika*. (Szerk.: Krausz Tamás – Mitrovits Miklós) Budapest, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék – L'Harmattan Kiadó
- Merkel mozse bojkotuvati EVRO-2012 v Ukrainyi. <http://www.pravda.com.ua/news/2012/04/27/6963572/> (Letöltés: 2012. 05. 11.)
- Mitrovits Miklós 2011a: Stabil jobbközép. In: *Szuverén*, 2011. szeptember 14. <http://www.szuveren.hu/tarsadalom/stabil-jobbkozep>
- Mitrovits Miklós 2011b: Merre tovább, Ukrajna? In: *Élet és Irodalom*, LV. évf. 43. sz. 2011. október 28.
- Parfan, Nadia – Radynski, Oleksij: Cynizm czy walka o demokrację? <http://www.krytykapolityczna.pl/Opinie/ParfanRadynskiCynizmczywalkaodemokracje/menuid-1.html> (Letöltés: 2012. 05.11.)
- Platini, Michel: Verhältnisse in Ukraine verändert. <http://www.spx.com/de/sport/fussball/em/em-2012/1203/News/michel-platini-verhaeltnisse-in-ukraine-habensich-seit-em-vergabe-geaendert-uefa-praesident.html> (Letöltés: 2012. 05. 11.)
- Radynski, Oleksij: Euro 2012 jako narzędzie represji. <http://www.krytykapolityczna.pl/OleksijRadynski/Euro2012jakonarzedzierepresji/menuid-282.html> (Letöltés: 2012. 05. 11.)

Rzeczkowski, Grzegorz: Ekspert CBOS: Czy premier trwale utracił popularność? Tusk na cenzurowanym. <http://www.polityka.pl/kraj/wywiady/1525835,1,ekspert-cbos-czy-premier-trwale-utracil-popularnosc.read?backTo> (Letöltés: 2012. 05. 11.)

Rzeczkowski, Grzegorz: Sejm glosuje nad emeryturami, Tusk przemawia do Platformy. <http://www.polityka.pl/kraj/1526775,1,sejm-glosuje-nad-emeryturami-tusk-przemawia-do-platformy> (Letöltés: 2012. 05. 11.)

Sz. Bíró Zoltán 2011: A Timosenko-ítélet kockázatai és mellékhatásai. In: *Haza és Haladás* Blog, 2011. 10. 12. http://hazaeshaladas.blog.hu/2011/10/12/privat_sarok_a_timosenko_itelet_kockazatai_es_mellekhatasai

Ticket prices for UEFA EURO 2012 announced. Tuesday 15 February 2011. <http://www.uefa.com/uefa/mediaservices/mediareleases/newsid=1593268.html>

Ukrajna elhalasztotta a jaltai csúcst. <http://www.origo.hu/nagyvilag/20120508-ukrajna-elhalasztotta-a-jaltai-csucst.html> (Letöltés: 2012. 05. 11.)

You Tube: http://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=z93iQgI3_lw (Letöltés: 2012. 05. 30.)

<http://ultrasliberi.hu/?p=12605> (Letöltés: 2012. 05. 30.)

<http://www.vg.hu/kozelet/tarsadalom/platini-banditak-es-csalok-az-ukran-szallodasok-373013> (Letöltés: 2012. 05. 11.)

A Honvéd SE Híradója a londoni 6:3 után, Hemző Károly képeivel, 1953

Merlin és a varázslóinas

Egy életrajz értelmezéséhez¹

Walter Isaacson: Steve Jobs életrajza. Budapest, HVG Kiadói Rt. 2011

2011-ben jelent meg Walter Isaacson *Steve Jobs-életrajza*, amelyet a világ számos nyelvére – magyarra – is lefordítottak. Felmerül a jogos kérdés, hogy mennyiben lehet (vagy kell) rendszerkritikusan foglalkozni egy többszörösen *mainstream* történettel – elegendő itt annyit megemlíteni, hogy a befolyásos *Time* magazin főszerkesztőjeként és a CNN elnök-vezérigazgatójaként Isaacson maga is aktívan részt vett az Apple és Jobs mítoszának kialakításában, mint ahogyan az sem véletlen, hogy az Apple-vezér éppen Isaacsonba fektette bizalmát, aki korábban Einsteinról írt életrajzot (ami magyarul is megjelent). Véleményem szerint van itt egy igen fontos problémakör, amit nem kerülhet meg a rendszerkritikai baloldal: Isaacson szellemi-világnézeti meggyőződéséből fakadóan kétségtelenül eltúlozza a személyiség szerepét a történelemben. Szerencsésebb lett volna korának társadalomtörténeti kontextusában vizsgálni Jobs életútját és üzleti-morális felfogását, mint a feltételezett személyiségvonások alapján megrajzolni egy portrét, ami így, elszakadva a személyiséget formáló környezettől, giccses és sokszor hatásvadász marad. Ezt a módszert éppen az a tény indokolta volna, hogy Jobs élete sok szempontból emblematikusan követi a '60-as évek nagy baloldali lázadásának történetét, ami – ha elfogadjuk a történelem dialektikus szemléletét – szükségszerűen vezetett el ahhoz az amerikai technokapitalizmushoz, amit a mai baloldal olyan lesújtóan és szemléletesen kritizál. (Boltanski – Chiapello 2005; magyarul lásd: Krausz – Bartha 2008.) A '60-as évek újbaloldali fellendülésének tekintélyes nemzetközi szakirodalmából, sajnos, igen kevés olvasható magyarul; az államszocializmus idején a hivatalos politika kétségtelenül mindent megtett, hogy elhallgassa a sokat hivatkozott „tömegek” elől a baloldali alternatívákat; a rendszerváltás után pedig az új magyar politikai elit ebben még kevésbé volt érdekelt. Érdemes tehát röviden, a szaktudományosság igénye nélkül felvázolni az Isaacson könyvből sajnálatosan kimaradó, vagy csak anekdotaszerűen megjelenő társadalomtörténeti hátteret.

A fentiekhez kapcsolódik még egy tematika, melyre írásom reflektálni kíván, és ez éppen a közvélemény formálása. Az amerikai szociológiában

kiemelt helye van a közvélemény-kutatásnak, hiszen eredményeit a politológia mellett a reklámparban és a marketingben is széles körben hasznosítják. Az államszocialista országok – noha a bolsevik párt kétségtelenül a tömegekre alapozta forradalmi és polgárháborús győzelmét – meglehetősen félénkséggel álltak hozzá a közvélemény-kutatáshoz, amelyet „polgári” tudománynak tekintettek. Sztálin alatt is létezett ugyan közvélemény-kutatás, ez azonban kimerült az NKVD és más politikai szervek által szorgalmasan gyűjtött hangulatjelentésekben, amelyek egyébként a történeti időszaktól függetlenül lehettek mai szemmel meglepően kritikusak – az eredmény, pontosabban a főtitkár reakciója, sajnos ismert a nagy félelem időszakának fékevesztett terrorjából. A '60-as évektől bekövetkező olvadással párhuzamosan a szociológia is újraindulhatott, sőt, megjelentek a közvélemény-kutató intézetek.² Az eredményeket azonban a kormányok a „szigorúan bizalmas” információk között kezelték; így még a szociológiatörténet meghatározó alakjai sem tudtak bevonulni a köztudatba. A közvélemény-kutatást megnehezítette az ún. kettős véleményklíma és a mimikri (a valódi politikai vélemény elrejtése). Így hihette el maga a rendszer, hogy a lakosság támogatását élvezzi egy olyan időszakban, amikor a kormány és a párt iránti bizalom egyre veszesebben fogyatkozott.³ A társadalmi percepciónak ez a zavara is hozzájárul az 1989-es események magyarázatához a kelet-európai országokban: mihelyst megdőltek a pártállam által emelt politikai tabuk, rögtön kiderült, hogy a közvélemény nem támogatja a hatalomban levő kormányokat.

A Jobs-életrajz kapcsán rámutatok néhány olyan szociálpszichológiai megfigyelésre, amit nem csak a fogyasztásban és a kapitalista reklámparban lehet(ne) hasznosítani. Kiemelném Robert K. Merton nevét, nemcsak azért, mert eredetileg a címben szereplő Merlin művésznév felvételén gondolkodott, hanem azért, mert számos gyakorlati megfigyelést igen eredeti módon kötött össze az elmélettel. A cím egyébként elsősorban arra utal, milyen „bűvészzel” teremtette meg Jobs az Apple és a saját legendáját. Azzal a kérdéssel, hogy teljesítménye mit jelentett a technikatörténet szempontjából, a könyv kimerítően, én viszont egyáltalán nem foglalkozom.

A Jobs-életrajzról egyébként magyarul is olvashatunk rendszerkritikai reflexiót. Marie Bénilde, a *Le Monde diplomatique* c. folyóiratban megjelentetett írásában (Bénilde 2012) hosszasan bírálja Isaacsont, mert idealizált képet fest az amerikai techno-kapitalizmus működéséről, és inkább arra törekszik, hogy az Apple PR-ját erősítse, ahelyett, hogy kritikus szemmel és a megfelelő távolságtartással (is) lássa és láttassa hősét. Nem esik szó a termelés Kínába való kitelepítéséről, ami amerikaiak tömegeit fosztotta meg a munkalehetőségtől; az olcsó és végletesen kizsákmányolt munkaerő alkalmazásáról, a kegyetlen munkafeltételekről, a szakszervezetek ellehetetlenítéséről (Jobs Obamának többek között azt javasolta, hogy meg kell törni a pedagógusok szakszervezetét az oktatás forradalmasítása céljából), és hosszan lehetne sorolni a Jobs

által is favorizált amerikai „corporate” kultúra embertelen és megalázó módszereit (az elbocsátott dolgozót a vállalathoz sem engedik be, hanem utána küldik a személyes tárgyait – a módszer ijesztően emlékeztet a sztálini terror időszakában meghonosodott nézetre, miszerint a leleplezett ellenséget már csak azért is el kell távolítani a dolgozók társadalmából, mert megrögzött kártevő létére egészen biztosan ártani fog a szocializmusnak). Ez az egyoldalúság azonban más szerzőknél is megfigyelhető: példaként említem Manuel Castellt, aki az elsők között figyelt fel az informális gazdaság terjedésére a fejlett kapitalista társadalmakban (Portes – Castells – Benton 1989); utóbb mégis egész trilógiát szentelt a Szilikon-völgy forradalmának, amiben sajnálatosan kevés a rendszerkritika (Castells 2005).

Miközben nem szabad abba a tévedésbe esnünk, hogy rendszerkritikus szemléletet tulajdonítunk a CNN volt elnök-vezérigazgatójának, meg kell jegyezni, hogy az életrajzi könyvében ábrázolt kép nem egyértelműen kedvező sem Jobs, sem pedig az 1960-as évek hippije számára. A könyvben ugyanis szó esik arról, hogy Jobs a barátaival alapít egy hippikommunát – a kommuna azonban idővel felbomlik, nem utolsósorban azért, mert a barátok egy idő után úgy érzik, hogy a farm tulajdonosa, egy bizonyos Robert Friedland, egy auschwitzi túlélő fia, ki akarja őket zsákmányolni (Isaacson 2011, 54–56). A szerző azonban azt is megemlíti, hogy amikor Jobs teherbe ejtette a barátnőjét, amit utóbb letagadott, Friedland segített a lányon.

A történet – mivel Isaacson adós marad a kortárs amerikai hippimozgalom bemutatásával – megmarad érdekes epizódnak, noha rácáfol bizonyos sztereotípiákra az emberi jellemről. Fáber Ágostont idézem, Boltanski szociológiájának egyik kutatóját: „Boltanski és Chiapello a 60-as évek társadalmi mozgalmában két alapvető – és egyidejűleg nem könnyen megvalósítható – követelést azonosítottak: az egyik az ún. »szociális kritikai« (amely fokozottabb anyagi biztonságot, biztos megélhetést követelt), a másik pedig az ún. »művészi kritika«, amely pedig az autonómia, a kreativitás, az autenticitás kibontakoztatására és az önmegvalósításra helyezte a hangsúlyt. A két törekvés csak rövid ideig volt képes egyidejűleg megvalósulni, a 70-es évektől kezdve a kapitalizmus mintegy engedményként magába olvasztotta a művészeti kritikát, a szociális kritikát pedig Franciaországban meglehetősen hatékonysággal szerelte le.⁴ Ez azért volt lehetséges, mert egyrészt a nagy szakszervezetek tagsága és népszerűsége radikálisan csökkent, másrészt pedig a keleti »szocialista« berendezkedés is egyre inkább zsákutcásként jelent meg a köztudatban, s így a nyugati kapitalizmus egyre inkább ellenpólus nélkül maradt.” (Fáber Ágoston személyes közlése)

Jómagam három mozzanatot emelek ki Isaacson könyvéből, amelyek sokat elárulnak az amerikai „lázadás” mentális és pszichológiai korlátairól. Isaacson leír egy esetet, amikor a kisfiú Steve Jobsnak arra a kérdésre kell válaszolnia, hogy mi az, amit nem ért a világból. A gyerek

válasza: „Nem értem, hogy az apám egyszerre miért lett ennyire csóró.” (Isaacson 2011, 25) A másik az a momentum, amikor Jobs barátnője teherbe esik a fiútól, aki letagadja az apaságot, sőt, kijelenti, hogy a gyerek „bárkié” lehet a kommunában, amit a megsértett lány nagyon sokáig nem tud neki megbocsátani. Felmerül a kérdés, mit is jelentett a szexuális szabadság a középosztály – vagy akár az alsó középosztály – fiataljainak kommunáiban, ha nyilvánosan ekkora sértésnek számított az a feltevés, hogy a lány létesíthetett párhuzamos szexuális kapcsolatot. A harmadik mozzanat Jobs indiai útja; semmilyen jele nincs annak, hogy Jobsot valaha is foglalkoztatta volna az indiai társadalom kiáltó egyenlőtlensége, a turisták számára is látható nyomor; itt nyilvánvalóan nem arról volt szó, hogy Jobsot érdekelte volna az ország megismerése, a „megvilágosodás” egyet jelentett önmaga keresésével.

Ezekkel az eszmékkel és korlátokkal azonban Jobs nem volt egyedül. Az amerikai hippy-mozgalomnak nem volt gazdasági programja; a két döntő kérdéshez, a termelési módhoz és a tulajdonhoz pedig a legradikálisabbak sem mertek, akartak, vagy tudtak hozzányúlni. Említhetem itt az egyik legbaloldaliabb aktivista, Jerry Rubin nevét és sok szempontból emblematikus élettörténetét. Jerry Rubin szintén Indiában kereste a „megvilágosodást”, éppúgy, mint Jobs; hazatérve Amerikába megalapította a Youth International Party-t, ami radikális, polgárpukkasztó akcióiról vált híressé. A lázadó fiú végül – Jobshoz hasonlóan – mégiscsak betagozódott az amerikai techno-kapitalizmusba; Apple-részvényeket vásárolt. 1994-ben életét vesztette egy balesetben (1938-ban született). Friedland – Isaacson könyvének tanúsága szerint – még jobban letért a forradalom útjáról: Jobs felidézi egy esetet, amikor egykori barátja arra akarta rávenni, hogy járjon közbe az érdekében Bill Clintonnál, mert egyik bányája súlyos környezeti károkat okozott.⁵ Jobs erre nemet mondott, azzal a megjegyzéssel: „Különös, hogy az, akit fiatalon szinte a gurumnak tekintettem, szó szerint és átvitt értelemben is hasznosító aranyásóvá vált.” (Isaacson 2011, 56) Sajnálatos, hogy Jobs saját magára nem vonatkoztatta ezt a kritikát, de társadalomtörténeti szempontból ennél jelentősebb az a megállapítás, hogy az emberek személyes sorsát és meghatározó döntéseit mennyiben alakítja valójában a környezetük; én ugyanis sokkal inkább a makrokörnyezet hatásával magyarázom azt, hogy Rubin, Jobs és Friedland mind részeseivé váltak annak a kapitalista rendszernek, ami ellen fiatal korukban lázadtak, mintsem a személyes tulajdonságjegyek alapján.⁶ Az amerikai techno-kapitalizmus felfogható úgy is, mint a '60-as évek „lázadásának” szerves folytatása – és ha így fogjuk fel az összefüggést, akkor nem(csak) Jobson kell számon kérni az elmaradt forradalmat, illetve azt a szomorú tényt, hogy az új amerikai „corporate” kultúra a sztálini időszak számos rémes elemét magába olvasztotta, még ha a kínzásokat és a tömeges agyonlövést nem is sikerült meghonosítani. A későbbi techno-kapitalisták olyan környezetben szocializálódnak, ahol nincs jelen a gazdasági egyenlőség–létbiztonság–szociális jogok

tematikája; ezeket legfeljebb az állami elnyomással azonosítják, és kizárólag az egyén szabadságát kívánják megvalósítani.⁷ A „lázadás” tehát nem ingatta meg a hagyományos amerikai értékeket, sőt, éppen azokat kívánta érvényre juttatni, igen szélsőségesen – és hozzátehetjük, hogy szemben a *Hair* által sugallt optimista képpel, nagyon kérdéses marad, hogy a hippi-mozgalom valójában mennyire változtatott az osztályok és fajok közötti szegregáción.

Mint történeti életrajz, a könyv tehát kétségtelenül megbukik. Előnyének tekinthető azonban, hogy Isaacson nem idealizálja Jobsot, hanem egy esendő embert ábrázol, aki szinte soha nem ismeri be a tévedéseit, bár szép számmal vannak neki. Kérdéses, persze, hogy a szerzőnek mennyiben sikerül túllépni itt a pszichológiai konvenciókon, és feltárni valami igazán egyedül Steve Jobs életéből. Amikor nem erőlködik azon, hogy beilleszkedjen ezekbe a konvenciókba, akkor vannak sikerei.⁸ Meglátásom szerint szerencsétlen annak erőltetése, hogy Jobsra mekkora hatást gyakorolt az örökbefogadás ténye;⁹ sokkal érdekesebb kérdés lenne, hogy a genetikai program (akármilyen is az) mennyire befolyásolja *valójában* a személyiség fejlődését; hiszen abból, amit Isaacson leír, sokkal inkább következik az, hogy Jobsot *jobban* befolyásolta a soha el nem ismert szíri apai hagyomány (hiszen az apa egy „lecsúszott”, de valamikor befolyásos arab kereskedő családból származott), mint a sokat emlegetett nevelőapa, akinek a fáma szerint büszkén mutogatta az általa felépített vállalatot.¹⁰ A terjedelmes kötetben azonban kétségtelenül vannak nagyon jól megírt fejezetek: példa erre a fiatalkorát bemutató rész, ellentmondásos viselkedése első gyermeke anyjával, kényszerű távozása az Apple éléről (miután összeveszett az igazgatótanáccsal) és betegségének leírása, ahol Isaacson – meghazudtolva PR-os múltját – az emberi együttérzés magaslatába emelkedik. Jobs kétségtelenül nagy pozőr volt, és betegesen is az maradt; ezt a tényt Isaacson egyáltalán nem leplezi.

Ez elvezet minket a második kérdéshez, ahol Bénilde-nek vannak eredeti megfigyelései. Hogyan formálta Steve Jobs – talán tudatosan – a közvéleményt? Marie Bénilde (2012) kimondja: „Steve Jobsnak főleg ahhoz volt tehetsége, hogy elfelejtesse iparmágnási szerepét és korának kulturális hullámaival meglovagolva *mindig fázisban maradjon a nagy többséggel.*” (Kiemelés tőlem – B. E.) De mit is jelent valójában – az adott történeti kontextusban – ez a manipuláció?

Fontos itt felidézni Georg Simmel nevét, akit sokan – Marxszal, Durkheimmel és Max Weberrel együtt – a szociológia negyedik „atyjának” tartanak. Simmel különösen azért fontos, mert a másik három alapítóval ellentétben, igen komoly érzelmi intelligenciával rendelkezett. Számos meglátása így ma is releváns – akkor is, ha a formális logika szempontjából teljesítménye alatta marad a szociológia és a marxizmus klasszikusainak.¹¹ Simmel igazi zsenialitása abban rejlett, hogy képes volt szociológiai tudással ötvözni az emberi pszichikumot – műveit ezért érdemes (volna) ma is felfedezni azoknak, akik a világ jobbításán gondolkodnak.

Számos fontos tanulmánya közül kiemelem „A titok és a titkos társadalom” c. munkáját. Itt Simmel előrevetít egy olyan társadalmat, ahol a tudás egyre fontosabbá válik a társadalmi érvényesülés szempontjából – és figyelmeztet ennek a lehetőségnek az elidegenítő (és kizsákmányoló) hatásaira. (Simmel 1973, 339) Érdemes itt idézni a következőket: „Az igazmondásra épülő érintkezés általában annál megfelelőbb egy csoporton belül, minél inkább a sokak, és nem a kevesek jóléte válik normává. Akiknek ugyanis hazudnak – vagyis, akik a hazugság révén károsodást szenvednek – azok mindig többségben lesznek a hazugokkal szemben, akik e hazugságból előnyöket kovácsolnak a maguk számára. A »felvilágosodás« ezért, amelynek célja a társadalmi életben ható igazságtalanságok felszámolása, teljesen demokratikus jellegű.” (Simmel 1973, 319)

A felvilágosodás dialektikájában Simmel kétségtelenül tévedett. Előbb éppen a náciizmus bizonyította, a Joseph Goebbels által irányított féltelmes propagandagépezet segítségével, hogy az emberek tömegei kétségtelenül elhisznek bármilyen vaskos hazugságot, ha azt elég sokáig és elég nagy kitartással verik a fejükbe, majd pedig a fogyasztói társadalom példáján láthattuk, hogy a különböző márkákat az emberek olyan imázsokkal rokonítják, amelyekkel szívesen azonosulnak. Az Apple-felhasználók közé tartozni bizonyos presztízst, bourdieui fogalommal társadalmi tőkét jelent. Csakhogy ez a társadalmi töke jórészt illuzórikus, hiszen a valóságban óriási különbségek állnak fenn egy Apple-t használó topmenedzser és egy állástalan magyar diplomás vagy akár szakmunkás között – akkor is, ha az utóbbiak vásárolnak megtakarításaikból (vagy akár hitelbe) egy okostelefont. A net demokratikus kultúrája tehát ennyiben bűvészet – csúnyábban mondvá pedig becsapás.

Jobs kétségtelenül megértette a mítoszgyártás fontosságát – hiszen egész életét feltette arra, hogy a felhasználók izléséhez alkalmazkodva alakítsa az Apple mítoszáét. Ebből a szempontból fontos kiemelni, hogy halálos betegen még találkozni akart a „fiatalokkal”: ebben persze láthatunk nyers üzleti érdeket is, de én legalább ilyen fontosnak tartom a Szilikon-völgy mítosza *folytonosságának* fenntartását: Jobs, úgymond, csak vissza akarta adni, amit ő kapott a saját mestereitől (bár a személyiségjegyek alapján Jobsnak aligha kellettek tanítók és mesterek). A mítosz azonban folytatódik.

Robert K. Merton Simmel számos meglátását, ha úgy tetszik, intuícióját alkalmazta az észak-amerikai gyakorlatban. Merton (2002, 190–193) felfigyelt egy esetre, amikor is egy ismert rádióriporter arra vállalkozott, hogy egy jótékonyági cél érdekében „maratoni” sokáig adásban marad. Az emberek többet adakoztak az átlagosnál, mert úgy ítélték meg, hogy a rádiós teljesítménye *hitelesebbé* tette az ügyet. Merton számos más vizsgálatot elvégzett, de az eredmény ugyanaz maradt: az emberek hitelesnek látták a rádiós teljesítményét, és azért adakoztak. De hivatkozhatnék itt történelmi példákra: Churchill híres beszédére

a második világháború előestéjén, vagy Sztálin azon elhatározására, hogy megtartják az októberi forradalom tiszteletére rendezett parádét az ostromlott Moszkvában – és a főtitkár a helyén maradt. Az információs jelentések egyöntetű tanúsága szerint ez leírhatatlan lelkesedést váltott ki Moszkvában és a Vörös Hadseregben.

A közvélemény manipulálása persze kétélű játék. Klasszikus példa Oscar Wilde esete, aki nagyon is tudatosan alakította ki írói imázsát, és Jobshoz hasonló átéléssel játszotta a cinikus esztéta és társasági ember szerepét. Wilde valódi tragédiája az volt, amikor tévedett: rosszul mérte fel az angol közvéleményt, és nem értette meg, hogy a kortársak nem fogják tolerálni nyilvánosságra kerülő homoszexuális kapcsolatait. (Ellmann 1988)

Miközben Isaacson könyve nem tagadja, hogy Jobs – többek között az ő segítségével – manipulálta a közvéleményt, az igazi „bűvészet” (vagy becsapás) leleplezetlenül marad. Nem célom e helyütt ismertetni a net-társadalom könyvtárakra rúgó szakirodalmát; elegendő annyit megjegyezni, hogy a PC-k, okostelefonok és táblagépek kétségtelenül nagy előrelépést jelentenek az emberek közötti interakciók és információcsere demokratizálásában. Csakhogy itt felmerül két nagyon jogos baloldali kritika. Az egyik éppen az elidegenedés pszichológiai problémája, amit felvet az új technika. A másik – talán következményeit tekintve meghatározóbb – kérdés pedig az, hogy mennyi ideig lesz „fenntartható” a látzólag demokratikus net-kultúra és a ténylegesen fennálló, egyenlőtlen, sőt, a statisztikai felmérések szerint egyre egyenlőtlenebb kapitalista viszonyok közötti kiáltó ellentmondás?

A kérdés sajnos fájdalmasan aktuális, ugyanis az 1980-as évektől egyre jobban megfigyelhető nemcsak a '60-as évek emancipációs törekvéseinek az elbukása, hanem az elért eredmények felszámolása is. Gondolok itt statisztikailag mérhető jelenségekre: az osztályok közötti egyenlőtlenségek globális növekedésére, a szellemi és fizikai munka bérezése közötti olló szétnyílására, a szakszervezeti mozgalom hanyatlására, a strukturális munkanélküliségre, az oktatás és az egészségügy privatizációjára – és a listát hosszan lehetne folytatni. A cikknek nem témája a társadalmi nem (*gender*), holott a feminizmus nagyon sokat köszönhet a '60-as évek baloldali fellendülésének. A *mainstream* média és irodalom nagyon plasztikusan tükrözi az e területen is bekövetkezett hanyatlást: a mai sikerfilmek és bestseller-irodalom (amit szakértők szerint főleg a nők vásárolnak) egyértelműen azt az „üzenetet” közvetítik a publikum felé, hogy a nő legfontosabb dolga az életben, hogy férjét találjon magának – lehetőleg olyat, aki eltartja, de ha ez nem sikerül, akkor se adja fel: akármilyen férj jobb, mint a semmi.¹² Ezt kétségtelenül nem erősítik meg a hazai és európai statisztikai adatok,¹³ a globális média által sugallt imázs azonban határozottan tükröz a társadalmi nem terén egy markánsan neokonzervatív fordulatot, mintha a középosztály azzal akarná megoldani a strukturális munkanélküliség globális problémáját,

hogy a nőket kérlelhetetlenül visszaszorítja a háztartásba. Ezt a fordulatot tükrözik a *mainstream* ikonok: ide lehetne sorolni Kate Middleton nagyszabású esküvőjét, ahol a legfontosabb a menyasszonyban az, hogy szép, jól öltözik, valamint szereti és támogatja a trónörökösöt, de ezt a patriarchális (hogy ne mondjuk, „macsó”) hagyományt folytatják a technokapitalizmus hősei is, és esetünkben mindegy, hogy ez a szerep csak a nyilvánosságnak szól, vagy a szóban forgó férfiak valóban azonosulnak is vele.¹⁴ Isaacson leírja, hogy házassága előtt Jobs kitartóan (vagy csak naivan) kérdezgette barátait, melyik menyasszonyjelölt a szebb, de a Facebook-film is pontosan ezeket a sztereotípiákat követi – mintha legalábbis a kapitalizmus nemi téren visszatalált volna a *Kinder, Kirche, Küche* szentháromságába.

Mindezek fényében nagyon is aktuálisnak tartom azt a kérdést, hogy meddig lehet egy ügyes „bűvészettel” a fennálló társadalmi valóság elfogadására szorítani azokat, akik rosszul jártak a techno-kapitalizmussal, és akik – az egykori hippikhez hasonlóan – szintén ’68 örökösei.

Jegyzetek

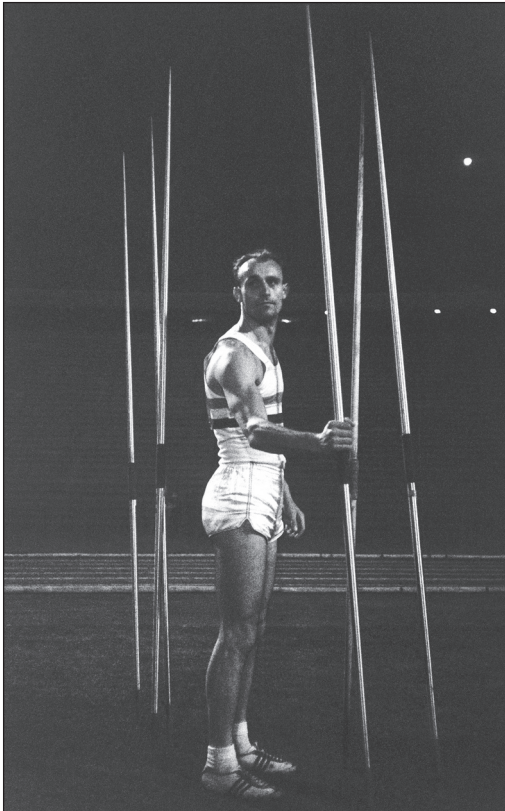
- 1 Szeretném megköszönni e helyütt Fáber Ágoston kritikai észrevételeit, amelyek termékenyen segítették a cikk átdolgozását.
- 2 Magyarországon igen sokat tett a szociológia újraintézményesüléséért Huszár Tibor. A politikai összefüggésekhez lásd: (Hegedűs 1989). A hazai közvéleménykutatásból kiemelem Angelusz Róbert nevét, aki 1969-ban a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontjában, 1972-től pedig az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetében dolgozott.
- 3 A gondolat kifejtését lásd: (Angelusz 2000, 280–290).
- 4 Az amerikai–francia kulturális interakciót itt nem vizsgálhatjuk; a kapcsolatot azonban mindenképpen fontosnak kell tekinteni.
- 5 Érdemes itt párhuzamot húzni a késő Kádár-korszak technokráciája és a ’60-as évek lázadói között. Somlai Péter szép hasonlatával élve: nem a szívük mélyén voltak ők kapitalisták, hanem az érdekeik mélyén voltak azok.
- 6 A *mainstream* irodalomból is hozhatunk erre példákat: Salinger *Zabhegyezője* már előrevetíti a „forradalomnak” ezt az árulását, míg Kerouac *Útonja* „tisztá” lázadás – nem véletlen, hogy az *Úton* ma szinte elfelejtett klasszikus. Itt érdemes megemlíteni, anélkül, hogy elvitatnánk a radikálisok politikai bátorságát, hogy a jó család és főképp a tulajdon jelentett bizonyos védelmet az amerikai igazságszolgáltatási rendszerrel szemben. Stephen Donaldson, a *Stop Prisoner Rape* egyik aktivistája leírja, hogyan tették be a „problémás” aktivistákat olyan cellákba, ahol szinte elkerülhetetlen volt, hogy áldozatává ne váljanak a csoportos nemi erőszaknak (<http://en.wikipedia...>). Ezt a módszert kétségtelenül alkalmazhatták volna azért, hogy megalázzák a középosztálybeli baloldali aktivistákat; itt azonban meggyőződésem szerint a politikai szimpátiát „felülírták” az osztályszempontok: ha egy vagyonos családból származó fehér fiatalember esik áldozatul a börtönbeli erőszaknak, az elfogadhatatlanabb a társadalom számára, mint az „egyszerű” polgárpukkasztás. Ugyanez az osztályszempont a *Zabhegyezőben* is erőteljesen érvényesül.

- ⁷ Az összefüggésre Fáber Ágoston hívta fel a figyelmemet.
- ⁸ Ezt különösen annak fényében kell értékelnünk, hogy mennyire nem sikerül mindez az Einstein-életrajzban, amiből mintha csak annyi derülne ki Einstein életéből, hogy mi volt a viszonya a zsidósághoz.
- ⁹ Isaacson itt az emberi képzeletben ősidők óta jelen levő mítoszokhoz nyúl: a nagy királyok és félistenek „hagyományosan” isteni származásúak, de még Jézus Krisztus sem lehet földi halandó gyermeke. Ezeket az ősrégi meggyőződéseket támasztja fel Dan Brown és a vérvonal-elmélet (mintha a kereszténység mint hit szempontjából számított volna, hogy Jézusnak volt-e leszármazottja...).
- ¹⁰ Hasonlóan érdekes kérdéseket vet fel a multikulturalizmusról az, hogy a szír édesapa családja sem érezte úgy, hogy a kisfiú mellé kell állnia; holott Isaacson könyve szerint Jobs természetes édesapja meghívta amerikai, katolikus barátnőjét a családjához, vagyis a családnak tudnia kellett a „barátnő” létezéséről. Kérdés, hogyan viselkedett volna ugyanez a család, ha nem egy amerikai lányról van szó, hanem olyan „barátnőről”, aki könnyebben integrálható a helyi társadalomba. (És itt nem tudjuk nem szóvá tenni azt, hogy olyan társadalomról van szó, ahol a fiúgyerek „hagyományosan” több előjogot élvez, mint a lány.)
- ¹¹ Simmel magyarországi felfedezéséhez lásd: (Somlai 1973).
- ¹² Vegyük észre, hogy a „feminista könyvként” ünnepeit *Állítsátok meg Terézanyut!* – függetlenül egyéb érdemeitől – valójában pontosan és kizárólag csak azzal foglalkozik, hogyan lehet megtalálni az alkalmas férjet. Lori Gottlieb *Légy a felesége!* c. könyvében amerikai őszinteséggel nyíltan le is számol az emancipációs-feminista hagyományokkal, amelyekben nevelkedett, és minden nőt arra int, hogy tanuljon az ő példájából: ragadja meg azonnal az első férfit, aki hajlandó elvenni, mert utána nem kap mást.
- ¹³ 2011-ben nagyon alacsony volt a házasságkötések száma Magyarországon és Európában, és 2012 a jelek szerint ezt is alul fogja múlni.
- ¹⁴ Judith Fetterley (1978) tömören úgy jellemezte az amerikai „kánon” irodalmat, hogy az „amerikai irodalom hímnemű”. Nem kívánok belemenni megalapozatlan fejtegetésekbe, de éppen ezt a „macsó” kultúrát támasztja alá az amerikai börtönökben dokumentált nemi erőszak, hiszen éppen arról van szó, hogy férfisságában alázzák meg az áldozatot. A motívum – erőszak nélkül – Fitzgerald klasszikusában, *A nagy Gatsby*-ben is megjelenik; noha Fitzgerald nyíltan nem állítja, de burkoltan legalábbis érzékelteti, hogy a gazdag pártfogó szexuálisan is kihasználta a fiatal Gatz-cel való kapcsolatát.

Irodalomjegyzék

- Angelusz Róbert 2000: A látens közvélemény és a váratlansági szindróma. In: *A láthatóság görbe tükrői: Társadalomoptikai tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 280–290.
- Bénilde, Marie 2012: Az Apple, Steve Jobs és az amerikai neokapitalizmus. <http://magyardiplo.hu/kezdlap/667-az-apple-steve-jobs-es-az-amerikai-neokapitalizmus>
- Boltanski, Luc – Chiapello, Eve 2005: *The New Spirit of Capitalism*. London, Verso Books
- Castells, Manuel 2005: *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest, Gondolat
- Ellmann, Richard 1988: *Oscar Wilde*. Penguin Books

- Fetterley, Judith 1978: *The Resistant Reader: A Feminist Approach to American Fiction*. Bloomington, Indiana University Press
- Hegedüs András 1989: *Élet egy eszme árnyékában*. Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó
- Isaacson, Walter 2011: *Steve Jobs*. Budapest, HVG Könyvek
- Krausz Tamás – Bartha Eszter (szerk.) 2008: *1968: Kelet-Európa és a világ*. Budapest, L'Harmattan
- Merton, Robert K. 2002: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Osiris
- Portes, Alejandro – Castells, Manuel – Benton, Lauren A. (szerk.) 1989: *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore, Johns Hopkins University Press
- Simmel, Georg 1973: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Gondolat
- Somlai Péter 1973: Georg Simmel és a formális szociológia. In: Georg Simmel: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Gondolat
[http://en.wikipedia.org/wiki/Stephen_Donaldson_\(Columbia_University\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Stephen_Donaldson_(Columbia_University))

Kulcsár Gergely, 1962

900 nap az élet? – a leningrádi blokád története magyarul

Bálint József: *900 nap a 300 évből – Leningrád.*

Második, átdolgozott kiadás. Budapest, Agroinform Kiadó, 2010

A hadtörténeti monográfiák sajátossága, hogy a hadászati-harcászati jellegű információkra helyezik a hangsúlyt, elfeledkezve a háborús mindennapokról. Ezért a front és hátszaga, az egyszerű katonák sorsának bemutatása, vagy a civil túlélés lehetőségeinek és feltételeinek elemzése rendszerint kiesik látóterükből. Leningrád 900 napos blokádját hadtörténészek és katonai szakértők a fellelhető levéltári iratok, illetve egyéb dokumentumok, így a harcokban résztvevő katonák visszaemlékezései, a körülrárt város igazgatásának és védelmének hivatalos feljegyzései alapján javarészt rekonstruálták. Mindez természetesen nem a téma teljes kidolgozottságának bizonyítéka, hiszen az említett kutatások a német és finn agresszorok támadása során harapófogóba zárt északi metropolisz kálváriájának „csupán” katonai vonatkozásait érintették. A civil szál felfejtésére – dacára az eltelt évtizedek biztosította történelmi távlatnak – sokáig senki sem vállalkozott.

Bálint József nyugalmazott államtitkár, a Központi Statisztikai Hivatal egykori elnöke „helyben”, vagyis Leningrádban szerzett közgazdász diplomát 1953-ban, szűk évtizeddel a blokád feltörése és a katlanba zárt százezrek megmenekülése után. Az ostrom ütötte sebek akkoriban még alapvetően meghatározták a város arculatát, a helyiek – a blokád túlélői és az evakuációból időközben visszatérők – elbeszélései megismételhetetlenségük okán felbecsülhetetlen kortörténeti dokumentummokként szolgáltak, felkeltve a szerző érdeklődését, s egyben kijelölve vizsgálódásainak origóját is. A többéves adatgyűjtést – a sokirányú levéltári kutatást, a kisszámú vonatkozó, és Magyarországon többnyire teljesen ismeretlen szakpublikációk rendszerezését – követően látott napvilágot a *900 nap a 300 évből* című kötet, mely az Agroinform Kiadó gondozásában 2003-ban jelent meg Budapesten, szinte napra pontosan Szentpétervár alapításának 300. évfordulóján. A kötetet a Hadtörténeti Múzeumban neves hadtörténészek, levéltári szakemberek – többek között Számvéber Norbert, Bornhardt Attila, Horváth Miklós és Bolyki István

– részvételével mutatták be, később pedig Oroszországban is kiadták, s a putyini adminisztráció „Szentpétervári emlékérem”-mel ismerte el a szerző tudományos munkásságát.

Az első kiadás a város földrajzi helyzetének ismertetésével, a stratégiai fekvés nyújtotta békebeli előnyök, valamint a nyitott (tengeren és szárazföldön egyaránt könnyen megközelíthető) pozícióból eredeztethető védelmi nehézségek bemutatásával indul, majd tematikusan, 17 fejezetre bontva veszi sorra a blokád fojtogatta város életének főbb mozzanatait. A statisztikai kimutatásokra, levéltári dokumentumokra épülő alfejezetek egy-egy konkrét problémakört kibontva kalauzolják az olvasót a lassú halálra ítélt Leningrád tragédiájának ellentmondásoktól sem mentes részletei között. A város már említett geográfiai ismérveit, illetve a náci támadás előtti állapotokat röviden összegző nyitó, és a rá „rímelő”, a támadók elképzeléseiben hadászati célpontként szereplő Leningrádot bemutató fejezetek alkotják a mű első blokkját. Az ostromlott város igazgatásának plasztikus ábrázolása és a rá következő fejezetek történelmi szemmel nézve a legalaposabban kidolgozott, döntően civil vonatkozású blokkhoz tartoznak, amely a mű gerincét adja. A kötetet lezáró utolsó fejezetcsoport a blokád feltörésétől és a Szovjetunió északi területeire rontó ellenség kiszorításától egészen a háborús agresszorok felelősségre vonásáig követi nyomon Leningrád életét, nem feledkezve meg az „újrakezdés” nehézségeiről sem.

A 2010-ben megjelent második, átdolgozott kiadás mindeneke előtt a Barbarossa-tervhez kapcsolódó náci háborús hadicélok részletes bemutatásával kínál új ismereteket, melyek elsődleges forrása Georg Thomas, a Wehrmacht Főparancsnokságán (OKW) működő Gazdasági Főosztály vezető tábornok által készített gazdasági-katonai elemzés. A precíz kimutatás pontról pontra lajstromba veszi a bolsevik impérium európai vidékeiről várható zsákmányt, és összesöpri az Urálon túli csonka Oroszországnak hagyott morzsákat is. A tekintélyes katonaszerző végkövetkeztetése egyértelmű: a várhatóan elragadható értékek tömege miatt érdemes belevágni a nagy keleti hadjáratba, főleg annak biztos tudatában, hogy az Ázsiába úzított oroszok képtelenek lesznek újjászervezni államukat. Ugyanakkor a magyar nyelven először közreadott Thomas-jelentést olvasva tűnik ki igazán a mű két fontos, jellemzően visszatérő mulasztása, a lábjegyzetek illetve az egységes táblázatok hiánya. Előbbiek a pontos forrásmegjelölés és a másodlagos jellegű információk törzsszövegtől való elválasztásának eszközei lehettek volna, míg utóbbiak a bőséges adathalmaz könnyebb áttekinthetőségét segíthették volna elő.

Szintén új elem a második kiadásban Sztálin 1941. július 3-án elmondott híres rádióbeszéde – bár a megelőző 12 napos érthetetlen hallgatás említése nélkül –, valamint Szergij metropolita felhívása, melyet június 22-én, a Szovjetunió elleni agresszió másnapján intézett a pravoszláv papsághoz és a hívőkhöz. Jóllehet az ortodox egyház vezetői közül többen, így Alekszij leningrádi és Nyikolaj kijevi metropolita, rögtön a

Honvédő Háború ügye mellé álltak, a tengelyhatalmak által megszállt területeken sokan a kollaborációt választották, ami árnyalja a pravoszláv egyház egységes fellépéséről kialakult képet. Sajnos az utóbbira, mint történelmi tényre való utalás elmaradt, ahogy a szovjet állam és az ortodoxia súlyos problémáktól terhes kapcsolatára sincs érdemi hivatkozás. Azonban érdekes adalékként szolgál Szudoplatov volt állambiztonsági tábornok memoárjából vett idézet a már régóta emigrációban élő Gyenyikin antifasiszta nyilatkozatáról, amit Daladier francia miniszterelnöknek adott át még 1940-ben – tehát a Molotov–Ribbentrop-paktum után! –, amelyben Oroszország általános geopolitikai érdekeit a bolsevizmus elleni harc elé helyezte. Valójában ezzel megkülönböztette Sztálint a világforradalmi eszme híveitől – Lenintől és Trockijtól –, olyan orosz nacionalista vezetőként állítva be a „vörös cárt”, akit támogatni kell Hitler hódító törekvéseivel szemben. A fehérek volt tábornoka, a bolsevikokkal folytatott kíméletlen harc emblematikus alakja nyilván nem vádolható a szovjethatalommal szembeni elfogultsággal, de felülemelkedvén előítéletein, helyesen ítélte meg (volt) hazája szorongatott helyzetét és a hitleri agresszió valódi céljait.

A 2003-as kiadásból hiányzó, a blokádnak katonapolitikai hátterének megértéséhez nélkülözhetetlen történelmi mozzanatokat tematikus elrendezésben tárja fel a szerző, ily módon törlesztve 7 évvel korábbi „adósságát”. A katonai vonal befogadása nem töri meg a könyv szerkezetét, legfeljebb kissé ellensúlyozza a civil-várostörténeti jellegű tényanyag egyértelmű többletét. Bálint kiemeli, hogy a szovjet hadvezetés egyáltalán nem számolt egy déli, a Baltikum felől érkező támadással, s ennek megfelelően a város északi védvonalait erősítették meg. (Ezen a ponton túlzottan megengedőnek tartom a „balti államok csatlakoztatása” megfogalmazást, helyesebb lett volna a „bekebelezés” kifejezést használni.) A Leningrád felé előretörő Északi hadseregcsoport napi átlagban 25 kilométert nyomult előre, 18 nap leforgása alatt 450 kilométert téve meg, amivel kétségbeesett rögtönzések sorára kényszerítette a szovjet hadvezetést, nagyban előrevetítve a város közelgő tragédiáját. A tárgyalt fejezet más fontos információkat is közöl, többek között a hivatalos ostromállapot és a katonai közigazgatás Zsdanov javasolta bevezetésének elvetését; helyette a Leningrádi Front Haditanácsában egyeztették a város irányításának civil közigazgatási és katonai védelmi szempontjait, ahol nem meglepő módon az utóbbiak domináltak. Bálint jó érzékkel ír a látszólag vereségre ítéltetett Vörös Hadsereg vesszőfutásának sokat emlegetett epizódjáról, az árulóvá lett Vlaszov tábornok sikertelen felmentés kísérletéről és a 2. szovjet csapásmérő hadsereg 1942 júniusában bekövetkezett pusztulásáról. Említésre kerül Mereckov is, mint Vlaszov felettese, a Volhovi Front parancsnoka, akinek nagy szerepe volt abban, hogy a szovjetek képesek voltak fenntartani a Leningrád utánpótlását biztosító szűk folyosót. Mereckov visszaemlékezésében (*A nép szolgálatában*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1986) szól Vlaszovról is, de a szerző erre

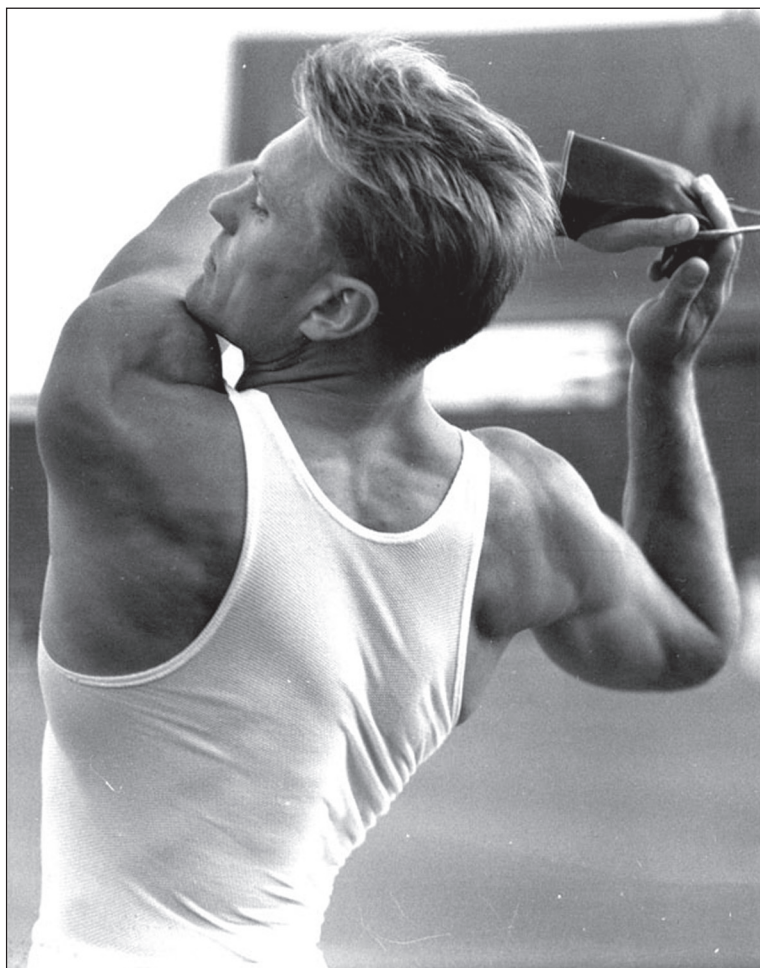
nem tesz utalást, miként arra sem, hogy a frontparancsnokból marsallá (1944) előlépő Mereckovot 1941 júniusának végén, alighogy elfoglalta új állomáshelyét a Leningrádi Katonai Körzet törzsében, visszarendelték Moszkvába, ahol az NKVD letartóztatta és válogatott kínzásoknak vetette alá. Amikor szeptemberben – tábornoktársai közbenjárására – végre rehabilitálták, a német- finn gyűrű már bezárult Leningrád körül. A szerző közli Sztálin Mereckovnak írt levelét, melyben elszórt összetűzések helyett általános(abb) csapásra, az ellenség megsemmisítésére kéri a Volhovi Front parancsnokát. A moszkvai üzenetet a Vörös Hadsereg intrikusa – a júniusi katasztrófa „felelőseit” kutató –, Mehlisz viszi északra, a hírnök személye tehát alig burkolt utalás a felülről elvárt offenzívára. A szövegből nem derül ki egyértelműen, hogy Mereckov és Vlaszov is tisztában volt a sztálini óhaj teljesíthetlenségével, a frontkatonák kimerültségével, az akadozó ellátással és az ellenség (túl)erejével. A legjobban felszerelt és feltöltött 2. csapásmérő hadsereg egyedülként szakította át a német vonalakat, de támogatás híján rövidesen magára maradt. Bekerítéséért és megsemmisüléséért Vlaszovot semmilyen felelősség nem terheli, hiszen teljesítette a sztálini parancsot. Ráadásul, miután – a Kijevért vívott harcokkal ellentétben – itt nem tudott kitörni a német harpogóból, katonáival maradt. Akkori bátorsága természetesen semmiben nem menti fel későbbi, már fogságban tett árulása bűne alól.

Folytatva a 2010-es kiadás bővítményeinek felsorolását, ki kell emelni a leningrádiak „belső” védelmi intézkedéseit is, hiszen a város az ostromgyűrű foglyaként nem csupán gyárainak, üzemeinek ipari termelését folytatta, hanem az első ellenálló-önvédő közösségek egyikeként küldött a német- finn front mögé partizánokat, diverzánsokat és kémeket, akiknek a tevékenységéről egy teljesen új fejezet szól. A hátszág és Leningrád összeköttetése kapcsán szinte mindenki a Ladoga-tó jegén lefektetett vasút bravúros mérnöki vállalkozására asszociál, éppen ezért fontos tisztázni, hogy a vasútvonal kiépítését 1942 végén bár mindkét parton megkezdték 25 ezer cölöp leverésével, s lefektettek összesen 15 kilométernyi, széles nyomtávú sínpályát is, de a német ostromgyűrű részleges feltörése (1943. január 18.) után a kockázatos építkezés okafogyottá vált. A Ladoga ennek ellenére kiemelt jelentőségű folyosó volt, hiszen a befa-gyott tavon alakították ki az „Élet Útját”, ahol gépkocsioszlopok és lovas szánok szállították a katonai muníciót, az élelmiszer illetve gyógy-és köt-szer utánpótlást. A második kiadásban feltűnő új elem a Finn-öböl vizén átvezető, főként katonai jelentőségű „Kisebbik Élet Útja”, mely fagypon-t alatt jégútként, nyáron pedig hajózási útvonalként kötötte össze a szov-jetek kezén maradt Karél-földszeres egy déli pontját a Kotlin-szigeten fekvő Kronstadt város tengerészeti erődítményével, majd onnan dél felé továbbhaladva a Finn-öböl partján található hídfővel. A második kiadás további újdonsága a város civil veszteségeit taglaló fejezet bővítése, a német- finn megszállás alatt álló leningrádi terület halálozási statisztikáival. Megdöbbentő, hogy az 1939-ben még 44 ezer lakosú Petrodvorec,

illetve a még nála is nagyobb, 56 ezres Puskin 1946-ra korábbi méretük töredékére zsugorodtak. A német megszállás nyomán előbbi népessége a hatodára, míg utóbbié a hetedére esett vissza. Csak ebből a két városból 48 ezernél is több embert gyilkoltak meg vagy hurcoltak el a front mögé, esetleg a Harmadik Birodalomba rabszolgámként. Kétségkívül érdekes mozzanat Govorov tűzértábornok – aki 1942 júliusától az egyesített Leningrádi Front parancsnoka volt az ostromgyűrű feltöréséig – és Sztálin levélváltása. A hamarosan (1944) marsallá előléptetett Govorov Viborg elfoglalása után Helsinki ellen indult volna, de Sztálin megtiltotta, mondván: „Berlin nem arra van”. Az idézett párbeszéd megértéséhez azonban utalni kellett volna arra, hogy Sztálint Helsinki „feladásakor” kettős cél vezérelte. Egyrészt nem kívánta megszállni Finnországot, másrészt az ott felszabaduló erőket a Kurland-félsziget irányába visszavonuló Északi hadseregcsoporthoz üldözésére dobhatta át. A Leningrádot gyűrűbe záró és fojtogató német 16. és 18. hadsereget itt érte utol végzete az európai győzelem napjaiban. 1945. május 9-én 197 ezer fővel kapituláltak Govorov frontja előtt. Govorovról egyébként azt is megtudjuk, hogy frontparancsnoki működése idején rendszeresen látogatta a vasárnapi istentiszteleteket. A gesztus jól jellemzi a pravoszláv egyházzal való háborús szövetség erejét, még akkor is, ha Govorov esetében nem lehetett többről szó, mint jól átgondolt propagandafogásról.

A kötet első kiadását Kolozsvári Sándor (ZMNE) nyugállományú mérnök ezredes illetve Fjodor Lukjanov (*Rosszjizskaja gazeta*) recenzálta. A második kiadás tartalmazza Ungváry Krisztián első kiadással kapcsolatos észrevételeit, szakmai kifogásait is. A két monográfiát összevetve, a 2010-es átdolgozott, bővített változat kétségkívül komoly szakmai érdeklődésre tarthat számot köszönhetően részletes, levéltári dokumentumokra és visszaemlékezésekre épített forrásanyagának, a magyar nyelven korábban még sohasem publikált információk sokaságának. A kötet legfőbb hibájának a „finomhangolás” hiányát vélem, azt a szerkesztői munkát, amely a szükséges szakmai korrekciókon és a nyelvezet csiszolásán túl a tudományos igényű munkákra jellemző lábjegyzetek és egységes forrásmegjelölés használatát követelte volna meg. Bálint erényei közé tartozik – a fentebb már méltatottakon túl – az a kritikai szemlélet, ahogy a szovjet fél hibáit, adott esetben baklövéseit elemzi. Több helyen teljes őszinteséggel ír az NKVD túlkapásairól, az ártatlanul elítélt és/vagy kivégzett leningrádiakról – akiknek többségét az SZKP történelmi XX. kongresszusát követően rehabilitálták –, valamint a helyi pártszervezetek működési visszasságairól is. A mű továbbfejlesztésének lehetőségét már a statisztikai adatok feldolgozása, azok „megértése” kínálhatja, mivel a hatalmas forrásmennyiség felvet bizonyos, a kötetben nyitva hagyott kérdéseket, például: miért lesz valakiből dezertőr, áruló? Bálint József könyve azonban mindeneelőtt tárgyilagos és alapos, precíz körképét adja annak a „másfajta” keleti háborúnak, melyet a náci Németország viselt a Szovjetunió alacsonyabb rendűnek tartott népeivel, kultúrájával

szemben. Napjainkban, amikor ezen történelmi alaptétel tagadása válik általánossá, különösen bátor tett a leningrádi blokád éveinek feltárása és immár második publikálása. A szerző a közelmúltban egy újabb, szintén a szovjet történelemmel foglalkozó nagymonográfiával jelentkezett (*A Szovjetunió gazdasági kifosztása dokumentumokban elbeszélve, 1941–1944.* Budapest, Russica Pannonicana, 2011), amely szélesebb perspektívába helyezi a Leningrádban történteket.

Zsivótzky Gyula, 1966

Melléklet

Krausz Tamás:

A magyar történetírás és a marxizmus

Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához

A magyar történetírás és a marxizmus¹

Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához

„Életem nagy részét, tudatos létemnek valószínűleg a legnagyobb részét egy olyan reménynek szenteltem, amely nem valósult meg, és egy olyan ügynek, amely nyilvánvalóan elbukott: az októberi forradalom által elindított kommunizmusnak. Semmi sem csiszolja azonban jobban az ember elméjét, mint a vereségek. [...]

A most belátható időben védenünk kell Marxot és a marxizmust a történettudomány keretein belül és azon kívül is a politikai és ideológiai alapú támadások ellen. Ha ezt tesszük, a történetírást is megvédjük, valamint az ember képességét arra, hogy megértse, mitől lett a világ olyan, amilyen és hogyan segítheti elő az emberiség egy jobb jövő kialakulását.”

Eric Hobsbawm: *A történelemről, a történetírásról.*
Budapest, Napvilág Kiadó, 2006. 266. és 193.

¹ Mielőtt e tanulmány a jelenlegi, végleges formáját elnyerte volna, számos kollégám vitatta meg az ELTE Kelet-Európa Története Tanszékén 2012. január 13-án. A *Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében* (Ruszsztikai Könyvek XXXIII. Budapest, Russica Pannonicana, 2011) c. tanulmánykötetemben megjelent eredeti szöveghez képest a mostani írás számos módosításon esett át, ami köszönhető az említett tanszéki vitának és azon túl más kollégák írásbeli vagy szóbeli kritikai, jobbító szándékú megjegyzéseinek is. Ezúton is hálás vagyok mindazoknak, akik elolvasták és véleményezték e terjedelmes írást, így mindenekelőtt olyan kiváló kutatóknak, mint Agárdi Péter, Benedek Gábor, Filippov Szergej, Földes György, Harsányi Iván, Majoros István, Palotás Emil, Pritz Pál, Pók Attila, Sipos Péter, Szigeti Péter, Szvák Gyula és Wiener György. Természetesen minden hibáért, tévedésért a felelősség csakis engem terhel.

„A Kelet-Európa-szemléletet azért bírálták és bírálják, mert éppen a szocialista »béketábor« erőszakolt viselkedésének tekintik. Holott az a szocializmus, az a rendszer, amely itt alakult, azért volt olyan, amilyen, mert éppen Kelet-Európában jött létre.”

Niederhauser Emil: Előhang 1989 Kelet-Európájához.
Eszmélet 5 (1990. tavasz), 25.

„A társadalmi fejlődés azonban állandóan növeli a részmozzanat és az egész közti feszültséget. Éppen azért, mert a valóság immanens értelme egyre erősebben sugárzik ki belőle, a történésnek a mindennapiságban egyre mélyebben gyökerező értelme a totalitást a jelenység tér-időbeli mozzanatiságára hozza le. A tudat útja a történelmi folyamatban nem válik kiegyenlítettebbé, ellenkezőleg, egyre nehezebb és felelősségteljesebb lesz.”

Lukács György: Mi az ortodox marxizmus?
In: *Történelem és osztálytudat*. Budapest,
Magvető Kiadó, 1971. 241.

Néhány előzetes megjegyzés

Ez a tanulmány nem a címben jelzett kérdéskör historiográfiai vitáinak történetét tartalmazza, noha viszonyul hozzájuk, fontos elemeit felidézi, rekonstruálja. Esszé ez, amely a politika és történetírás viszonyával foglalkozik a mai Magyarországon. Az írás egyetlen célja – hűen a motóban foglalt gondolatokhoz –, hogy felvessen néhány olyan elméleti alapkérdést, amelyek a marxizmushoz, a „marxista szempontrendszerhez”, „a totalitás mindenkori nézőpontjához” (Lukács) való viszonyról, annak „érvényességéről” szólnak, és amelyeket a magyar történetírók körében nem szokás komolyan megvitatni. Marx tanai, tudományos eredményei, a *marxizmus* mára már a képzetesebb szerzők számára is mint valamiféle letűnt, obskúrus, jobb esetben sematikus nézetrendszerként szerepelnek, amelyeknek tartalmi vonatkozásairól általában semmiféle konkrét ismerettel nem is kell rendelkezni, elegendő azt leminősíteni, diszkreditálni a mai politikai elvárásoknak megfelelően. Mintha a modern polgári társadalomban szinte előírás lenne: azokat a szavakat, kifejezéseket is zavarod össze, amelyek a fennálló rendszer kritikai elméletének leírására szolgálnak. A *marxizmus* vagy a *kommunizmus* kategóriái körül mutatkozó tudatos manipuláció nem egyszerűen a tudomány kirekesztésére épül. A tárgyyszerű tudományos megközelítést elutasító attitűd része a társadalmi és politikai érdekharcoknak (az osz-

tályharcnak), annak egyfajta elfedésére szolgál.² A marxizmus negatív megkülönböztetése – akárcsak régen a „másként gondolkodásé” – a fiatalabb generációk számára már szinte természetes. Ennek okairól nem itt kell elmélkedni, de annyi mégis idekíváncozik, hogy a jelenség elválaszthatatlan a rendszerváltás nyomán létrejött új uralmi viszonyok egész rendszerétől és annak fenntartásától.³ A „marxistázás”, „kommunistázás”, a régi államszocialista rendszer hivatalos kriminalizálása mind a mai rendszer emberellenességének relativizálását, elkendőzését szolgálja. A mai hatalmi elitnek ezáltal terelik el a figyelmet saját politikai magatartásukról, privilegizált társadalmi helyzetükről, tekintélyuralmi törekvéseikről, a szociális és kulturális degradáció tényeiről. Miközben a „kommunista” (természetesen nem a horthysta!) múlt „bűnös világa” felé mutogatnak, számosan közülük e „bűnös világ” menedzserei voltak. E differenciálatlan „marxistázás” és „kommunistázás” egyfajta belépőjegy az értelmiségiek számára a hivatalos politika és a hivatalos akadémiai élet világába. Hogy egykori kommunisták vagy kommunista párttagok is megváltották e belépőjegyet, nem erősíti, hanem gyengíti e beállítódás erkölcsi erejét és hatását. A „kommunizmus bűneinek” – hagyjuk most a fogalomhasználat abszurditását – az egész államszocialista rendszerrel való azonosítása, a valódi kulturális és szociális teljesítmény és a rendszer bűneinek összemosása a jelenleg fennálló rendszer törekeny politikai és ideológiai építményének cementező anyaga.

² Természetesen a marxizmus történeti és tudományos meghatározása fogalmi értelemben nem lehet e tanulmány feladata, egyszerűen szétfeszítené annak kereteit. De az írás módszertani intenciója, felfogása és szempontrendszere a jelen keretek között is remélhetőleg körvonalazódik. A fogalom körüli zűrzavar jellegéről lásd Tütő László legutóbbi írását (2012). Bármit értsünk a marxizmus fogalmán, eredendően itt egy rendkívül gazdag elméleti fejlődésről van szó, amely Marxon és Engelsen kívül bizonyosan magában foglalja Kautskyt és Plehanovot, Rosa Luxemburgot és Lenint, Antonio Gramscit és Lukács Györgyöt, hogy a későbbi francia és brit, német és amerikai, latin-amerikai, ázsiai vagy afrikai marxisták képviselőit ne is említsem, hiszen sok-sok ezer, talán tízezer szerző nevét kellene felsorolni. Mint *rendszerellenes elmélet* a XIX-XX. század fordulóján hallatlanul alkalmas volt arra, hogy a történészek a hatalomtól, a hatalmi elitektől és pártjaiktól független kritikai történetírást művelhessenek a marxi elemzési módszer és szemléletmód segítségével, már aki ezt az utat követni kívánta. A számos irányzatba sorolható számtalan marxista szerző mindmáig ragaszkodik ezen elméleti hagyományhoz: vannak „gnoszeológusok”, mint Ojzerman, „ontológusok”, mint Lukács, de olyan felosztás is létezik, mely szerint a marxizmusnak „szovjet” vagy „nyugat-európai” fejlődése van. Mégis, az alábbi fogalmak használata és a bennük megtestesült módszer – ha nem is iskolás meghatározás szerint – valamiképpen, nyilván nem a legitimációs ideológia szintjén, összekapcsolja ezeket az irányzatokat.

³ Az új rendszer létrejöttéről egy terjedelmesebb tanulmányban foglaltam össze ismereteimet (Krausz 2010, 80–101).

Közismert, hogy a világban sokféle a marxizmus tudományos teljesítménye úgy épült be az egyetemes tudomány és felsőoktatás keretei közé, mint Arisztotelész vagy Max Weber munkássága. Összevetve a mi régiókat Nyugat-Európával, az USA-val vagy a latin-amerikai térséggel, szembetűnő szellemi életünk provincializmusa. Nálunk hovatovább a marxizmus „kirekesztése” mainstream politikai-ideológiai követelmény. (Garai 2011) Eközben másutt a radikális kritikai történetírás, a minden típusú elnyomást elutasító, ideológiai premisszáit nem rejtegető „transzparens historiográfia” (Zimmermann 2012), és egy ezzel rokon, mindenfajta „gyarmatosító”, (Nyugat-)Európa- és USA-centrikus gondolkodásmódot elutasító történetírás tör magának utat a globális „gyarmatisággal” és helyi „fundamentalizmusokkal” szemben (Grosfoguel 2011). A latin-amerikai szerző, Grosfoguel „transzparenst” vállalja az antikapitalista kritikai szemléletet, a perifériák és félperifériák „alávetettjeinek látószögéből” vizsgálva a történelmi folyamatot. Kihívás ez a nyugati mainstream történetfelfogással szemben (beleértve a „baloldali kánont” is) egy új tudás, a „transzmodern gondolkodás” nevében és szellemében. E kollégák meggyőződése – amit jelen sorok szerzője is oszt –, hogy a főáramú (liberális vagy nacionalista) történetírásban kifejeződnek az uralmi viszonyok konzerválására irányuló törekvések mind a világrendszer egészét, mind annak nemzeti-regionális szintjeit illetően. Míg Magyarországon és a mi kelet-európai régióinkban általában a posztmodern zászlaja alatt is a marxizmus szellemtelen csepülése zajlik, addig a „posztmodern érzékenységre” igazán nyitott történész, Foucault munkásságában Marx fontos orientációs pont maradt. Egy őt kritikailag elemző tanulmány szerzője „fel is rója” neki, hogy miközben Foucault a marxista értelmiségi egyik definícióját rekonstruálja, meghatározásához alapként a marxista módszert használja: „Foucault-nak az új értelmiségre [...] vonatkozó, konstruktív meghatározási módszere nem különbözik kritikájának tárgyától, a marxista élcsapatától és a hatalmi rendszerrel való szembenálláson alapuló osztálytudat fogalmától. Tény, hogy Foucault készségesen használja a Marx-féle kritikai alapokat, amennyiben a történelemcsinálást tudatos emberi tevékenységnek tekinti. A valóságos rezsimekben létező ellenerők fogalmi emlékeztetnek a dialektikus materializmus tézis és antitézis páriaira. Foucault [...] ténylegesen a marxi kereteket használja fel.”⁴

Nem véletlen, hogy a „marxizmus” vagy Marx tudományos és elméleti-módszertani teljesítménye már régen beépült az egyetemes társadalomtudományokba. E tényt még a mi régióinkban is nehéz megkerülni, noha már két évtizede nem folyik az egyetemeken sem módszeres tanítása, sem kutatása. A hazai történetírás korábban sokrétűen integrálta a marxi hagyomány, a marxi fogalmi kultúra számos elemét, amelyek a mai

⁴ Bayari 2000; Szigeti Péter értékelésében (2005b) is egyértelműek Foucault marxista gyökerei.

korszak minden harcos antimarxizmusa ellenére is sok összefüggésben fennmaradtak. Az elmúlt évszázadban a marxizmus fogalmi rendszere, kategóriái jelentékeny mértékben az egyetemes történetírás mindennapi kategóriáivá váltak. Példaképpen említek néhány ilyen fogalmat, amelyek a marxi elméleti tradícióban persze egymással meghatározott összefüggésben állnak: *társadalmi forma*, *(ázsiai, keleti) termelési mód*, *rabszolgatartó társadalom*, *feudalizmus*, *kapitalizmus*, *kommunizmus*, *második jobbágyság*, *tőke(viszony)*, *társadalmi osztályok*, *osztálystruktúra*, *munkásosztály*, *tőkésosztály*, *elnyomók és elnyomottak*, *köztulajdon és magántulajdon*, *egyén–közösség–állam*, *tulajdonosok és tulajdon nélküliek*, *(világ)piac*, *áru*, *munkabér*, *profit*, *értéktöbblet*, *kizsákmányolás*, *tőkefelhalmozás*, *tőkés világrendszer stb.* Ebből mindenesetre az a következtetés magától adódik, hogy ettől az elméleti hagyománytól nem könnyű „megszabadulni”. Szervetlen félredobása éppen a mi, kelet-európai régiókban jellemző ma a leginkább, ahol évtizedeken keresztül hatalmi eszközökkel sulykolták Marx tanulmányozását. Mint annak idején Marx tanításainak meghonosítása, mostani – minden tudományosságot nélkülöző – diszkreditálása is a neofiták buzgalmával zajlik, akárcsak az 1940–50-es években a polgári tudományosságé. Mintha a marxista tudományosság is egyfajta politikai bosszú áldozata lenne. Persze, nemcsak a történetírásban rajzolódik ki a folyamat e jellegzetessége, de az *egész* sajtószerszűsége talán e téren ragadható meg a legtisztábban.

Ismételem, a címből asszociálható ambiciózus historiográfiai feladatra semmilyen értelemben sem vállalkozhatom, még az általam nagyjából áttekinthető XX. század történetének vonatkozásában sem. Ezért – mindenekeelőtt – egy kiváló kolléga, Gyáni Gábor elméleti munkásságában igyekszem megragadni a jelzett problémakör néhány mai, aktuális összefüggését. Hogy miért éppen Gyáni Gábor munkáiban?⁵ Mert az új korszak mainstream akadémiai historikusai között – a jelenkori történelmet szem előtt tartva – a legszínvonalasabb *elméleti vizsgálódásokkal*, jelentős elméleti publicisztikájával⁶ ő hívta fel magára a figyelmet, de komoly erudícióval elsősorban (társadalom)történeti kutatásaiban tűnt

⁵ E választásnak nem szubjektív-személyes oka van, bár az is lehetne, hiszen az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején Gyáni Gáborral együtt sajtóírtottuk el a történetírás, a történettudomány alapjait a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Ő is gyakran emlegeti azokat a professzorokat, akiket szerencsés módon rendszeresen hallgathattunk az egyetemi padosorokban, így például Orosz Istvánt, Niederhauser Emilt, Ránki Györgyöt, Irinyi Károlyt és folytathatnánk a sort.

⁶ Egyik utóbbi tanulmányában (eredetileg akadémiai székfoglalója) is az „esemény és a struktúra” összefüggéseiről elmélkedve tulajdonképpen a mai történetírás elméleti „megtermékenyíthetőségével” foglalkozik. (Gyáni 2011b, 1324–1333)

ki (lásd például Gyáni 1983; Gyáni 2011a), szóval feltétlenül érdemes vitapartner. Gyáni a mainstream akadémiai történetírás talán ma egyetlen olyan reprezentánsa, aki időről-időre kísérletet tesz arra, hogy *elméletileg* felbecsülje vagy legalább bírálja a marxista történetírói „paradigma” egy-egy alakját vagy a nézetrendszer valamely tendenciáját a múltban és kisebb mértékben a jelenben. Mint az Akadémia levelező tagja, tudatában van annak, hogy benne megnyilatkozik a hazai történetírói „korszellem”, amennyiben őszintén vállalja a mai mainstream egyik irányzatának, ahogyan ő fogalmaz, a „kozmpolita-liberális” felfogásnak a képviselőjét. Tegyük hozzá még egyszer – színvonalas képviselőtét.

Ha feltételesen elfogadjuk „normatívaként” a történelem foucault-i fogalmát, amelyet Gyáni Gábor is előszeretettel ajánl, akkor olyan elméletre van szükség, amelynek segítségével a történelem bonyolult sokfélesége megragadható anélkül, hogy elemeire bomlana szét. (Gyáni 2003, 17) De, mint ahogy ugyanő hangsúlyozza nem egy írásában, ez a *szétbomlás* a tudományos gyakorlatban már végbement; olyan mély az elméletellenesség mai történetírásunkban, hogy lassan megszűnik a közös fogalmi beszéd az egyes szakterületek képviselői között. A magam részéről természetesen sem Gyáni Gábort, sem senki mást nem kívánok semmiről, még kevésbé a marxizmus szemléleti előnyeiről vagy történetelméletéről, világlátásának helyességéről meggyőzni. Pusztán jelezni szeretném a történelem fentebbi értelmében, hogy Magyarországon is korai még temetni a valóban alternatív történet szemléletet, a marxi történetfelfogást.

1. A formációelmélet magyarországi „meghaladásáról”

1.1. Elmélet vagy legitimitáció?

A leggyakoribb tévedés a mai magyar történetírói gyakorlatban (de nemcsak ott!), hogy a marxizmust, a marxi nézetrendszert, a marxi történetfelfogást öntudatlanul, néha tudatosan, mindenfajta tudományosság félredobásával *összekeverik az államszocialista rendszer legitimitációs ideológiájával, a marxizmus-leninizmussal.*⁷ Ez nem pusztán „ártatlan” tévedés, mert következményei a történetírás, a történeti kutatás tárgyát és kereteit nem szélesítik, hanem rendkívüli módon beszűkítik. E tévedés leegyszerűsíti magának az államszocializmus történetének is egész problémáját. Miközben – feltételezem – abban egyetértünk, hogy a történetírás

⁷ Ezt a különbségtételt Glatz Ferenc részben érzékeltette a tudománytalan megközelítésekkel szemben egy, a Magyar Történelmi Társulat 1991. április 13-i ülésén felolvasott előadásában, amelyet húsz évvel később publikált is: (Glatz 2011, 323–324).

alapfunkciója a következő: minél gazdagabb és igazabb képet adjon a történelmi folyamatról, minél több, minél sokrétűbb anyagot közvetítsen az emberek, a társadalom számára. Mindezzel kapcsolatban érdemes rámutatni néhány problémára. Igaz, messze vagyunk már a „marxizmus hegemoniájának” aczéli célkitűzésétől, azért jól emlékezünk arra, hogy az 1960-70-es (részben még az 1980-as) években a marxizmus zászlaja alatt éppen Magyarországon fontos, a mi generációnkra feltétlenül ható szellemi kísérletek zajlottak. Gyáni Gábor maga is hangsúlyozza például Lukács György, illetve tanítványai intellektuális teljesítményét az 1960-as években (a „diktatúrában”!), amely éppenséggel a legitimációs ideológiával ellentétes szellemi inspirációt hozott számunkra a *marxizmus* jegyében, ami kihatott a magyar történetírás egyes alakjainak és irányzatainak teljesítményére is. Noha megíratlan még a marxizmus elmélettörténete az államszocializmus korában, azért mi jól emlékezünk a közös debreceni (mások a pesti, szegedi vagy pécsi) egyetemi évekre, amikor Tőkei Ferenc Marx-rekonstrukciója éppen a formációelmélet terén⁸ szintén behatolt a történettudomány területére, de nemcsak Magyarországon (kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy talán itt a legkevésbé), hanem szerte a világon Kínától Angliáig, Párizstól Moszkváig, megbolygatva a szovjet marxizmus állóvizeit is. Ellentétben néhány mai feltételezéssel, már az 1960-as években sem volt divatban a tudomány területén a Kautskytól Sztálinig vezető lineáris, evolucionista gondolkodásmód, amely öt társadalmi formát állított fel időrendi sorrendben, és ezek végcéljaként a kommunizmust deklarálta.⁹ Valójában Marx semmilyen végcél nem tűzött ki a történelem elé, hiszen nézetrendszerében a történelem nem teleologikus folyamat, a polgári társadalomnak, a kapitalizmusnak a meghaladása, illetve egy más világ, „a tőkén túl” világa (Mészáros István) csupán egy *lehetőség* (Marx akár az emberiség pusztulását is a lehetőségek között tartotta számon).¹⁰ Marx a különböző társadalmi formák történelmi időben és térben való elhelyezésekor éppenséggel egymásmellettiségüket is feltételezi, sőt ezeknek a formáknak az összekapcsolódását, amelyekről akkor tudunk meg a legtöbbet, ha nekilátunk a modern polgári társadalom gazdasági-történelmi, egyszersmind kritikai feltárásának. „Így a polgári gazdaság – írja Marx a *Grundrisse* Bevezetésében – csak akkor jutott el a feudális, antik, keleti gazdaság megértéséhez, amikor a polgári társadalom önbírálata megkezdődött.” (MEM 1972, I:31)

⁸ A Tőkei Ferenc nemzetközi beágyazottságát tükröző elméleti publikációkból csupán néhány: Tőkei 1963; Tőkei 1969; Tőkei 1975; Tőkei 1979. Műveinek bibliográfiáját lásd *Állandóság...* 2000, 444–467.

⁹ Tőkei munkájának (1971) bevezetésében (12–22) a sztálini gondolkodásmód és elméleti-történelmi koncepció radikális kritikáját szolgáltatta.

¹⁰ Érdemes beletekinteni még ma is a marxista Ágh Attila könyvébe (1976), amely szerencsésen nélkülözi újabb korszakának politológiai orientációját és horizontját.

A marxi társadalmi forma-elmélet mindenekelőtt *A német ideológiában*, a *Grundrisse*-ben és *A tőkében* ragadható meg. Az államszocialista tan-
könyvekből éppen ennek differenciált kifejtése hiányzott, mindenekelőtt az
„ázsiai termelési mód”, az „ázsiai forma”, a „keleti gazdaság”, a feudalizmus
különböző formaváltozatainak fogalma(i) és maga az elemzési mód. Annak
ellenére, hogy egy magyar tudós, Tőkei Ferencnek köszönhetően éppen
Magyarországon vált először hozzáférhetővé a marxi formációelmélet teore-
tikus rekonstrukciója, ezen eredményei nem mentek át mélyebben a tudomá-
nyos közgondolkodásba, de azért sokakat megérintettek a történészek
körében is. Volt néhány kísérlet arra, hogy szaktudományos szempontból
kétségbe vonják az elmélet érvényességét, mondván, az antikvitásban és
a keleti társadalmakban is léteztek már a magántulajdon bizonyos formái,
szemben a fáraó vagy a császár által megtestesített elvont „köztulajdon-
nal”.¹¹ A jeles szaktudóssal, Komoróczy Gézával folytatott vita fontos hoza-
déka volt, hogy a tőke özönvíz előtti formái vagy a magántulajdon megje-
lenésének első csírái nem keverendők össze az évezredekkel későbbi, a
modern társadalmat meghatározó tőkés magántulajdon formaváltozataival,
az uralomra jutott tőkerendszerrel.¹² Tőkei halála után a formációelmélet, a
materialista történefffogás legfontosabb, összegző jelentőségű tanulmá-
nyai Wiener György nevéhez fűződnek,¹³ noha, érhetően, a mai Magyaror-
szágon különösebb szellemi izgalmat nem keltek. Ha figyelembe vesszük
a marxista társadalom- és történelemelmélet államszocialista korszakban
tapasztalt fejlődését, láthatjuk, hogy az jóval szélesebb horizontú, mint amit
ebből a történészek észleltek és észlelnek.¹⁴

¹¹ Egyes beállításokkal ellentétben, a valóságban az ázsiai termelési mód fogalma
körüli vita Magyarországon nem úgy zajlott le, hogy egyik oldalon álltak Tőkei
és a teoretikusok, a másik oldalon pedig a szaktörténészek. A szaktörténészi
vitákból lásd Komoróczy (1975), Hahn (1975), Ecsedi (1976) írásait.

¹² Marx formációelméletének pusztá megértése is feltételezi a marxi fogalomalkotás
történeti és logikai sajátosságainak elsajátítását, ami az államszocializmus
évtizedeiben sem volt túlzottan jellemző a szaktudományok berkeiben (noha
például éppen Szűcs Jenő nemzetfogalmának körvonalazása során ez a mód-
szer igen pozitív eredményekre vezetett). E fogalomalkotás sajátosságainak
kifejtése megtalálható Wiener György (2009a, 7–78) írásában.

¹³ A témakörben Wiener talán legfontosabb tanulmánya egy 2000-es írása, lásd:
(Wiener 2009b, 81–114).

¹⁴ A hazai történetírás fejlődése akkor igazán szembeötlő, ha összevetjük e téren
a szovjettel, amelynek szárnalmas evolúcióját a peresztrojka igyekezett ugyan
felgyorsítani, de addig sem jutott el, hogy a Szovjetunióban a marxista Eric
Hobsbawm (aki éppen a formációelmélet terén is jelentős teljesítményt mutatott
fel!) akár egyetlen könyvét is publikálták volna. Eközben még az 1980-as évek
végén is azzal a több mint 30 évvel korábbi problémával birkóztak, hogy kit
lehet és kit nem lehet a Lenin-korszak sztálini időkben kivégzett alakjai közül
rehabilitálni. A levéltárak megnyitása sem került még ténylegesen napirendre.

Nemrégén Kövér György – alighanem elsőnek – kísérletet tett arra, hogy a magyar történelem tankönyvi szakaszolására vonatkozó vizsgálódásában elhelyezze a formációelméleti megközelítést; az elmélet használata természetesen „kudarccal” végződött (a kérdés legfeljebb az, hogy vajon ebben az elmélet vagy az azt felhasználó történészek a ludasak). Ám itt az elméleti problematika egy speciális „technikai kérdésen” nyugszik, nevezetesen azon, hogy melyik megközelítésmód alkalmas a történeti korszakok és határaik megállapítására éppenséggel a magyar történelemben. Nem tagadom a feladat súlyosságát és fontosságát. Ha jól értem a szóban forgó írást, akkor minden más megközelítés is kudarccal végződött a szakaszolás kérdésében (Kövé 2010, 70). Még a gazdaságtörténeti szakaszolás sem felelt meg valamilyen, közelebből meg nem határozott elvárásoknak. Noha Kövér is inkább csak a vulgármarxista felfogás hatását vizsgálja a történetírásban, meggondolandó az a megállapítása, hogy a meghaladni próbált politika- és államtörténeti korszakolás után pozícióba került formációelméleti történetmagyarázat hiábavalóan bukott meg, mert a helyébe visszakerült ósdi politikatörténeti tradíció sem hozott megváltást: „a formációelméleti megújulás kísérleteinek kudarcát a rendszerváltással beinduló új »szintézisipar« sem tudta érdemben feldolgozni. Ezeknek a munkáknak a periodizációs gyakorlatát bizvást nevezhetjük »visszazökkenésnek« a dinasztikus, illetve állam- és politikatörténeti kánonhoz. Első látásra legjelentősebbnek talán a »nemzeti mozzanat« főcímbe történt bekerülése tűnik [...]» (Kövé 2010, 70)

Ugyanebből az „elméletlen” beállítódásból fakad a formációelmélet ama durva, noha általánosan elfogadott meghamisítása, amely az 1989-ben megbukott államszocialista rendszert „kommunizmusként” definiálja, ami az amerikai politológiából került át a kelet-európai gondolkodásba. Ez a mókás fogalmi eljárás túlmegy Sztálin és Szuszlov gyakorlatán is, Kádárról és Aczélról nem szólva, hisz soha egyikük sem nevezte a rendszert *kommunizmusnak*, a korabeli magyar hivatalos propaganda pedig csak „a szocializmus építéséről” beszélt. Marx kommunizmuskonceptiója még Sztálint is kötelezte.¹⁵ Hát így lesz a formációelméletből szimpla karikatúra, amelyet az új „hivatalosok” komoly arccal népszerűsítene. Ismétlem, Gyáni Gábor természetesen nem tartozik a rendszer tucatideológusai közé, bár egyik, Ránki György pályájával foglalkozó írásában – csak példaképpen említem számos más írása mellett – a marxizmust még ő is úgyszólván „ideológiai kötöttségként” tekinti csupán; elfelejti felidézni még egy-két oldallal odébb leírt gondolatait, melyek szerint a marxizmus éppenséggel valami egészen mást (is) jelentett (az ellenzéki gondolkodást). A régi rendszer Ránki akadémiussal szembeni „engedékenysé-

¹⁵ Lásd az államszocializmus történetére vonatkozó fogalmi elemzéseket: (*Államszocializmus... 2007*; Szerdahelyi 2005).

ge” valóban és nyilvánvalóan ragyogó tehetségének is szólt, valamint hatalmas munkásságával magyarázható – írja nagyon helyesen Gyáni. Ezt azonban úgy interpretálja, hogy a professor élete vége felé egyre inkább „megszabadult” az ideológiai kötöttségektől. Nem hangsúlyozza, hogy miközben Ránki megszabadult az *ideológiai* kötöttségtől, valójában sohasem adta fel a marxista elemzési módszert és kritikai szemléletet. (Egyébként nem tudok Ránki egyetlen olyan megjegyzéséről sem, írásairól, műveiről nem is szólva, amelyekben tagadta volna, hogy marxista történész, vagy akár csak utalt volna erre. Az ellenkezőjére viszont sok példa van, egyikre-másikra e cikk keretei között is utalok.) Ugyanakkor Gyáni korrekten leírja (2009), hogy a marxista Ránki György egy egész korszak újjító historikusa volt, mindig úttörőnek, egész generációk számára szellemi kezdeményezőnek számított. Mellesleg megjegyezve, Gyáni Gábor mintha Szűcs Jenő esetében is eltúlozná a marxizmussal való „belső hadakozás” jelentőségét, hiszen még azt sem bizonyítja, hogy ilyesmi valóban lejátszódott volna a jeles történész gondolkodásában. Gyáni szerint Szűcs éppen a *Bibó Emlékkönyv* számára megírt híres, Európa régióiról szóló tanulmányával jutott el kvázi a marxizmus meghaladásáig: „Amikor 1979-ben Bibó István meghalt, tisztelőinek szűk csoportja úgy határozott, hogy tanulmánykötetet jelentet meg a Kádár-rendszer által végig üldözött demokrata politikai gondolkodó emlékére. A szervezők közt találjuk Szűcs Jenőt is, aki a korábban és hosszú időn át őt szintén magával ragadó marxista szemléletet fokozatosan legyűrve ez időben jutott el Bibó befogadásáig.” (Gyáni 2008a, 5)

Két probléma is van itt egyszerre. Az egyik, hogy Szűcs egyetlen munkájának terminológiájában, következtetéseiben sem állt szemben a marxista formációelmélettel vagy általában a marxista módszerrel, így azt „nem vetkőzte le”, ilyen jellegű elméleti megfontolásokat sehol sem fejteget (bár néhol mintha a szellemi-ideológiai folyamatokból vezetné le a gazdasági természetű tényeket, de Gyáni Gábor nyilván nem erre gondol). A nemzettel foglalkozó munkáiban gondolkodását kifejezetten a marxista történeti módszer termékenyítette meg, amikor a nemzet fogalmi kifejlődésében annak modern és polgári jellegét domborította ki a nemesi nemzettradícióval és a „szentistváni mitológiával” szemben¹⁶ – mintha csak megsejtette volna, merre megy a kelet-európai történelem. A marxizmus „beszüremkedése” Szűcs munkáiba egyébként sem olyas-

¹⁶ A marxista történetírás progresszív irányzatának megfelelően hangsúlyozta Szűcs (1974a, 30–31): „A magyar nacionalizmus a közép-kelet-európai fejlődés ama sajátos altípusához tartozik, melynek előzményei közt és érvrendszerében nagy szerepet játszik az egykori középkori – nem »nemzeti«, de utólag nemzetinek minősített – állam és az annak hagyományait az »idegen« központi hatalommal szemben a továbbiakban is őrző rendiség. Ide tartozik még a cseh és a lengyel fejlődés is [...]”

valami, amit ki lehetne metszeni belőle. Fő munkájában (Szűcs 1983), amelyről Gyáni Gábor rajongva ír, Szűcs több összefüggésben is dicséri és hivatkozik marxista vagy a marxi történetfelfogáshoz igen közel álló szerzőkre, például P. Andersonra vagy I. Wallersteinre. Ez utóbbinak a centrum–periféria összefüggését kimunkáló elméletét is elfogadja a világgazdaság létrejöttének koncepciójával együtt, hogy magáról Marxról ne is beszéljünk, akit Szűcs szintén egyetértőleg idéz.¹⁷ Ilyen értelemben Szűcsöt nem lehet „kimosni” a marxizmusból. Ugyanakkor kétségtelenül bizonyos rokonszenvet kelt Gyáninak az a hevülete, amellyel a legszínvonalasabb marxista szerzőket igyekszik „átmenteni” a maga liberális zászlaja alá (hiszen ki is dobhatná őket, mint ahogyan azt sok más kolléga főleg a „nemzeti táborból” meg is teszi).

A másik mozzanat e téren a Bibó István intellektuális hagyatékához való viszony. A néhány évvel ezelőtt elhunyt Szalai Pál, a demokratikus ellenzék egyik alapítója, aki a bibói hagyaték népszerűsítője volt már a régi rendszerben is, szerette mondani, hogy Bibó István azért került ki a rendszerváltás után a legtöbbet hivatkozott szerzők köréből a „perifériára”, mert nem egyszerűen demokrata volt, hanem *demokratikus szocialista*.¹⁸ Szabó Zoltán 1959-ben megjelent híres Bibó-tanulmányában határozottan megkülönböztette őt a tucatliberálisoktól. Bibót, a parasztpárti antihorthystát, aki 1945 nyomán a kommunistákkal lépett szövetségre, Szabó is a demokratikus szocialisták közé sorolta már a Márciusi Front időszakától kezdve. Mint Szabó Bibóról megjegyezte: „Nem volt marxista, de nem volt antimarxista sem.” (*Eszmélet* 1959, 27) Bibó persze sok magyar értelmiséginek már az 1980-as évek elején sem a „demokratikus szocializmus” jelentette, de ez mégsem változtathat azon a tényálláson, hogy ki volt Bibó István valójában. Mai szemmel olvasva Bibó Istvánt és Szűcs Jenőt, igen érdekes, hogy a „civil társadalom”, az állam és a társadalom viszonya elméleti és politikai jelentőségének felismerésével párhuzamosan milyen mértékig mentesek maradtak mindenféle „kényszeres nyugatosságtól”, attól a jellemző komplexustól, amely a Nyugat és Kelet közötti történelmileg megszilárdult fejlődésbeli különbségeket egyfajta értékhierarchiává alakítja. Ez a „civilizációs rasszizmus” Herdertől Huntingtonig éppen elég bűzös virágot termelt a múltban és a jelenben. Ez a „komplexus” a valóságos életben megmutatkozó uralmi

¹⁷ Marxot, Wallersteint és Perry Andersont idézi: „az abszolút állam Nyugaton »kárpotlás volt a jobbágyság megszűnéséért«, Keleten »eszköz volt a jobbágyság megszilárdításához«” (Szűcs 1983, 68–70, 79).

¹⁸ Vö.: Szalai 1998. Ez a bibói beállítódás mutatkozik meg a régi *Eszmélet* folyóiratnak az 1956-os felkelés nyomán keletkezett két számából, főként az 1959-ben megjelent 2. számból (összesen két szám jelent meg). A folyóiratnak Mészáros István volt a szerkesztője, de a szerkesztőbizottság tagja volt Kodály Zoltán is.

viszonyokat és hatalmi-gazdasági hierarchiákat kulturális hierarchiává fordítja át: csökkent értékű, alárendelt népek, nemzetek, „civilizációk” hierarchiájává. A magyar történeti gondolkodásban Bibó István igen korán, már 1946-ban elvetette ezt a felfogást *A Kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című híres munkájában, amelyben körvonalazódik a térség népeinek sorsközössége.

Ebből a szempontból is tanulságos, hogy a Kádár-korszak vezető történésze, Ránki György útjába állt a régió és egy korszak sematikus megközelítésének, amely akkoriban a szélsőjobboldali, fasiszta diktatúrákat kelet-európai végzetként tüntette fel. A jeles történész kutatásaiban és elméleti megoldásaiban a formációelmélet vulgármarxista eltorzításával, a politika bornírt uralmával a marxista történefffelfogást szegezte szembe a történettudomány védelmében. E téren különösen ismert teljesítménye, hogy a Horthy-rendszer osztályjellegének pontos meghatározása során még az 1960-as években jutott el téziséhez: a Horthy-rendszer (és alregionális rokonai) nem fasiszta rendszer, hanem a nagybirtokos arisztokrácia politikai főhatalma alatt egy „konzervatív-tekintélyuralmi ellenforradalmi rendszer megvalósulása volt”. Ennek objektív alapját éppen az adta, hogy a sajátos kelet-európai kapitalizmus a maga feudális jellegzetességeivel (gazdasági nacionalizmus és stagnálás, sajátos, zárt társadalom, „rendies” osztályszerkezet, a dzsentri és az antiszemitizmus, a hárommillió koldus, a politikailag balra tökéletesen zárt, szélsőjobbra teljesen nyitott struktúra stb.) gyökeresedett meg.¹⁹ A marxi formációelmélet tudományos és teoretikus fejlődése tette lehetővé az államszocialista korszak kádári periódusában, hogy az akadémiai történetírás problematizálja és egyre differenciáltabban vizsgálja a Horthy-rendszer és egész Kelet-Európa, beleértve a cári önkényuralom társadalmi-gazdasági és hatalmi-politikai mozzatát, struktúráit, gondolkodásának, egész evolúciójának jellegét, történetét. Ez a differenciálódó szemlélet éppen a gazdasági „ellenreformok” idején, az 1970-es évek elején bontakozott ki. Másfelől Ránki nemcsak a magyar történelem területén jutott el rendkívül jelentős gazdaság-

¹⁹ Ma különösen fontosak elemzései, mert a neohorthysta szellemi-politikai restauráció körülményei között módszeres történelemhamisítás folyik. Lásd e hamisításról Szalai Pál (1998; 2001) már több mint egy évtizeddel korábbi figyelmeztető összefoglalásait. A mai „megkésést”, elhúzódozó neohorthysta restauráció fényében bizonyos értelemben máig aktuális Szűcs Jenő Bibó Istvánra hivatkozó gondolata, amely szerint „a magyar középkor a Nyugatra jellemző egy százalék körüli arány helyett egy sokkal tömegesebb, a népesség mintegy 4-5 százalékát (Lengyelországban talán 7-8 százalékát) kitevő nemesi masszát hagyott az újkorra, benne azzal a parlagian műveletlen, de kiváltságolt szellemmel eltelt kismenességgel, melyet éppen Bibó István teljes joggal »az újkori magyar társadalmi fejlődés legkártékonyabb jelenségének« nevezett.” (Szűcs 1983, 64) A szellem ma is tovább él...

társadalom- és politikatörténeti felismerésekig, elméleti újításokig. Erről mi, tanítványai már nagyon korán meggyőződhattunk. Szubjektíve is szerencsénk volt, mert e tudományos fejleményekről magától Ránki professzortól tájékozódhattunk a debreceni egyetemen. Ennek illusztrálására engedtessek meg egy személyes tapasztalat felidézése egy „másik történetből”.

1970-ben (a „diktatúra csúcspontján”!) Lenin születésének 100. évében egy Lenin-speciálkollégiumon a hivatalos Lenin-kultusszal szemben Ránki nyugati történetírók nézeteit ismertette, illetve gondolta tovább. Leninnek az agrárkapitalizmus oroszországi fejlődésére vonatkozó ismert művét úgy elemezte, hogy kiemelte azt a hagiografikus legitimáció keretei közül, és valódi érdemeit és korlátait mutatta meg. Azt hangsúlyozta, hogy Lenin, aki nem volt történész, e kiváló történeti munkájában elsőként tárta fel a különböző társadalmi formák egymásmellettségét az orosz fejlődésben. Másfelől viszont Ránki kiemelte, hogy Lenin ugyanakkor eltúlozta a kapitalizmus jelenlétét az orosz mezőgazdaságban. Máig fennmaradt jegyzeteim tanúsága szerint Ránki már akkor tudatosan alakította azt a gondolkodásmódot, amely gondosan elválasztotta egymástól a marxizmus tudományos formaváltozatait annak különböző legitimációs, propaganda célú változataitól.²⁰

Szintén csak a probléma érzékeltetésére említem meg, hogy Menyhárt Lajos, korán elhunyt tehetséges kollégánk, kitűnő barátunk volt talán az első hazai (és talán kelet-európai) „szovjetológus” történész, aki Lenin *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című műve alapján a különböző társadalmi formák és történelmileg eltérő gazdálkodási szektorok összefonódásának, egyidejű létezésének (*mnogoukladnoszty*) problémáját elméleti és szaktörténeti szinten is már az 1970-es évek első felében fel tudta vetni, noha könyve csak jóval később jelenhetett meg (Menyhárt 1983, 104–171). Az egyetemes történetírás azonban még manapság sem teljes joggal elfogadott Magyarországon, Menyhárt Lajos munkáit az újabb feldolgozások sem emlegetik, noha mai szerzők is sokat tanulhatnának tőle. Még ma is hódolnak az *extra Hungariam non est vita* szokásának, amikor negligálják, „kirekesztik”

²⁰ Ez a hatás is nyilván közrejátszott abban, hogy egy évtizeddel később megvizsgáltam Lenin és bolsevik vitapartnerei között a nevezetes vitát a cári rendszer jellegéről, amely több elemében emlékeztetett a félévszázaddal későbbi magyarországi történészvitákra a Horthy-rendszer jellegéről. Vö.: (Krausz 1991 [1983]).

a hazai egyetemes történeti kutatás fontos bázisait.²¹ Talán a marxista „beszüremkedés” okán?

1.2. Megújulás és felbomlás

Mit is jelentett a marxizmus és a történetírás megújulása az 1960-as, 70-es években, amikor generációnk számos, ma hangadó történész csatlakozott a marxizmushoz, sőt felvételét kérte a Magyar Szocialista Munkáspártba (feltétlen tegyük hozzá, Gyáni Gábor nem!)? Ne felejtjük el, mindez a Gyáni által is megidézett katasztrofális hatású 1968-as csehszlovákiai bevonulás ellenére történt! Csak a pusztá karrierizmus játszott itt szerepet? Nyilván az is. De létezett Magyarországon egyfajta szellemi kihívás is, amelyre a szovjet értelmiségiek (nemhogy a nyugatiak), köztük történészek is „irigykedve” tekintettek. Pontosan emlékszünk a dogmatikus Marx-interpretációkkal szemben fogant *antropológiai marxizmus* képviselőire (Márkus, Heller, Fehér, Vajda és mások), az ismeretelméleti abszolutizmus ontológiai kritikájára, ellensúlyozására (Lukács), ami a történeti-elméleti vizsgálódások középpontjába az embert állította, az igaz és hamis dilemmáját kiegészítette a *miért* történeti és lételméleti kérdésével, amely egyúttal középpontba állította a *történelmi alternatíva* problematikáját a vulgárdeterminizmussal szemben. Még jól emlékezünk, hogy számos kritikai – főként elméleti-filozófiai,

²¹ Gyáni Gábor a mai magyar történetírás egyetemes beágyazódásának kereteiről, jellemzőiről, feltételeiről értekezve meg sem említi a hazai egyetemestörténet-írás teljesítményét és szerepét. Legfeljebb Niederhauser Emil példáját idézi, mondván, ő azért nem lehetett nemzetközi „sztár” a maga szakterületén, mert kutatásait elméletileg nem artikulálta a megfelelő vagy elegendő módon. Romsics Ignác, aki nemrég hatszáz oldalas könyvet is szentelt a magyar történetírás történetének, nem írt egyetlen sort sem (hadd beszéljek haza ezen összefüggésben) a magyar ruszisztikai és kelet-európai kutatásokról, pedig csak az ELTE ruszisztikai kiadványainak száma meghaladja a százat. Olyan egyetemes történészek nevét sem említi, mint Font Márta, Palotás Emil, Papp Imre, Ring Éva, Juhász József vagy Majoros István, hogy ne csak ruszistákat soroljak. Mindenesetre a ruszisztikai és kelet-európai kutatók nemzetközi kapcsolattrendszere olyan széles körű, hogy jó nevű külföldi szakmai folyóiratokhoz adnak szerkesztőségi tagokat. Szvák Gyula például három orosz szaktörténeti folyóirat szerkesztőségének tagja, de van fiatal kutatónk-oktatónk, Csaplár Krisztián, aki osztrák és német tudományos közegeben „beágyazott”. A hazai ruszisztika már több mint tíz évvel ezelőtti állapotáról, nemzetközi fogadtatásáról, „beágyazottságáról” lásd: *Dokumentumok...* 2000. Vagy lásd legutóbb A. N. Medusevskij, a neves orosz történész cikkét (2011) a vezető orosz folyóiratban az ELTE Ruszisztikai Központjának 15 éves teljesítményéről. Vö.: Gyáni 2010; Romsics 2010; Romsics 2011b.

közgazdasági, szociológiai, filmművészeti és irodalmi – alkotás született az elidegenült bürokratikus hatalom működéséről, ami – így vagy úgy – erősen hatott generációnk gondolkodására.²² Ez a Lukács által (is) inspirált új gondolkodásmód a történelmi folyamat szétdarabolásával, a „szocialista pozitívizmussal”, az apologetikával ellentétes kritikai szándékokat ösztönzött. A történetírók egy része is fogékony volt erre a szellemi fordulatra. Nem véletlen a nyitottság más tudományok eredményei iránt. Gondoljunk csak meg, miként Gyáni Gábor is helyesen aláhúzta: vajon a Ránki–Berend szerzőpáros által fémjelzett kutatói irányzatot nem termékenyítette-e meg a különböző tudományterületeken jelentkező marxista vagy vele rokon rendszerkritikai gondolkodás sok esetben már magyarul is olvasható, új szelleme? Gondoljunk csak Wallerstein, Bairoch, Lukács, Hobsbawm, Tőkei, Sartre, Marcuse, Habermas, a „frankfurtiak” és mások munkásságára is, akik egyidejűleg mind a polgári rendszer, mind pedig az államszocializmus kritikai elemzésére ösztönöztek a történet-tudomány területén is.

Ezt a kritikai potenciált egy másik irányba terjesztették ki az ún. *modernizációs* elméletek, amelyek a formációelmélet mellett mélyen behatoltak a magyar történetírásba, erősítve az alternatív gondolkodást. Rostow és Gerschenkron munkássága bekerült az egyetemi oktatás keretei közé is. Ez az „elmaradottság”, „megkésettség”, „utolérés” fogalmaival dolgozó elmélet nemcsak illeszkedett az államszocialista ideológiai keretek közé, hanem a nyugat-európai (amerikai) összehasonlításban elméleti kihívásként is jelentkezett. Úgy tűnt egy ideig, hogy a *modernizációs* elmélet ösztönzésére, egy szélesebb horizontú perspektíva felrajzolására nyílik mód. Másfelől azonban ezek az elméletek is – a kényszerből erényt kovácsolva – azt sugallták, hogy a centrum-országok elkerülhetetlenül követendő példaként, az „utolérés” céljaként állnak az „elmaradottak” előtt a modern történelemben, miközben „elhallgatták” ennek „árát” és következményeit. (Vö.: Szigeti 1988, különösen 181–183.) Módszertani szempontból már a 70-es években is kilógott az a bizonyos lóláb. A nyugati szerzők a kelet-európai államszocializmus megértését és értékelését minduntalan azzal a „csúsztatással” alapozták meg, hogy a nyugati fejlődésformákat vetítették rá az államszocializmus világára, a nyugati fejlődésformák fogalmaival próbálták meg leírni, megérteni azt.

Olyan üzenet volt a modernizációs elmélet, amely az államszocialista rendszer legitimációs válságát erősítette, amennyiben a szocializmus

²² Gyáni is emlegette a főleg Lukács-tanítványokból álló gondolkodók műveit, de említhetjük példaként Jancsót vagy Sánta Ferencet, Kertész Ákos *Makráját* vagy később a közösségi tulajdonban gondolkodó fiatal közgazdászokat Liska Tibortól az 1985 előtti Lengyel Lászlóig stb. Vagy utalhatunk a modern társadalom olyan megvilágító elemzőire, mint Almási (1971).

speciális elméletének hiányára, egyfajta elméleti kiüresedésre utalt az 1970-es, 80-as években, mindenekelőtt a Szovjetunióban. Ez a körülmény – a kibontakozó adósságválság feltételei között (Földes 1995) – a formációelmélet legitimációs, vulgarizált verziójának hiteltelenedését is felerősítette, hiszen a rendszer a növekedés terén először mutatott valóban hanyatló tendenciákat, ami abban a tényben is kifejeződött, hogy Magyarország 1982-ben belépett a Nemzetközi Valutaalapba, vagyis *belülről* nyitott utat a szocialista kísérlet felszámolása irányába. Semmiképpen sem véletlen, hogy ezzel egyidejűleg a formációelmélet kommunizmusról alkotott hipotézise, amelyet Tőkei (1974) szintén kidolgozott a marxi társadalmiforma-elmélet rekonstrukciójának keretei között, a hatalom számára már használhatatlan utópiának tűnt, mert egyre távolabb került a gyakorlati megvalósíthatóságtól. Jobb volt az egész problémát a szőnyeg alá söpörni, hiszen a rendszert megtestesítő hatalom akkor már többre becsülte a „piaci szerveződést” mindenféle közösségi-szocialista önszerveződésnél. Lásd erről a *Válaszúton* (1988) című kötet írásait.

Lukács György 1968-ban keletkezett és húsz évig publikálatlan *Demokratisierung heute und morgen* című munkájában a szocialista alternatíva fennmaradása érdekében még világosan „kétfrontos harcot” hirdetett meg: az államszocializmus rendszerkritikáját párosította a polgári társadalom, a kapitalizmus rendszerkritikájával, jelezve a kapitalista restauráció lehetőségét is az egész kelet-európai régióban. Az 1970-es évektől azonban a kapitalizmuskritika fokozatosan kiszorult a társadalomtudományi gondolkodás centrumából. Ennek megfelelően a megújult formációelméleti megközelítés hiába őrizte meg elméleti fölényt a legitimációs apologetika fölött, egyre inkább a társadalomtudományi gondolkodás perifériájára sodródott. Ráadásul a Lukács által ihletett „filozófiai szocializmus” nem rendelkezett gazdaságfilozófiai és még kevésbé gazdaságpolitikai elképzelésekkel, noha Lukács a történelmi perspektívában világosan felvázolta az elitista liberalizmus és a plebejus demokrácia kibékíthetetlen ellentétét. (Tütő 2010; Tütő 2011; Mészáros 1995a) Másfelől viszont több mint szimbolikus Kis János és Bence György magyar nyelvű publikációja a Párizsi Füzetek-sorozatban, illetve e publikáció sorsa. *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel* című munka végül 1983-ban jelent meg magyarul Párizsban, majd napvilágot látott angolul és a manhattani könyvesboltokban is árulták, miközben idehaza az ilyen típusú kritika – amely a munkásönigazgatás filozófiai alátámasztását Lukácsnál konkrétabb formában végezte el – akkor már csak az *Eszmélet* folyóiratot előkészítő értelmiségi csoportosulás és a hozzá hasonló marxista értelmiségi körök szellemi tápláléka volt csupán. Mint közismert, a könyv szerzőit mint „jobbos-balos elhajlókat” már korábban kiebrudalták a hivatalos szellemi életből. Magyarországon már 1973-tól a fő ideológiai célponttá az „1968 maradványának” nevezett „újbaloldali rendszerkritika” vált, amely ellen speciális politikai bizottsági határozatot

is hoztak; ilyesmit később soha nem fogatosítottak a *polgári* jellegű ideológiával és a „revizionista” ellenzékkal szemben.²³

Már az 1960-as évek végén nyilvánvaló volt, hogy a történelem egyenes vonalú és teleologikus – a sztálini korszakból eredő – elképzelése teljes vereséget szenvedett a tudomány és az elmélet terén, először éppen Magyarországon és persze Jugoszláviában, a Praxis-kör szellemi hinterlandjában. Az 1968-as forradalmi fellendülés a régi „tudszocos” megrögzöttségekkel ellentétben, az elmélet és a tudomány „szaktárgyi” feldarabolásával szemben a rendszerkritikát erősítette.²⁴ Másfelől pedig, egyidejűleg és egyre erősebben jelentkezett egy ezzel ellentétes folyamat, amely mind világosabban a polgári restauráció szellemi előkészítését szolgálta. Hogy ennek milyen gyakorlati következményei voltak, arról majd később esik szó. Mindenesetre sokan ismét rendszerben és nagy folyamatokban kezdtek gondolkodni. Ez a jelenség magával ragadta a magyar történetírás számos alakját is.²⁵ Glatz Ferenc volt az, akinek Niederhauser Emillel közösen összeállított, módszertani kérdésekkel foglalkozó nemzetközi tanulmánykötete egy új elméleti érdeklődést tükrözött. Braudeltől a vezető szovjet történefilozófusokig, szakmódszertanul foglalkozó historikusokig számos írás a történettudomány mibenlétének, a társadalomtudományokhoz fűződő kapcsolatának nagy kérdéseit állította előtérbe. (*Történetelméleti... 1977*) Glatz marxizmusa „balra” szigorúan zárt volt, polgári irányban nyitott. Bevezető tanulmányában azt konstata-
ta, hogy a polgári és marxista történetírás mennyire közös módszertani problémákkal foglalkozik, és az elmélet jelentőségét húzta alá, amelynek hiánya a magyar történetírás régi tradíciója volt már korábban is. Glatz már akkor felhívta a figyelmet arra a különbségre, amely a marxista elmélet és a marxizmusra hivatkozó legitimációs ideológia között húzódik. Az elmélet iránti odaadását az vezérelte, hogy utat nyisson Magyarországon az alkotó, mindenekelőtt németországi kezdeményezéseknek, mint például az akkor bontakozó társadalomtörténet-írásnak, Jürgen Kocka és mások kezdeményezéseinek. (*Történetelméleti... 1977*, 8–9, 20–21, 23–27) Az azóta világhírűvé vált Kocka az 1970-es évek historiográfiai fejleményeire úgy tekint vissza 2011 perspektívájából magyarul is olvasható tanulmányában (Kocka 2011), hogy érthetőbbé teszi a hazai történetírás akkori mozgásterét is.

²³ Lásd erről a forrás vizsgálata tükrében Krausz 1993b, 227–229.

²⁴ Lásd e jelenség történelmi gyökereiről: Krausz – Mesterházi 1985. A munka egy jelentős része éppen a szovjet legitimációs ideológia keletkezéstörténetéhez és strukturális sajátosságainak megértéséhez nyújtott adalékokat. A történetírás terén a braudeli–wallersteini és/vagy lukácsi eredetű „unidisziplináris tudomány” (Wallerstein) gondolata és törekvése vagy a J. Kocka által népszerűsített társadalomtudományi integráció az „ösi” totalitás-szemlélethez való visszatérést jelzi, aminek mély gyökerei vannak a marxi életműben.

²⁵ Példának okáért a sokszor megidézett Szűcs Jenő munkásságában is tetet öltött ez a „tudományközi integráció”.

A német történész Eric Hobsbawmmal egyetértve éppen a *nagy folyamatok* elemzésének és az elméletnek bizonyos jelentőségét hangsúlyozta, ami az analitikus történetírás megerősödését szolgálta: „Az 1960-as és 1970-es években ez annyit jelentett, hogy a történész a fogalmak explicit meghatározását kereste, elméleti alátámasztással kísérletezett, időnként kvantitatív módszereket is igénybe vett, és összehasonlító elemzéseket végzett. A történetírás ekkor jóval analitikusabbá vált.” (Kocka 2011, 90) Ám kétségtelenül igaz az is, hogy az 1980-as évek elejétől „a trend megváltozott, a történelem és a társadalomtudományok viszonya ismét meglazult. Ez elsődlegesen a történeti kutatások terén lezajlott alapvető irányváltás következménye volt. A társadalomtudomány elvesztette régi vonzerejét mint ellenzéki és újító szellemű irányzat. Különösen a marxista szemléletű változatai okoztak csalódást: nem váltották be azokat a nagy reményeket, amelyeket korábban tápláltak.” Az *Alltagsgeschichte* (a mindennapok története), azaz „a történelem szubjektív dimenziói” felértékelődtek a nőtörténet és a *gendertörténet*, valamint a kulturális szokások magyarázatával együtt; „felfedezték a *mikrotörténeti* megközelítés báját. Néha ezt a szemléletváltást a *nagy elméletek* és az analitikus megközelítések iránt tanúsított elsőprő erejű bizalmatlanság kísérte. A »miért«-re kérdezést a »hogyan«-ra kérdés váltotta fel. Újra nagy hangsúlyt kapott a *narrativitás*. A nyelv egyre fontosabbá lett mind a kutatás tárgyaként, mind pedig a kutatás és a bemutatás eszközeként.” (Kocka 2011, 90–91)

E fejlemények hullámán emelkedett fel a társadalomtörténet csillaga, amely mindenütt intézményesedett, Magyarországon is közvetlenül a rendszerváltás után külön tanszéket kapott az ELTE-n. Gyáni Gábor – aki a hazai társadalomtörténet-írás egyik korifeusa volt – maga is látja a Kocka által jelzett szétesés mozgatóit és a horizonttalan, máig tartó elmélettelenség eluralkodását. Azonban a történelem kutatásának céljain gondolkodva, a divatba jött posztmodern szemlélet meglehetősen passzív álláspontjára helyezkedik; ugyanakkor gyümölcsöző kérdéseket vet(ett) fel a történettudomány egész mibenlétét, célját, értelmét illetően (Gyáni 2003, 10–27); ez a vita napjainkban is tart. Gyáni Gábor „a történelem állandó újraértelmezésének” a tudomány belső fejlődéséből fakadó szükségességét húzza alá – joggal.²⁶ A marxista történefffogás

²⁶ Gyáni 2006a, 3–4. Gyáni ugyanakkor a nacionalista történetírások felemelkedését „a jobb- és baloldali totalitarizmusok destruktív szellemi hatásával” magyarázta (7–8). Az ún. totalitarizmus-elméletről lásd: Bartha 2003, 15–40. Gyáni adós maradt a nacionalizmus újbóli felemelkedése okainak tisztázásával, hiszen már több mint húsz éve nem létezik „a baloldali diktatúrák nemzetellenessége és imperialista internacionalizmusa”, a nacionalizmus azonban még mindig virágzik az egész régióban, aminek egyik szellemi mozgatója a hatalmi elitnek eszközeként szolgáló történetírás (a politika szolgálatlánya), pontosabban annak számos szegmense.

a (történet)tudományt mint *oknyomozó*, mindenekelőtt a *miértekre* válszt kereső, a fennálló valóság megváltoztatásának egyfajta szellemi eszközeként határozza meg, illetve a marxista történelemértelmezés is ennek a törekvésnek van alárendelve: a történelemben felbukkanó alternatívákra koncentrál, s ezen keresztül hat a jelen alternatíváinak eldöntésére. Ez a szubjektívnek látszó mozzanat, amelyet Gyáni Gábor is hangsúlyoz, valóban elkerülhetetlen a történetírásban, de más társadalomtudományokban is.

Abban az értelemben tehát Gyáni Gábornak (2003, 28) teljesen igaza van, amikor „a nézőpont megválasztásának elkerülhetetlenségéről” ír, ami természetesen nagyfokú önkényességet visz be a mégoly kifinomult tudományos vizsgálódás közegébe is. A történész is számos „identitás” (érdek) hordozója. De itt a szakmai tradíció és a tudomány elméleti múltja valamint a benne felhalmozott fogalmi háló megóvhatja a kiképzett kutatót a hamisítástól és a manipulációtól (természetesen a tévedéstől nem!). Persze, tagadhatatlan az erkölcsi kérdés fontossága is, amely kikerülhetetlen eleme az igazság keresésének – főleg egy olyan korszakban, amelyben a történetírást is egyre nagyobb mértékben gleichschaltolja a *szórakoztatás, az üzlet, a piac*. A történetírás ideológiakritikai funkciója napjainkban – legalábbis a mi régióinkban – ismét nagyon meggyengült, alapjában a hatalom-önfenntartás egy mozzanatává degradálódott; kevéssé világítja meg a „modern társadalomban” a társadalmi és hatalmi hierarchia szerkezetét, az elnyomás bonyolult rendjét, illetve e rend ok-sági láncolatát, azokat a kulturális és szellemi folyamatokat, amelyekben az emberek végigküzdi életüket. Gyáni érzekeli ezt a problémát,²⁷ Karl Poppert parafrázálva aláhúzza, hogy korábban azt a történelmet írták, amely a hatalmat érdekelte. De vajon másképpen van-e ez ma? Talán a történetírás „új identitásoknak” való megfelelése – ahogyan Gyáni írja – a tudomány belső fejlődéséből fakad-e vagy valami másból? Talán az osztályidentitás kiszorulása – aminek forrására a későbbiekben még visszatérünk – nincs-e összefüggésben a vallási-etnikai, „kisebbségi” identitások előtérbe állításával? A marxi történefffelfogás mindig a tudományos megismerés *történetiségét*, a történeti módszer fontosságát hangoztatta, *szemben az ideológia teremtette világgal*: „Csak egyetlen tudományt ismerünk, a történelem tudományát. A történelmet két oldalról lehet szemügyre venni: a természet történetére és az emberek történetére lehet felosztani. Ámde e két oldalt nem szabad egymástól elválasztani, ameddig emberek léteznek. A természet története és az emberek története kölcsönösen feltételezik egymást. A természet története az úgynevezett természettudomány, de jelen esetben inkább az emberek

²⁷ Gyáni Gábor társadalomtörténeti munkáiban sokat tett ez ügyben, amikor például feltárta a cselédség helyét a Horthy-rendszer társadalomszerkezetében (Gyáni 1983).

történetével kell foglalkoznunk. Az ideológia maga csupán egyik oldala e történetnek.” (Marx – Engels 1974, 23)

Marx újításainak egyike valóban az volt, hogy a történeti társadalomtudományok valóságelmzését a „történeti dialektikára”, vagyis a történelmi fejlődésről szóló tudományos elméletre és módszerre alapította, amelynek forrásai – mint közismert – mindenekelőtt Hegelnél keresendők. Ezzel a módszerrel függ össze, hogy a vizsgált gazdasági vagy bármely történeti jelenséget, folyamatot a múlt–jelen–jövő dimenzióiba állította. A marxi kategóriák e „jövőorientációja” mindig és minden fennállóhoz való kritikai viszonyulást tükröznek. Tehát az új, marxi tudományosságban a történeti tudományok nem egyszerűen a múltbeli valóság leírását alkotják, hanem a jelen *megváltoztatásának* lehetőségei is az elemzés keretei közé kerülnek. Innen ered a marxi ihletettséű történetírás (rendszer) kritikai jellege. Marx a kontemplatív szemlélettel szakítva, egyszersmind nemcsak túllépett a XIX. századi polgári tudományosság keretein, hanem módszere – ha nem is azzal a kategorikussággal, ahogyan Lukács György mondta annak idején – nyilvánvalóan túlélte konkrét szaktudományos kutatásainak számos eredményét. A Marxszal és az egész elméleti hagyománnyal szembeni agresszív fellépés napjainkban nyilvánvalóan összefügg azzal a ténnyel is, hogy Marx műve talán az egyetlen, amelyet a modern társadalom (kapitalizmus) nem képes integrálni, mivel nem zárja le a történelmet, hanem éppen ellenkezőleg, a fennálló tőkés piaccgazdasággal szemben kezdeményez és vázol fel egyetemes alternatívát.²⁸

A fentebb jelzett „ideológia uralma” napjaink történetírásában igen jól érzékeltethető mindazzal a szellemi bűvészkedéssel, amely a *feudalizmus* fogalma körül is zajlik. A feudalizmus fogalma (is) a történelemelmélet és a történetírás évszázados fejlődésének terméke és megnyilvánulása, nemcsak a marxista elmélet történetének része. Nálunk az ettől való „megszabadulás” kényszere a rendszerváltás után egész divattá vált, szabályosan „csatlakozni” lehetett hozzá. 1989 után, úgymond, a „szakma” diszkvalifikálta a feudalizmus fogalmát. Noha soha senki semmilyen komolyan vehető alternatív elmélettel nem állt elő, egyszerűen elég volt egy-két oldalas megjegyzésekre hivatkozni a történelem sokszínűségével és az elmélettel mint Prokrusztész-ágygal kapcsolatban. A történészszakmát nagyon is komolyan vevő egyik történészkollega úgy írja le ezt a jelenséget, hogy a marxista formációelméletet 1989-ben „elhagyták”. Egy tudományos elméletet egyszerűen „elhagynak” azok, akik korábban évtizedekig művelték. Sem komoly elméleti vita, sem historiográfiai reflexió a problémakör történetére, mondjuk, Marxtól Weberig, Marc Blochtól Braudelen át Szűcs Jenőig. Semmi. Elhagyták. Mondván, a feudalizmus fogalma felesleges: „A szocialista történetírásban hosszú évtizedeken át

²⁸ Lásd erről Mészáros István kapitális művét (2008–2010).

kötelező érvénnyel bíró marxista formációelmélet 1989 utáni elhagyása is hozzájárult a feudalizmus kategóriájának eltűnéséhez. Engel Pál az 1990-es évek elején több ízben is hangoztatta e fogalommal kapcsolatos fenntartásait. Mindezek nyomán többen lemondtak arról, hogy a nyugati modellt bármilyen formában alkalmazzák a XI-XII. századi »autochton« helyi hatalmi szisztémák és gazdasági kapcsolatok elemzéséhez.²⁹ Marc Bloch és Szűcs Jenő (akik a feudalizmus elemzésének egy egész életművet szántak) meg forog a sírjában.³⁰

1.3. Kelet-Európa fogalma – a vita néhány sajátossága

A magyarországi marxista történetírásnak Kelet-Európáról az 1960-70-es években folytatott polémiája természetesen elválaszthatatlan volt a szovjet vitáktól, noha ezt csak kevesen tudatosították. Ennek, a Szovjetunióban is élénk polémiákat kiváltó kérdéskörnek a politikai, elméleti és történeti keretei még az 1920-as években formálódtak ki.³¹ A vita mintegy természetes történelmi háttérét az I. világháború, illetve a Habsburg Monarchiának a háború nyomán végbement „felosztása” és a Szovjetunió létrejötte képezte.

Mondani sem kell, hogy az évtizedek folyamán a Kelet-Európa-fogalom *történetírói* vizsgálódásai a formációelméleti problémafelvetésnél kötöttek ki, hiszen az egész mögött egyetlen nagy kérdéskomplexum húzódott meg: miképpen, mikor és milyen sajátosságokkal alakult ki a feudalizmusból az oroszországi (kelet-európai) kapitalizmus. A szovjet vita Trockij és Pokrovszkij között robbant ki 1924-ben, noha gyökerei visszamentek

²⁹ Klaniczay 2009, 1291–1321, különösen az 1317. oldal, ahonnan az idézet való. A feudalizmusfogalom ettől eltérő historiográfiai elemzését lásd: Szvák 1984; 1988; 2000; 2006.

³⁰ Az az érvelés, hogy egy rendkívül sokszínű, évezredek fejlődést nem lehet leírni, úgymond, egy fogalommal (amely persze sok kategória összessége!), nyilvánvalóan ellentmond a tudományos gyakorlatnak. Ilyen módon a kapitalizmus fogalmát is „betilthatnánk”, noha a profitcentrikus piacgazdaságot – a globális tőkés termeléssel, tőkefelhalmozással – konszenzusos módon Marx nyomán kapitalizmusnak hívják. A *feudalizmussal* is hasonlóan állunk, noha Marx – elmentésben a kapitalizmussal – nem dolgozta ki az elméletét. Ám a feudalizmus két alapeleme: a földtulajdonformák és az annak megfelelő paraszt és úr viszonyában létrejött személyes függés olyan általános jellemzők, amelyek átfogják a társadalmi fejlődés e szakaszának leglényegesebb dimenzióit, függetlenül attól, hogy e társadalomfejlődési típus mely történeti régióban jellemző.

³¹ Sok évvel ezelőtt ezt a háttérrel írtam le kandidátusi disszertáciomban (Krausz 1991), amely csak a rendszerváltás után jelenhetett meg, de megkésve sem hatott a hazai vita menetére. A nyugati orientáció hirtelen mintha megváltoztatta volna a korábbi szakmai evidenciákat is.

még a forradalom előtti időkbe. A kiszélesedő polémia tétje az volt, hogy Pokrovszkij azonosítva az orosz kereskedőtöke és az orosz kapitalizmus kibontakozását, ezt a folyamatot a XVI. századtól próbálta bizonyítani. Trockij viszont egészében tagadta az orosz kereskedőtöke uralkodó, valamint előremozgató funkcióját; az orosz kapitalizmust, akárcsak Lenin, nagyon modern, a jobbágyfelszabadítást követő évtizedek történeti jelenségeként ábrázolta. Trockij elméletéből az *elmaradottság* történeti következtetése adódott, amelyet Pokrovszkij nem tudott elfogadni, mert a szocializmus megvalósíthatóságának bizonyítékaként arra volt szüksége, hogy az oroszországi történelmi fejlődést ne a Nyugattól való elmaradás logikájába illesszék. (Krausz 1991, 122–127) A szovjet történettudomány „atyja”, M. N. Pokrovszkij furcsa történetírói ellentmondást hagyott az utókorra, amely mintha feltámadna nemcsak a mai orosz, hanem a mai magyar történetírásban is. Egyfelől messze eltúlozta, nem értette meg az oroszországi önkényuralom történelmi evolúcióját, mert mindenáron bele akarta szuszakolni a „kereskedelmi kapitalizmus” vulgárszociológiai sémájába, mintha annak lenne „adekvát osztálykifejeződése”. Sőt, még az eredeti tökefelhalmozás marxi koncepcióját is igyekezett az orosz történelmi folyamatban kimutatni. Másfelől felismerte Engels fontos tézisét a röghöz kötésről, a jobbágyság második kiadásáról, amely kapcsán Engels (1970, 228–237) „rokonságba” hozta Poroszországot és Oroszországot (Kelet-Európát). De Engels tézise a második jobbágyságról valójában szemben állott Pokrovszkij egész történeti koncepciójával, amely az orosz kapitalizmus „szűzszülését” tételezte fel,³² holott az igazi kelet-európai sajátosság éppen a refeudalizáció (Nagy Péter!), nem pedig a profittermelést uralkodó társadalmi viszonyként konstituáló kapitalizmus megszületése volt.

Az orosz fejlődés jellemzőiről folytatott történelmi viták még Plehanov és Lenin századelőn megformálódott nézeteltéréseiben gyökereztek, és az 1920-as években egy rendkívül sokszálú és sokszínű historiográfiában keltek újra életre, aminek majd a sztálini fordulat vet véget. De a történelemben semmi sem tűnik el véglegesen, ami maradandó fejlődési tendenciákhoz kapcsolódik. Az ún. desztalinizálás hatására az 1960-as évek elején a dolgok – ironikusan fogalmazva – ott folytatódtak, ahol abbamaradtak. Újrakezdődtek a viták az orosz, valamint a kelet-európai fejlődés és az ázsiai termelési mód összefüggéséről előbb Wittfogel (1959), majd Tőkei inspirációja alapján. Az előbbi egy politikai tendenciájú historizálás eszközével, az utóbbi, mint fentebb vizsgáltuk, a marxi formációelmélet rekonstrukciójával állt elő. A sztálinizmus kétféle kritikája diametrálisan ellentétes következtetésekre jutott a tudomány területén

³² „[...] ha nem a kapitalizmussal kapcsoljuk össze az abszolutizmus 16. századi megjelenését, akkor annak a »semmi« talaján kellett létrejönnie, s így szükségszerűen a trockiji koncepcióhoz jutunk.” (Pokrovszkij 1925, 27–28)

is. Wittfogel könyvének címe is mutatja, hogy történeti kritikája valójában tisztán politikai ihletettségű: a „totalitáriánus hatalom”, „a totalitáriánus irányítók bürokratikus diktatúrája” ellen irányul. Az orosz történelemből kiiktatta a feudalizmus fogalmát és az ázsiai termelési móddal akarta helyettesíteni, ami azonban olyan újabb elméleti akadályokat eredményezett, amelyek zsákutcába terelték a koncepciót, és folytathatatlaná tették.³³ A szovjet történészek az 1960-as évek elején egyfelől tovább folytatták a kereskedelmi kapitalizmus gondolati konstrukciójának építését, például olyan – ma megmosolyogtató – pokrovszkiji tézisekkel, hogy „Moszkva volt a XVI. században a világ legnagyobb kereskedővárosa”. Másfelől azt az irányzatot is ápolták, amely a „kereskedelmi kapitalizmus” létezését nem a tőkés termelésnek alávetett jelenségként fogta fel: e megközelítés a Nyugattól való elmaradottság tényét diagnosztizálta a jelenségben. Az 1965-ös moszkvai történészkonferencia végleg *ad acta* tette azt az álláspontot, hogy Oroszországban és Kelet-Európában a nyugat-európai fejlődéssel egy időben fogant meg a kapitalizmus. M. Nyecskinának, az akkori szovjet történettudomány „nagyasszonyának” álláspontjával szemben már felülkerekedett az a nézet, hogy a feudalizmus bomlása még nem kezdődött meg a XVI. században, másfelől pedig a bomlás még nem jelenti a kapitalizmus keletkezését. A többszerzős vitaindító referátum Marx *Bevezetésének* azt a gondolatát idézte, hogy nem önmagában a tőke és/vagy a bérmunka megjelenése konstituálja a tőkés társadalmat, mivel ezek történeti kategóriák, és évezredes kifejlődésük során a velük összefüggő létviszonyok uralomra jutása jelzi csak az új formációt. (Krausz 1991, 172–182) Marx ugyanitt írta a jól ismert szavakat: „Az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához.”

Kelet-Európa szerkezetét és helyét keresendő és meghatározandó, mindenekelőtt a régiónak a tőkés világgazdaságban és a világrendszerben elfoglalt helyén kell tehát elgondolkoznunk, amit a világrendszert elemző elméleti irodalom „félperifériaként” határoz meg. A kapitalizmus és a világpiacon egymást feltételező fogalmak, ha nem is azonosak. Wallerstein joggal hangsúlyozza – olyan különböző szerzők társaságában, mint Lenin vagy Braudel, Bloch vagy Ránki –, hogy maga a tőkerendszer uralkodó társadalmi viszonyként és (először európai) világrendszerként a XVI. századtól olyan munkamegosztási szisztémát hoz létre, amely jelentős mértékben megszabja az emberiség fejlődését is. Az így felfogott kapitalizmus bizonyos problémákat leértékel, mások

³³ A feudalizmus fogalma körüli historikus viták – mint már fentebb is láttuk – átfogták a Sztálin halála óta eltelt évtizedeket egészen napjainkig. Még a marxista történefffogást elutasító orosz vagy nyugati történészek többsége sem tagadta meg a feudalizmus fogalmának használatát, „érvényességét”, nem is szólva a német vagy angol kollégákról. E viták historiográfiai áttekintését lásd: Szvák 1999, 20–27, és 36–41.

jelentőségét megemeli: „a társadalmi rendszer azon alapul, hogy az értékrendszerek sokaságát foglalja magába, mely értékrendszerek a különböző csoportok és régiók által a munka világméretű megosztásában betöltött sajátos funkciókat tükrözik”.³⁴

Másfelől a tőkerendszer kiterjedése folyamán minden társadalmi összefüggés alapjává válik. A marxi történefffelfogás – mint éppen Tőkei és több mint negyven évvel később Mészáros István a marxi elemzés alapján kifejtette – „a polgári társadalmat [...] az egész [modern – K. T.] történelem alapzataként fogja fel” és a tudatformákat az állandóan változó gazdasági viszonyok állandóan változó formáiból magyarázza, ami útmutatás a történettudomány számára: „Azok a gazdasági formák tehát, amelyekben az emberek termelnek, fogyasztanak, cserélnek, *múlékony és történelmi* formák. A szerzett új termelőképességekkel az emberek megváltoztatják termelési módjukat, és a termelési móddal együtt megváltoztatják az összes gazdasági viszonyokat, amelyek nem voltak egyebek, mint ennek a meghatározott termelési módnak szükségszerű kapcsolatai.” (*Marx–Engels...* 1975, 407–408; Tőkei 1971, 69–70; Mészáros 2010, II:56–65) Marx történetisége – mint fentebb láttuk, polémia a „szellemtudományi” megközelítéssel – természetesen nem azonos Rankééval vagy általában a német historicizmus történefffelfogásával sem, amelyben a „rendezőelv” az eseménytörténeti-kronológiai szemlélet. Marx történetiségének eredetisége mindenekelőtt a formációelméletében konkretizálódik, amennyiben ez az elmélet strukturálja a történelmi eseményeket és folyamatokat, társadalom-gazdasági szempontok alapján formát ad nekik. A legalapvetőbb formációelméleti műve maga *A tőke*. Ebben minden elitista történefffelfogással szakítva manifesztálódik, hogy a történelmet nem a királyok és fejedelmek, nem a „nagy emberek” csinálják a maguk szakállára, hanem azok a nagy társadalmi tömegek, amelyek ugyan „nem tudják, de teszik”, akik így vagy úgy hozzá vannak láncolva a modern társadalom struktúráihoz, a tőkés termelési folyamathoz.

Ezek az elméleti kiindulópontok fontosak, ha meg akarjuk érteni a szóban forgó historikus viták horizontját, értékét és funkcióját, amelyek egyébként ezer szállal kapcsolódtak a kapitalizmus fogalmának értelmezéséhez.³⁵ Lényegében ugyanebben az időben, vagyis az 1960-as

³⁴ Wallerstein 1983, 696. Majd G. Arrighi és mások a világrendszer félperifériás régiói között helyezik el a kelet-európai térséget – megkülönböztetve a nyugat-európai–amerikai centrumtól –, amelynek alárendeltsége is elemzés és vita tárgya. Lásd erről Szigeti 2005a; Arrighi 1990, 11–42; Radice 2010.

³⁵ A témakör kutatásához egy új adalék Heller 2011. A szerző amellettt érvel, hogy a kapitalizmus elemzését nem lehet tisztán gazdasági folyamatokra szűkíteni, a rendszer politikai természete is a fogalom része. Lásd még a globális kapitalizmus természetéről Artner Annamária kiváló munkáját (2006), és Farkas Péter könyvét (2002).

években a szovjet vitákhoz igen hasonló kérdésekben zajlott le a magyar történetírásban is az ismert gazdaságtörténeti vita a Habsburg elnyomás összefüggéseiről, amelyeknek számos kapcsolódási pontja volt a kelet-európai fejlődés problémáihoz (egyik ága volt a Ránki, Katus László, illetve Tolnai György közötti polémia). Katus is arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy Tolnai „önnemző” magyar kapitalizmusa nem vetett számot azzal, hogy ugyanannak a történelmi jelenségnek (háziipar, falusi, mezővárosi kereskedelem stb.) a konkrét történelmi tartalma egészen más, ha kelet-európai történelmi feltételek és társadalmi viszonyok között bontakozik ki. Az „önálló” tőkés fejlődés téveszméje éppenséggel szemben állt a regionális sajátosságok és a világrendszer strukturáltabb problematikájának megértésével is. Niederhauser Emil ezzel kapcsolatban már az 1950-es évek végén a kelet-európai, benne az orosz fejlődés nyugat-európaiktól különböző, organikus eltérését hangsúlyozta³⁶, nem előzmények nélkül, amire később a maga helyén még kitérek. De hát akkoriban hasonlóképpen gondolkodott Pachon, Ránkin és Berenden kívül számos magyar történész, így például Debrecenben Orosz István, aki a második jobbágyság kelet-európai és oroszországi fejleményeiről nyújtott adalékokat. (Katus 1967, 1–43; Niederhauser 1958; Orosz 1977, 3–8) Ám a szakmai vita Kelet-Európa történelmi mibenlétéről végül is nem tudott eloldódni a politikai összefüggésektől.

A hazai historiográfiai diskurzus egyik specifikuma éppen az, hogy szembetűnőnek látszik a viták hatalmi-politikai, sőt „geopolitikai” meghatározottsága és annak kihatása a magyarországi történetírásra, történeti gondolkodásra általában. Ezt Romsics Ignác a maga historiográfiai vita-összefoglalójában így ábrázolta: „Ezt a terminológiai diverzifikációt kezdettől fogva politikai áthallások övezték. Azt, aki Kelet-Európát vagy Közép-Kelet-Európát mondott – szándékától és szakmai érveitől függetlenül – meg lehetett gyanúsítani azzal, hogy Európa 1945 után kialakult megosztottságához, vagyis a Szovjetunió regionális uralmának legitimálásához szolgált érveket. Arról viszont, aki a Közép-Európa fogalmát vagy ennek variációit használta, Magyarország és a Szovjetunió közötti kapcsolatok lazításának és a Nyugathoz való közeledésnek az óhaját feltételezhette [...] Különösen ez lett a helyzet a 80-as években, amikor Szűcs Jenő fellépésével a vita új fázisába lépett [...]”³⁷

³⁶ Niederhauser Emil, egykori professzorunk, a jeles akadémikus történeti koncepciójáról (1958, 359–371), kezdeményező szerepéről – amellyel a Kossuth Lajos Tudományegyetemen Gyáni Gáborral és akkori csoporttársainkkal, Kövér Györggyel, Papp Imrével, A. Varga Lászlóval és másokkal együtt ismerkedtünk meg – valamely okból a szakma gyakorta megfélemezte.

³⁷ Romsics 2011b, 431. A Közép-Európa-fogalom eredetéről lásd Ormos Mária történeti publicisztikáját (2007) és Klaniczay idézett cikkét (2009).

Lényegében Gyáni Gábor is hasonlóképpen vélekedett már jóval korábban,³⁸ amikor az államszocialista rendszer utolsó fázisában az újabb kutatásokra hivatkozva „bejelentette”, hogy a magyar történetírásban uralkodó Kelet-Európa-koncepció szaktudományos értelemben (is) elvesztette relevanciáját.³⁹ Magyarország eszerint – némi túlzással – már nem is része Kelet-Európának, hanem egy újjávarázsolts közép-európai régió „mintaállama”. A tisztán terminológiaiak tetsző vita mögött ideológiai vita zajlott-zajlik, amelynek értelme, hogy legalább ideológiai síkon közelebb kerüljünk „Európa-hoz”, az áhított Nyugathoz, és a vele összekapcsolódó problémakomplexum, amelyet az elméleti irodalom az „utolérő fejlődés” ideológiájaként ír le (erre majd a maga helyén visszatérek).

Valójában *Közép-Európa* fogalma, ha komolyan vesszük a fogalom történetét, egyáltalán nem olyan „szép”, mint ahogyan az az 1980-as években tűnt például Milan Kundera számára, aki a *Közép-Európa tragédiájában* a „totalitáriánus rezsimek” között meghúzódo régió művészi víziójával az elsők között lépett fel. A fogalom eredendően a Friedrich Naumann-féle Mitteleuropa-terv kapcsán terjedt el szélesebb körökben. (Naumann 1915; Irinyi 1963) Ám ez a „fogalomharc” nem a Nyugat és Kelet viszonylatában vált fontossá Magyarországon, hanem Németország háborús szükségleteihez, a nagynémet nacionalizmus gazdasági „életteréhez” való alkalmazkodás részeként. Naumann „liberális imperializmusa” minden progresszív magyar gondolkodó számára elfogadhatatlan koncepció volt. Kunfi Zsigmond például már 1916-ban, a *Huszadik Század* által rendezett vitasorozatban úgy foglalt állást, hogy Közép-Európa ezen fogalma a német felsőbbrendűségnek, az arisztokratikus és faji szempontoknak való behódolást foglalja magában: „A faji és osztályfölénynek ez elvével a demokrácia az *osztályok és nemzetek egyenjogúságának* elvét szegezze szembe [...] Közép-Európa, amely a németek számára a *praeceptor mundi* hivatalát követeli a háborúban kiderült rátermettségük alapján, s amely oly állam számára követeli ezt a hivatalt, amelyet senki sem tekintett a háború előtt a modern demokrácia mintaállamának [...]” (Kunfi 1986, 83) De hát a magyar Közép-Európa

³⁸ Gyáni Gábor már az 1980-as évek végén hasonlóan nyilatkozott (1988, 76) az államszocialista korszakban megrögzült fogalomhasználatról: „A jaltai megállapodásokkal megelőlegezett kettéosztott Európa kihívásának engedve, mind vonzóbbá lesz a múltban is mindig megosztott Európa történeti víziója, s benne a ma realitását előkészítő, legalábbis sokban megmagyarázó kelet-európai magyar történeti út.” Az itt végbemenő fogalomváltás vagy annak legalábbis jelzése tulajdonképpen már a rendszerváltás ideologikumához tartozott, amennyiben a polgári restauráció, a politikai demokratizálás felerősítette a magyar történelem valamiféle közép-európai „betájolását”.

³⁹ S mindez annak ellenére történt, hogy Nyugat-Németországban létezett hivatalos „Kelet-Európa-politika” (nem is szólva a Kelet-Európa kutatóintézetekről). Vö.: Pók 2006, 200.

– úgymond – *kutatás* később sem tudott leszakadni azon geopolitikai térről, amelyet a Kelet-Európa-fogalom fejlődése kapcsán Gyáni és Romsics érzékeltetett. 1938-ban a témakör akkori fiatal, feltörekvő jelese, Ferdinandy Mihály (1986, 447) költői homályba burkolta a fogalmat a historizálás durva eszközeivel a „magyar feltámadás” reményében: „1938-nak a németiség grandiózus önmegvalósítási küzdelme folytán valóban démonivá nőtt eseményei, Csehszlovákia elszigetelődése és a lengyel–magyar közös határ akarása kapcsán, reményt nyújthatnak a nagylajosi eidos, a »Jagello-birodalom« váratlan feltámadására. Itt zárul a történész szerepe. Magára marad Közép-Európa hatalmas álmaival.”

Az 1930-as években a magyar történetírás nem egy képviselője a Kelet-Európa-fogalom mellett kötelezte el magát, amelynek oly direkt politikai implikációi talán nem voltak, ámbár a sorok között feltételezhető egy német-(náci-)ellenes elköteleződés, miközben lelkesedtek a bécsi döntésekért és a magyar szupremácia missziójáért. Oskar Halecki lengyel történész már az 1920-as évek végétől intellektuálisan előkészítette a talajt egy differenciáltabb Kelet-Európa fogalom számára,⁴⁰ amely a régiót keletről is elhatárolja, amennyiben Oroszország e régió határain kívül kerül. Oroszország „kirekesztése” a régióból szintén számos politikai – gyakran ruszofób – felhanggal terhelődött az idők folyamán, de maga a fogalom már olyannyira meggyökeresedett, hogy Budapesten a Pázmány Péter Egyetem (ma ELTE) Bölcsészkarán 1935-ben létrejött a Kelet-Európa Története Tanszék.⁴¹ Lukinich Imre eredeti felterjesztésében (1934. november 22.) a célok meghatározásakor a kor nyelvezetében és a korszellemnek megfelelően érvelt a tanszék létrehozása érdekében: „Tekintettel arra, hogy a külföldi egyetemeken hasonló intézetek már mindenütt vannak és nemzeti szempontból igen nagy fontossággal bír, hogy hallgatóságunk a megszállott területek történetével intenzíven foglalkozhassék.” (ELTE BTK Levéltár 19/a) Tehát ez időre már készen állt egy olyan Kelet-Európa-fogalom, amely képes volt a nyugat-európai fejlődéstől strukturális értelemben megkülönböztetni Európa „periferikus” felét, amint azt Váczy Péter (1986, 369; eredetileg In: Szekfű – Hóman – Kerényi 1936) összegző megállapítása is tükrözte, a régió koraközépkori fejleményeivel foglalkozva: „a periferikus helyzettel függ össze, hogy

⁴⁰ Magyarul 1952-ben megjelent könyve olvasható, amely a korábbi koncepcióját már továbbgondolta (Halecki 2000).

⁴¹ Palotás Emil (aki maga is két évtizedig állt a tanszék élén [1982–2002]) egyelőre kéziratos vizsgálódásai a tanszék történetéről megmutatják, hogy Lukinich Imre, aki már sok évvel korábban tartott történeti előadásokat a kelet-európai régió tematikájában, 1934-ben a bölcsészkar vezetőjéhez, majd Gombocz Zoltán kari dékán Hóman Bálint miniszterhez írt felterjesztésében hozzájárulást kért a tanszék létrehozására, amelyet 1935. január 28-án meg is kapott. (ELTE BTK Levéltár 19/a)

ezekben az országokban a nyugat legfrissebb »divatjelenségei« mellett francia, német és angol földön már régen letűnt archaikus formák még elevenen hatnak. Oly jelenség, melyet e népek életében mind a mai napig megfigyelhetünk.” Bárhogyan is ítéljük meg napjainkban a már elavult történeti koncepciók értékét, egy dolog nyilvánvaló: az a módszertani szempont, hogy régiókat ne magyar szemüvegen keresztül nézzük, hanem szélesebb történelmi perspektívában, a világfejlődés regionális összefüggésrendszerében, már nagyon régen meghonosodott a magyar történetírásban. Ám mint fentebb jeleztük, a magyar egyetemes történeti kutatás csillagzata az elmúlt száz esztendőben nem emelkedett fel egy szemernyit sem, noha nem sokkal a bölcsészkar fordulat után az 1930-as évek végén Szekfű (Teleki és Hóman) támogatásával a fiatal Kosáry Domokos pályatársaival létrehozta a „Kárpát-Európa” kutatásával foglalkozó, későbbi nevén a Teleki Intézet⁴² egy alkotó elemét azzal a céllal, hogy „saját hungarocentrikus történeti gondolkodásunkat átalakítsuk”.⁴³ Kosáry és idősebb pályatársai (Györfi, Magyar, Hadrovics, Benda, Kniezsa, I. Tóth Zoltán, a Kelet-Európa Története Tanszék későbbi tanszékvezetője⁴⁴ és mások) a kelet-európai népek sorsközösségének tényéből indultak ki. *Kárpát-Európa* fogalma, mint Kosáry jelezte, azonos volt, azonossá vált „Kelet-Közép-Európa” fogalmával. Közvetlen politikai implikációja – legalábbis Kosáry szerint – a szembenállás a különféle nacionalista elfogultságokkal; a szembenállás a Márciusi Fronttal való együttműködésig terjedt. Noha Bibó István e körtől függetlenül alakította ki Kelet-Európára vonatkozó koncepcióját, Kosáry később úgy vélte, hogy „Kelet-Közép-Európa lényeges fejlődési kérdéseiben hasonló irányban tájékozódunk”. (Kosáry 1983, 35–39) Figyelemre érdemes, hogy már ekkor felmerült Kelet-Európa fogalmának nagyon is tudatos strukturálása, amelyet Kosáry Haleckihez kötött, feltéve a tudományos kérdést: „Mennyiben van hasonlóság, illetve eltérés Kelet-Közép-Európa és a nagyobb, messzebb terjedő Kelet-Európa között?” (Kosáry 1983, 37) Persze, ekkoriban a kezdet kezdetén – talán Váczyt és Lukinichot kivéve – még nem teljesen tudatosodott a belső regionális határok megállapítása társadalom- és gazdaságtörténeti, illetve kulturális-vallási összefüggések alapján és e szempontok összekapcsolásával. Ám az összehasonlító

⁴² A Gróf Teleki Pál Intézet 1941-ben jött létre Hóman Bálint elnökelete alatt, az 1926-ban alakult Államtudományi Intézet, az 1940-ben alapított Erdélyi Tudományos Intézet és az újonnan létrehozott Történettudományi Intézet (Deér József vezetésével, akinek Kosáry volt a helyettese) egyesítéséből.

⁴³ Kosáry 1983, 32. Kosáry nem vizsgálja az Intézet általános kül- és hatalompolitikai beállítódását a bécsi döntések időszakában.

⁴⁴ A tanszéket 1953 és 1956 között „A Népi Demokratikus Országok Története Tanszék”-nek nevezték, majd 1957 januárjától kapta vissza a Kelet-Európa nevet.

történetírás ezen kezdeményezése 1945 után szintén követésre talált. Ilyen értelemben az a beállítás, amelyről fentebb már szó esett, hogy *Kelet-Európa* fogalma a jaltai egyezmény egyfajta ideológiai leképeződése lett volna, objektíve *látszat*, szubjektíve pedig tévedés csupán, ahogyan a dolgok a politika ködfátyla alatt látszanak. A helyzet inkább fordítva áll: éppen azért húzódtak (és jórészt húzódnak ma is) ott a jaltai határok, ahol vannak, mert Kelet-Európa történelmi határai azon a vonalon szilárdultak meg. Ok és okozat felcserélése a történész számára sohasem megbocsátható vétek. Erre a „jaltai vonalra” utalt maga Szűcs Jenő is mint stabil történelmi határra. Az államszocializmus létrejötte és összeomlása mind közös időpontját, mind regionális jellemzőjét tekintve a kelet-európai térség létének szintén erős történelmi bizonyítéka. (Krausz 1993a; Szigeti 2011a)

A második világháború után Niederhauser Emil az elsők között újra felvetette és elmélyítette Kelet-Európa tudományos fogalmát – már említett, egyébként ritkán idézett – 1958-as, eredetileg német nyelvű tanulmányában. E megközelítés több nívóval is szolgált a korabeli történettudomány számára. Először is, a magyar történelmet, a kelet-európai régiót egyfajta „provinciális szemléletmóddal” szemben összefüggésbe hozta a világtörténelemmel. Közel került ahhoz a gondolatkörhöz, amelyet néhány év múlva I. Wallerstein egész elméletté formált;⁴⁵ Niederhauser ugyanis Nyugat-Európa és Kelet-Európa viszonyát egyfajta függő viszonyként értelmezte. Magát a régiót pedig a gazdaság- és társadalomfejlődés tipikus – ma már jól ismert – vonásaival kapcsolta egybe, amelyek világosan eltérnek a nyugati fejlődés sajátosságaitól. A feudalizmus nyugat-európai formájától már a kezdetektől megkülönböztette a *kelet-európai feudalizmus* fejlődési útját. Az alregionális, belső jellegzetességeket főként a vallási és kulturális fejlemények tükrében elemezte, ami a balkáni és közép-kelet-európai fejlődés eltérő jegyeit is magában hordozta már. A XV-XVII. században lejátszódó európai fejlődési fordulat következtében – a niederhauseri koncepció szerint, amely e téren valóban „vétkes” a marxista gondolkodás- és szemléletmódban – a tökéletes fejlődés nyugat-európai folyományaival szemben csak megszilárdult a kelet-európai régió „elmaradottsága”, mondhatjuk, s talán pontosabb is lenne, „mássága”: „A 15-16. század fordulójától a török hódítás, illetve a török veszély következtében Kelet-Európa gazdasági fejlődése visszaesett. A városok elszegényedtek, az ipar és a kereskedelem lehanyatlott. Hasonló jelentősége van annak a körülménynek is, hogy az Újvilág felfedezésével a legfontosabb kereskedelmi főútirányok Kelet-Európától távolra kerültek, Nyugat-Európa a kereskedelem és az ipar hazájává változott, a városok

⁴⁵ Wallerstein világrendszer-elmélete könyvalakban 1974-ben jelent meg, magyarul 1983-ban publikálták. A wallersteini elméletéről a legújabb vitát lásd az *Eszmélet* 91. és 92. számában.

egyre több embert szívtak fel a falvakból, és ez a városiasodó, iparúzó Nyugat-Kelet-Európában találta meg a maga természetes mezőgazdasági háttérét. A kelet-európai államok folyton növekvő mennyiségben szállítottak gabonát és marhát nyugatra.

Ez a tény azonban ismét lényeges következményekkel járt a kelet-európai társadalom fejlődésére nézve. A földesúr tovább már nem elégedett meg a terményszolgáltatással és a pénzzel, amit a parasztoktól kapott, ugyanis nem tudtak annyit sem adni neki, amennyit a földesúr a gabonájáért Nyugaton kaphatott volna. Ezért a nagybirtok Kelet-Európában földesúri magángazdálkodássá fejlődött át. Ennek megfelelően egyre több földet sajátított el a földesúr a parasztoktól, és kényszerítette őket, hogy a neki »átengedett« földéken a nagybirtok javára dolgozzanak. Ezt a jelenséget nevezte Engels, amint ez ismeretes, második jobbágságnak, mivel itt a parasztokat a feudális járadék kezdetleges formájához, a munkajáradékhoz kényszerítették vissza.⁴⁶ De Niederhauser e programadó cikkében a fogalom kibontása során körvonalazta a problémakört a nemzeti kérdés, a nemzeti függetlenség, a nemzeti megújulási mozgalmak, a polgári osztály létezése és jelentősége, valamint az ideológia szempontjából is. Sokakat megelőzve már akkor látta, hogy a „felülről kezdeményezett kapitalista fejlődés” a porosztas, „felülről történt jobbágy-felszabadítással”, a földreformok XIX-XX. századi történetével olyan összefüggésrendszert alkot, amely a kelet-európai fejlődés fogalmát strukturált módon megalapozhatta. (*Helyünk...* II:217–222) Másféle nézőpontból adott lökést e gondolkodásnak Pach Zsidmond Pál híres könyve, amely a XV–XVII. századi magyarországi fejlődést a nyugat-európaiaktól való „elkanyarodásként” értelmezte „refeudalizációs” irányban. (Pach 1963)

Ezt követően a történészek Arató Endrétől Berend T. Ivánon és Ránki Györgyön keresztül Gunszt Péterig, Makai Lászlóig, Szűcs Jenőig szinte általános érvénnyel alkalmazták *Kelet-Európa* fogalmát (beleértve természetesen Magyarországot!), és eltérő jelentőséggel tovább finomították, differenciálták. Az 1960-as évek végén Szűcs Jenő Berendhez és Ránkihoz hasonlóan a *Közép-Kelet-Európa* fogalmat használta annak a régióknak a jelölésére, amely Kelet-Európa, úgymond, középső részét (mindenekelőtt Lengyelországot, Magyarországot és Horvátországot, némelykor Csehországot, Szlovéniát) jelölte. (Szűcs 1974b, 30–31) A városfejlődés összefüggésében Gyimesi Sándor ábrázolta a legmélyebben a kelet-európai specifikumokat. Ő is abból indult ki, hogy „Nyugat- és Közép-Kelet-Európa eltérő vonásainak alapja az interregionális munkamegosztás kibontakozása, amely Európát egy agrártermelő keleti és egy iparos nyugati félre bontotta. Motiválhatta e folyamatot a feudális

⁴⁶ *Helyünk...* II:215–216. Később álláspontját tudományos művek sorában cizellálta és mélyítette el (Niederhauser 1962; Niederhauser 2001; stb.).

fejlődés viszonylag kései indulása, valamint Magyarországon a török, Oroszországban a tatár támadás és iga.” (Gyimesi 1986, 439) A második jobbágyág mellett vagy annak következményeként is világos, hogy „Közép-Kelet-Európa városai a kapitalizmus elemeinek jelentkezését egy eltorzult, a kapitalista tendenciák helyett a feudalizmus előtt megnyíló városgazdasággal és városalkotmánnyal fogadták [...]” (Gyimesi 1986, 441).

Amikor az 1980-as évek végén Gyáni (1988, 76–85) visszatérést javasolt a Közép-Európa-fogalomhoz Szűcs Jenő többször említett híres tanulmányára és Hanák Péter, Lackó Miklós néhány elgondolásra támaszkodva, Pach Zsigmond Pál *elkanyarodás-elmélete*, majd Berend T. Iván és Ránki György Közép-Kelet-Európa fogalma került a szaktudományosan „vitatható” megoldások közé. Bár valójában a Közép-Európa-fogalom, mint fentebb láttuk, a magyar történetírásban sohasem vert korábban gyökeret, az 1980-as évek végi *aktualitása* mai szemmel nézve teljesen nyilvánvaló. Gyáni már akkor észrevételezte (1988, 77), hogy ezek a Kelet-Európa-felfogások – persze valójában ez csak a Berend–Ránki szerzőpárosra igaz, de még rájuk sem teljesen – csak gazdaságtörténeti síkon fogalmazódnak meg, és ezért igen szűkösek Szűcs Jenő szélesebb történeti elemzéséhez képest, amely Európa három történeti régióját vázolja fel. Hanák, Lackó és Szűcs rádióbeszélgetéseire hivatkozik (1988, 79–80), amelyekben Közép-Kelet-Európa (ami Kelet-Európa egy régiója) fogalma helyett már a Közép-Európa-fogalom szerepel mint a nyugat-európai centrum perifériája. Tehát e széles vita ezen felvetése, tisztán fogalmilag az, hogy vajon a – Wallersteintől (eredendően, *szent Habakuk!*, Lenintől) elszármazó – periféria-fogalom speciálisan közép-európai egységet jelöl-e, vagy pedig általánosabban Kelet-Európáról, illetve annak egy alrégiójáról van szó.

Az újabb idők historiográfiájában nem véletlenül a hazai kapitalizmus kialakulása lett ismét a fő kérdés, vagyis mindenekelőtt az, hogy a polgári fejlődés gazdasági-társadalmi hordozóit helyi-nemzeti keretekben találják meg, és hogy relativizálják a külföldi tőke és a birodalmi állam szerepét e folyamatban. Noha a polemizálók nem tértek vissza a negyven évvel korábbi Ránki–Tolnai-vitához, amelyben végérvényesen vereséget szenvedett az autochton magyarországi kapitalizmus koncepciója (ami a textilipar mint húzóágazat angliai analógiájára épült), mégis, maga a gondolat, a *hazai* kapitalizmus, vagy ahogyan gyakran nevezték és nevezik, a „polgárosodás nemzeti útja” népszerű elméletként tovább élt, és egy új polgári fordulat előtörténetének ideológiai elemeként újra felbukkant.

E fejlemények egyik dokumentumaként láthatjuk Gyáni Gábor, Hanák Péter és mások gondolati kísérleteit. Gyáni Gábor kezdetben Pach Zsigmond Pál és követőinek elgondolásaival vitatkozott, mert egyik meglátása szerint a XIX. századra vonatkozóan ezen irányzat „nem számol a megrekedő majorsági földesúri gazdaságon kívüli agrárpolgárosodási

tendenciákka”. Majd a hazai városfejlődési specifikumok leszögezése után körvonalazta az új történetírói „kánon” egyik igen fontos elemét: „Az agrártermékek forgalmazásában érdekelt, az ingatlanvásárlástól kényszerűen távol maradó, csak mobil tőkével rendelkező *felvásárló* – Hanák szerint – a specifikusan közép-európai tőkés vállalkozó őstípusa, történeti kiindulópontja. E réteg léte és ténykedése két szempontból is régióképző ismérvvvel szolgál: elsőként a házaló-felvásárló-tőkés kereskedő – tőkés vállalkozó pályaív sokban eltér a nyugati modelltől és még nagyobb mértékben az oroszországitól [...] Másodszor: a kereskedő tőke felhalmozásának és beruházásának ez a fejlődésmenete cáfolja a kapitalizmus importjéről kialakított nézeteket [...]” (Hanák... 1983, 22; idézi Gyáni 1988: 85–86)

Ezekről a nézetekről az embernek óhatatlanul a fentebb röviden érintett szovjetorosz viták jutnak eszébe. Gyáni Gábor meg is említi, hogy Pach Zsigmond Pálnak a robotoltató majorsági gazdasággal és Ránkinak „a tőkebefektetés kérdésével” kapcsolatos „nem alaptalan kritikai észrevételei” ellenére a koncepcionális eltérések meghatározhatók. De akkor még nem állt előtte egészében a „Közép-Európa”-fogalom ideológiatörténeti sorsa, amikor írását azzal fejezte be: „A most bemutatott vita nyomán, úgy gondolom, [...] hogy Közép-Európának inkább múltja van, mint jelene.” (Gyáni 1988, 86) Ma látni – Gyáninak ebben igaza volt.

A kelet-európai és különösen a magyarországi kapitalizmusnak ez a romantikus felfogása Ránki akadémiakustól – tehát nemcsak a Kelet-Európa kutatóktól – idegen volt. Ránki György még az 1970-80-as évek fordulóján is azt hangsúlyozta a kifejezetten e problémára feltett kérdésekre (A kelet-európai... 1986, 510–514) válaszként, hogy „ennek a [nyugati – K. T.] kapitalizmusnak azonban létehez tartozik, hogy bevonja a nem kapitalista országokat is, nevezetesen Kelet-Európa egy részét is – de nem Oroszországot – a feudális második jobbgáyságon alapuló gazdasági rendszereivel, valamint Dél-Amerika egy részét a rabszolgamunkát alkalmazó bányá- és ültetvénygazdaságaival. Igaz ugyan, mondja Wallerstein, hogy ezek belsőleg nem kapitalista gazdaságok, de már a kapitalista rend függvényei, és nemzetközi működésüket már mindinkább ez határozza meg. Ez az elmélet annyiban hoz újat, hogy hangsúlyozza: bizonyos értelemben a refeudalizálódás a világgazdasági kapcsolatrendszer folytán a tőkés gazdaság felé mutat. Ez az irányulás ténylegesen, mondjuk a 18. századtól, Magyarországon és Kelet-Európa más országaiban is erősödik.” (A kelet-európai... 1986, 510–511) Ránki mindig azon az állásponton volt, hogy Magyarország Kelet-Európa része, amelyet ő a régióon belül is meghatározott a rá jellemző gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti érveléssel, amit itt csupán érzékeltetni tudok: „Például Magyarország mennyiségi mutatói mindig meghaladták a tipikus kelet-európaiakét, tehát azt mondhatnám, nyugat és a legelmaradottabb kelet között álltak, mindig közelebb a kelethez, mint a nyugathoz.” (1986, 512)

A magyar történelemmel foglalkozó történészek többsége nem a kelet-európai történelem szakmai kérdéseire koncentrált a *Kelet-Európa*-fogalommal kapcsolatban, hanem az egész problémakört kizárólag a *magyar történelmi fejlődés perspektívájából* vette és tulajdonképpen veszi szemügyre. Azok az érvek pedig, amelyek a Kelet-Európa-kutatás szakmai oldaláról érkeznek, vajmi kevés szerepet játszanak. 1991-ben, már Ránki György halála után Gyáni Gábor visszatért a Pachhal folytatott vitára, és ekkor már határozottabb hangot ütött meg, nagyobb meggyőződéssel igyekezett bizonyítani, hogy Szűcs Jenő álláspontja egy új Közép-Európa-konceptió elméleti és történelmi kiindulópontja lehet, ami a rendszerváltást követő új ideológiai kurzusnak nyilvánvaló jobban megfelelt. (Valójában Szűcs Jenő nevezetes tanulmányában /1983, 27–28/ Közép-Európa-fogalmát a késői XIX. századi német történelmi fejlődéshez kötötte mint „birodalmi gondolatot”.) A rendszerváltás geopolitikailag is megmutatta, hogy a kelet-európai régió nem bomlik önálló egységekre, a közép-európai ábránd hamar lelepleződött „a sokirányú európai érintkezés”, a német, majd EU determináció nyomása alatt. (Ormos 2007, 281)

Az akkor már betegeskedő Pach Zsigmond Pál még reflektált a *Buksz* hasábjain erre a polémiára. (Pach 1991, 351–361) Gyáni válaszában (1991, 406–409) problematizálja a röghözkötés, a második jobbágság kérdését a magyar fejlődésre vonatkozóan. Varga János kutatásaira hivatkozva állítja, hogy „létezik egy viszonylag kedvezőbb helyzetű és egyáltalán nem vékony szabadköltözésű rusticusréteg”, akik a szabadköltözésű jobbágyok rétegéhez tartoznak, amelyről Pach nem vagy nem elegendő módon vesz tudomást. Másrészt Gyáni igyekszik elvitatni Pach tézisének a majorsági gazdálkodás, a nagybirtok túlsúlyos szerepére és arra vonatkozóan, hogy a korlátlan jobbágyi munkakötelezettség és a munkajáradék növekvő aránya a XVII. században tipikusan kelet-európai fejlődési vonás. S noha Gyáni Gábor kellő önmegtartóztatással azt írja, hogy ő a szakmai vitát nem tudja eldönteni, ám az nyilvánvaló, hogy Pach álláspontját elutasítja. A szakmai vita alapkérdése – a fentebbi elemzések tükrében – elméleti visszatérésnek tűnik egy jóval korábbi időszak felfogásához: ismét önmagában, a jelzett összefüggésrendszerből kimetszve merül föl a feudális nagybirtok szerepe a magyar agrárfejlődésben „a tőke özönvíz előtti formáinak” feltupírozásával. Mintha az *egyenlőtlen fejlődés, a tőke* (mint társadalmi-gazdasági viszony) *történetiségének* egész problematikája kívül maradna a történész világlátásán. Gyáni Gábor a magyar nagybirtok szerepét a refeudalizációs folyamat dokumentumaként nem tekinti fontos érvenek, mert a nagybirtok dominanciája, úgymond, Angliában is nyilvánvaló volt. Csak hát éppen az marad megvilágítatlanul 90 évvel Pokrovszkij után, hogy milyen minőségi különbségek voltak jogi, gazdálkodási, társadalomszerveződési és technikai szinten a kétféle nagybirtok fejlődése között, vagyis éppen a lényeg sikkad el. Nem véletlen, hogy az embernek a szovjet korszak kezdeti fázisának – fentebb

vázolt – historikusi vitái jutnak eszébe, amikor az orosz fejlődésben kellett mindenáron kimutatni a nyugat-európaival egyező vonásokat. Akkor a vita valójában arról szólt, hogy a Nyugat és ezzel együtt természetesen Oroszország „szocializmusra való érettségét” bizonyítsák, vagyis a Nyugattól való „lemaradás” viszonylagosságát kellett alátámasztani. A rendszerváltás után a „nyugatos” gondolat voltaképpen éppen ellenkezőleg, a nyugati típusú kapitalizmusra való érettség tudományos dokumentációját szolgálta.

Ez a visszatérés az „önálló magyar polgári fejlődés” téziséhez valójában kevés impulzust adott a Kelet-Európa-kutatásnak. Az igazi szakmai kérdés ma már inkább Kelet-Európa belső regionalizálódásának problémakörére tevődik át. Kelet-Európa történetét napjainkban két alapvető munka reprezentálja (Palotás 2003; Niederhauser 2001), amelyek nem a magyar szempontú és nem a magyar központú történetírást művelik. Az egyetemes történeti szempontból kiinduló Kelet-Európa-koncepciókkal összefüggésben húzta alá Niederhauser Emil, hogy „Az egy országból történő kiindulás a mindenkori hazai szemlélet számára természetesen igen hasznos [...], azonban éppen kiindulópontja miatt óhatatlanul szubjektív elemeket is hordoz magában”.⁴⁷ Ilyesfajta szubjektív tartalmakkal rendelkezik a magában vett *Közép-Európa*-fogalom is, amely a Kelet-Európa-koncepciók tükrében kis túlzással – úgyszólván – egyedül Magyarországból áll.

Szűcs Jenő – akire a „közép-európai” történezműkoncepciók a leggyakrabban hivatkoznak – sehol nem nevezett semmiféle régiót „Közép-Európának”, a „köztes Európa” valójában nála „Közép-Kelet-Európát” jelenti, hol Kelet-Európa „nyugati” összefüggésében, hol Nyugat-Európa „keleti” összefüggésében.⁴⁸ Vagyis Kelet-Európa történeti fogalma, belső regionalizálódása korszakonként változó még akkor is, ha egyszerre mind a gazdasági, mind a társadalmi-hatalmi struktúrák módosulásait állítjuk a vizsgálódás középpontjába. A sokféle szempontrendszer alapján Niederhauser akadémikus a három-, majd a XIX-XX. század fordulójára nézve lényegében egy „négyosztatú”, eddig a legdifferenciáltabb, a legstrukturáltabb Kelet-Európa-fogalomhoz jutott el, amelyet akadémiai székfoglalójában adott elő: nem jelentéktelen átalakulások nyomán a XX. századra az orosz–ukrán–belorusz alrégió, a Balkán, Közép-Kelet-Európa (Baltikum, Magyarország, Lengyelország, Horvátország), valamint „Nyugat-Kelet-Európa” (Csehország és Szlovénia) körvonalazható specifikus gazdaság- és társadalomtörténeti, kulturális-vallási és államfejlődési ismérvek, szempontok alapján. (Niederhauser 1994, 129–142) A

⁴⁷ Niederhauser 1988, 699. Lendvai (1997) könyvének bevezetésében jól illusztrálja ezeket a „szubjektivista szellemi állapotokat”, valamint Közép-Európa fogalmának bizonytalanságát mind elméleti, mind szaktudományos szempontból.

⁴⁸ Egy ilyen értelmezést erősít Palotás 2011, 763–769.

„keleti feudalizmustól” (Szűcs) a kelet-európai félperifériás kapitalizmusig eltelt sok évszázados történet nem arra utal, hogy a történelem e régió fejlődésjegyeit, sajtószerűségeit könnyedén félretolná. Ez óvatosságra kell intse azokat a historikusokat, akik a „rövid huszadik század” után új időszámításról ábrándoznak.

2. Az utolérő fejlődés – a demokratikus mitológiában

2.1. *Demokrácia–diktatúra mint történetírói paradigma:* 1945, 1956, 1968, 1989

A kelet-európai rendszerváltás *mainstream* történetírása – mind témaválasztásában, mind szellemi-politikai irányultságában (nagyon is érthető okokból) – azt a rendszert igazolja, amely eltartja. Így volt régen, így van ma is. Ennek az állapotnak Magyarországon is megvolt az ideológiai kifejeződése: a rendszerváltás folyamatában a történetírók körében is létrejött a marxizmussal szemben a liberalizmus és a nacionalizmus kompromisszumos szövetsége. A marxizmust megpróbálták a régi rendszer törmelékei közé betemetni. Ugyanakkor a *demokrácia* zászlaja alatt a régió országaiban a rendszer történetírásának már a kezdetektől komoly ideológiai problémát okozott az új, illetve az így vagy úgy újjászervezett kis nemzetállamok eredete és eredetének historizálása, az etnonacionalista gondolkodásmód rehabilitálása, ennek egyik megnyilvánulásaként a második világháborúban való részvételük megítélésének felülvizsgálata, a Szovjetunió nagy honvédő háborújához való nacionalista, sőt több helyütt profasiszta viszonyulás restaurálása, újjáteremtése. (Lásd erről: Krausz 2009, 13–23) Banderától Horthyig zajlik a politikai szenvedéllyel véghezvitt restauráció, mintha az új hatalmi elitnek utólag, 65 évvel később akarnák megnyerni a második világháborút... Újra mozgásba hozták a totalitarizmus ún. elméletét, amely a „fasizmus és kommunizmus” azonosságának más összefüggésben már említett tételére épül(t).⁴⁹ (Másutt részletesebben és többször kifejtettem, hogy az egész analógia arra fut ki, hogy a kapitalizmus történetéből a fasizmust, a nácizmust történészek is megpróbálják „átcsempészni” a szocializmus történetébe.⁵⁰)

Ez, a ma már a régió egészének történetírását jellemző – persze nem kizárólagos – sajtószerűség mindenütt hatékonyan működik, mert alapjában ez alkotja az új legitimáció politikai tartalmát. Ez a momentum persze

⁴⁹ Erre a problémára kitértem Ormos Máriával közösen kiadott könyvünkben: Krausz – Ormos 1999, 311–323.

⁵⁰ Ez volt Ernst Nolte intellektuális provokációjának értelme, amelyhez az egész német Historikerstreit kapcsolódott. (Vö.: Nolte, 1987)

a kelet-európai rendszerváltás közös regionális vonásai közül csupán az egyik, de meghatározó ideológiai tendencia.⁵¹

Az államszocializmus múltjának és az új kapitalizmus („demokráciák”) jelenkori történetének elemzését – általában – *mutatis mutandis* a régi rendszerből kölcsönzött dichotomikus fogalompár, a *demokrácia és diktatúra* szembeállításával írják le, úgy, hogy a *kapitalizmus–szocializmus* fogalmakat kihúzzák alóla. Így éppen a mai kelet-európai specifikum marad figyelmen kívül: a polgári-demokratikus intézményrendszer, a demokrácia homlokzata mögött a régi tradíció alapján a tekintélyuralmi rezsim újabb kiadása épül ki szerte a régióban a helyi-nemzeti sajtósságoknak megfelelően.

Egy differenciáltabb gondolkodási és módszertani hagyományokon alapuló szempontrendszer azonban a demokrácia–diktatúra paradigmát általában is szűkösnek találja a történelmi folyamat megragadásához. Már az államszocialista rendszerben is alkalmatlannak bizonyult, noha a hivatalos marxista–leninista kánonban mindvégig szerepelt. A dehistorizált, a történelmi tér és idő fölé emelt diktatúra-fogalom módszertani zsákutcába visz, hiszen a végletekig leszűkíti a történelmi elemzést, ugyanakkor tartalmában egészen különböző jelenségeket sorol egy kategóriába, egészen eltérő rendszereket mos össze jobbra tisztán formális megfigyelések, fejlődésjegyek alapján. A diktatúra ilyesfajta fogalmával különböző struktúraformákat kevernek össze, így például az ún. totalitarizmus-elmélet szempontjából Hitler és Sztálin, Pinochet és Kádár ugyanannak a fogalomnak a megszemélyesítői. Az ilyen elemzési módszerrel a kelet-európai (és világ)történelem fontos eseményeinek történelmi értelmezése is szerfölött leegyszerűsödik, elterjed egy olyan történetmagyarázat, amely kriminalizálja az államszocializmus teljes történetét. A demokrácia fogalmával is hasonló a helyzet, amennyiben kizárólag a polgári rendszer egyik menedzselési formájára vonatkozik csupán. A „demokrácia”, a „népuralom” elméleti és történeti alakváltozatai (plebejus demokrácia, munkásdemokrácia, népi demokrácia, öngazgatói-önkormányzói demokrácia stb.) úgyszólván kikerültek a

⁵¹ Jól láthatók az ideológiai tendenciák mögött a felemelkedő új társadalmi csoportok és osztályok anyagi és szellemi érdekei, ízlésvilága, általában a régióra jellemző, korábban elhalványult vagy megszűntnek hitt specifikus fejlődésjegyek „feltámadása”. Ezek a kelet-európaiságot alkotó mozzanatok (pl. a helyi polgárság gyengesége, a külföldi tőkéktől való függés, a demokratikus tradíciók hiánya, az állam túlsúlya és szerepe a kapitalizmus meghonosításában, a nyugati tőkeérdekek és a nagyhatalmi politikai-gazdasági tényezők meghatározó befolyása a tulajdonváltás és a politikai élet új formáinak kialakulásában). A történészek új generációja már megkezdte e jelenségcsoport történeti vizsgálatát az ELTE BTK Történeti Intézet kelet-európai programjának keretei között. Lásd: *Rendszerváltás...* 2010. A kötet angol nyelven is megjelent Csaplár Krisztián közreműködésével Németországban.

használatból, mint nem szalonképes fogalmak. Számos történelmi fejlemény egyszerűen nem fér bele e fogalmi keretbe: nem merül fel a két fogalom (demokrácia–diktatúra) „egymásba játszása”, „átmenete” sem mint probléma. Vagy talán éppen Kelet-Európában negligálhatnánk a parlamentáris diktatúra fogalmát, amelyben az uralkodó pártkonglomerátum sohasem váltható le a belső fejlődés eredményeként? Eltűnnek még a fejlődési szakaszok is a nagy „általánosságok” szorításában, miközben a történetírás legkülönbözőbb területein burjánzik a *részletek* mértéktelen önállósodása, egyfajta politikai (politikátörténeti) provincializmus uralma. Tulajdonképpen az egész problémakör elválaszthatatlan mindattól, amit Gérard Noiriel a történelemnek a tudás, az emlékezés és a hatalom között elfoglalt sajátos helyéről ír le. (Noiriel 2001, 22–28, 204–207)

Mindennek megfelelően az új rendszer kiindulópontja sokfelé Kelet-Európában már nem 1945 (felszabadulás, születési előjogok megszüntetése, állam és egyház szétválasztása, földosztás, államosítás), hanem a *független nemzetállam* képzelte vagy valóságos tényei. Magyarországon a rendszerváltás után az új parlamentarizmus első törvényének megfelelően ez a kiindulópont 1956. A legújabb, lényegében tekintélyuralmi viszonyokat tükröző Alaptörvény számára a kiindulópont 1944. Emellett a fősodor további kiemelt projektjei: a „kádárizmus” leleplezése, Magyarország második világháborús szerepvállalásának és a trianoni békének az ideológiai revíziója stb. A *leleplező, sérelmi történelemírás* erős hagyománya köszön itt vissza, amelyet a régi, államszocialista történetírás torzításai, politikai elfogultságai csak felerősítettek. E *leleplező* hevület még ma is erős; jól illusztrálja ezt a kiváló történész, Romsics Ignác akadémiai székfoglalója, amely az 1945-ös fordulat következményeivel foglalkozott a történetírás és annak szervezeti átalakítása terén. Miközben 1945-ben a horthysta történetírás szellemtörténeti hagyománya ellen megkezdődött a „marxista támadás”, annak politikai, szervezeti és egzisztenciális háttere nagyon is meghatározott társadalmi-politikai jellemzőkkel bírt. Romsics Ignác azonban nem ebből a nézőpontból közelítette meg 2011 tavaszán a kérdést, hanem tőle szokatlanul prezentista és – mint cselekvő hősei – sérelmi-szubjektivisták szempontokat részesített előnyben. Gyáni Gábor és Romsics Ignác nem teljesen egyformán ítélik meg a szóban forgó fordulat jellegét a magyar történetírás átalakulása szempontjából. (Gyáni Romsiccsal ellentétben nem hoz be a „képbe” vallási vagy származási mozzanatot, mint ahogy annak valójában nem is igen volt szerepe a dolgok alakulásában.) Romsics akadémikus székfoglalójában egyenesen a Moszkvából küldött sztálinisták, a karrieristák és „fiatal zsidó származású történészek” hovatovább bosszúművének

tekinti a régi polgári történetírás lerombolását.⁵² Romsics magyarázata nem tudatosítja, hogy a történetírás átalakítása egy sokkal szélesebb és általánosabb folyamat részeként fogható csak fel, hiszen egyfelől zajlott egy társadalmi formaváltás, amely a történelmi uralkodó osztályok kiseprűzésével járt együtt. Másfelől pedig a jeles történész ennek a folyamatnak a fent jelzett politikai sajtószerűségeit egyszerűen figyelmen kívül hagyta. Ez a történelmi fordulat lényegében a Vörös Hadsereg által végrehajtott és ellenőrzött rendszerváltozásnak „megfelelő” szervezeti-ideológiai következmény volt a magyar történetírás terén.

Bárhogyan is ítéljük meg a magyar történetírás teljesítményét e periódusban, adódott egy elkerülhetetlen feladat, amelyet a szövetséges hatalmak előírtak Magyarország számára is: röviden fogalmazva, a „defaszálás”. Hogy a történetírás szerepe nem lebecsülhető e téren, bizonyos értelemben már abban a tényben is kifejeződött, hogy a Horthy-korszak vezető történésze, Szekfű Gyula lett Magyarország szovjetunióbeli nagykövete. Magyarország háborús szerepe és veresége az említett historikusi feladat jellegét is nagyban meghatározta. A hivatásos történészeket megelőzve, Magyarország „defaszálásában”⁵³ – közismert – önkéntesen, mély meggyőződésből vett részt Bibó István, aki felmérte annak súlyát, hogy a horthysta uralmi elitet a háború idején – a szovjet állampolgárokkal szemben elkövetett rémtettek mellett – történelmi felelősség terheli mintegy egymillió magyar állampolgár haláláért is.⁵⁴ Ám az ideológiai „defaszálást” követő vagy azzal párhuzamosan futó politikai leszámolások elérték a történettudomány területét is. Az új politikai és osztályerőviszonyok kialakulási folyamatában nemcsak a lejáratódott, hiteltelenné vált horthystáktól szabadult meg az új hatalom, hanem a tisztogatások a polgári értelmiségiek egy részének adminisztratív úton való ellehetetlenítését is jelentették, ami – egyébként érthetően – 2011-ben oly mélyen megérintette Romsics Ignácot.

Ha azonban a történész empátiahiánnyal küzd egy korszak megítélésében, empátiáját erősítendő érdemes felidézni egy kommunista propagandabrosúrát a horthysta katonai elit és hadseregének háborús bűneiről, a

⁵² Vö.: Romsics 2011a, 73. Itt természetesen nem arról van szó, hogy Romsics Ignác antiszemita logikára tért volna át, hanem arról az érvelési sajátosságról és módszerről, amelyet Gyáni Gábor már évekkel korábban – okkal és joggal – felrótt neki. Gyáni arra utalt, hogy a magyarországi tanácsköztársaság vezetőségében Romsics által emlegetett jelentős számú zsidó származású funkcionárius szerepe megmagyarázatlan maradt. Gyáni jelezte, hogy ez az „alulinterpretált” álláspont bármiféle, Romsics szándékaival nem azonos következtetések levonására is alkalmas lehet. (Vö.: Gyáni 2003, 46–55)

⁵³ Az antifasiszta hatalmak hivatalosan is náci csatlósnak tekintették Magyarországot. (Pritz 2011, 130)

⁵⁴ Lásd Bibó István klasszikus írását: 1948, 778–877.

holokausztban való részvételéről. A broszúra Háy Gyula nevéhez fűződik. Igaz, Háy író volt, nem történész, de tudni kell, hogy Moszkvában nem sok olyan ember akadt 1943 tavaszán, aki ilyen leleplező könyvecskét össze tudott volna állítani azokról a rémtettekről, amelyeket a magyar hatóságok és a magyar katonák az elfoglalt szovjet területeken elkövettek.⁵⁵ A „magyar rémtettek” vizsgálata és „mediatizálása” a Rákosi-időszaktól kezdve a Kádár-korszakon át napjainkig kívül esett és ma is kívül esik mind a liberális, mind a nacionalista fősodor érdeklődésén. A hivatalos törekvések arra irányulnak, hogy „kifehérsítsék”⁵⁶ a náci Németországgal szövetségben harcoló horthysta megszálló erők történelmi szerepét, amelyről a maga idején még Goebbels is megvetően nyilatkozott. (*The Goebbels Diaries* 1948, 254–255; idézi: Juhász Gyula:1986; Juhász 1994: 107) Ezek a dokumentumok azóta sem láttak napvilágot, mert a Kádár-rendszerben sem volt „aktuális” a „szocialista nemzeti egység megbontása” a történelmi önismeret és önkritika útján.⁵⁷ A régebbi irodalom kifejezésével élve, „a horthysta elit végleges diszkreditálódása 1938 után” oly végzetessé vált, hogy a szövetséges nagyhatalmak hozzájárulásával az új hatalom képviselőit „megbízható antifasisztákból” kívánták verbuválni. Ennek a fordulatnak lett áldozata a magyar polgári történetírás, és maga a polgári-demokratikus intézményrendszer is.

⁵⁵ Háy 1945. Bálint József magyar nyelven is közöl ilyen dokumentumokat (2012).

⁵⁶ A magyar hadseregek szovjet területen viselt dolgairól, rémtetteiről csak Ungváry Krisztián számol be rendszeresen. Írásaiban (pl. 1998, 403–408) azonban ezzel egy időben – furcsának tűnhet, ha valaki nem szokott hozzá a zavaros gondolkodáshoz – mentegeti az emberiség elleni bűncselekményeket elkövetett náci (német és magyar) partizánvadászokat és partizánvadászatot; úgy tesz, mintha a szovjet partizánok – akik a területrablókkal szemben saját házaikat, földjüket, családjukat, országukat védték – üldözésének lehetne bármilyen akceptálható nemzetközi jogi alapja a Wehrmacht részéről, amely szovjet területen soha semmilyen nemzetközi jogot nem tartott tiszteletben a háború első percétől, amikor is hadüzenet nélkül támadta meg a Szovjetuniót. Vö.: Ungváry 2004, 74, 80. Továbbá ismert az is, hogy a Honvédelmi Minisztériumban a miniszter vezetésével (a köztársasági elnök feleségével közösen) – honlapja tanúsága szerint – egyenesen a rablőháborúban résztvevő magyar katonák heroizálása folyik. E jelenséggel szemben egyetlen történész tiltakozásáról sem hallottam.

⁵⁷ Új adalékokkal szolgál magyar nyelven Varga Éva Mária és Vaszilij Hrisztoforov orosz történész forráspublikációja (2011, 187–270). A feltáró munka helyett a történetírás fő vonulata inkább a magyar hadifoglyok létszámának – hazai forrásokon alapuló – megbecsülésével, „igazságszolgáltatással” foglalkozott, egészen hamis számadatokkal szédítve a szenzációra hajló aktív közvéleményt. Ugyanakkor az e témakörben megjelenő, a korábbi, az orosz forrásokat nem ismerő történetírást amortizáló új kutatások, új eredmények úgyszólván visszhangtalanok maradnak. Kiemelkedő munka a témakörben Varga 2009.

A *demokrácia–diktatúra* narratívában elhomályosul tehát az a probléma, hogy a kelet-európai fejlődésben a polgári demokrácia társadalmi felhajtóerői gyengék, a konkrét politikai feltételrendszer pedig még nem is kedvezett neki.

Úgy tűnt, hogy az 1956-os tematika alkalmat ad arra, hogy ha nem is kelet-európai, de magyarországi összefüggésben a polgári demokratikus hagyományok erejét demonstrálhassák a historikusok. Ám mint kiderült, 1956 értelmezése számára is nagyon szűkösnek bizonyul a demokrácia–diktatúra paradigma: nem fér bele mindaz, ami nem tartozik a *polgári demokrácia fejlődésének* tárgykörébe. Gyáni Gábor az 1956-os felkelés társadalomtörténeti összefüggéseiben, társadalmi bázisán gondolkodva, a történelmi alternatívák számbavételekor csak a saját ideológiai premisszáiba illő tendenciákat veszi számba, a többieket kívül rekeszti a „realitásokon”. (Gyáni 2006b, 27–39) A szerző azt a hipotézisét kívánta megalapozni a felkelés 50. évfordulójára készített cikkében, hogy a munkástanácsok szerepe jelentéktelen, lényegében felülről szervezett intézmények voltak, sőt, nem is igazán tartoztak a munkásmozgalom tradicionális irányzatai közé. Más szavakkal, a historikus mindenfajta közvetlen demokráciára épülő közösségi-szocialisztikus útkeresést, így a munkástanács-mozgalmat irrelevánsként és utópisztikusként ír le. A cikk 1956-tal kapcsolatban a viszonylag „egységes forradalmi tábor” koncepciójában fogant, ami – tegyük hozzá – szokatlan a *tudományos* elemzők körében. A cikk érvelésében meglepő elméleti és szakmai tévedések keverednek, amelyek egy ilyen horizontú történész esetében, mint Gyáni Gábor, alighanem a választott ideológiai célkitűzéssel magyarázhatók. 1956-ból ugyanis a mai rendszer „előfutárát” kell megteremtenie a polgári demokrácia „korszerű” elvárásai alapján.

A történész az 1956-os felkelésben egymás szövetségeseiként írja le a baloldali szocialista (valójában jórészt kommunista) csoportosulásokat, a szakmunkásságot és a falu módos gazdáit, mintha egységesen alkotnák a *demokrácia* alapját, „a forradalom bázisát”. A „kik voltak a forradalmárok?” kérdésre adott válaszában három nagyobb társadalmi csoportot nevez meg: „a baloldali, röviden »revizionistáknak« nevezett alkotó értelmiség [...] az egyetemi diákok és végül az ipari, főként a nagyipari munkásság”, de „szembeötlik a parasztság egyes elemeinek forradalmi szerepvállalása is”. Gyáni úgy véli, hogy az előbbi „baloldali” csoportok, a szakmunkásság és a „a falvak véleményformálói”, akik „mindig is elsősorban a gazdag(abb) parasztbirtokos családok soraiból kerültek ki, ami '56-ban is megisméltődött”, közösen képezik a „forradalmi tábor”. (Gyáni 2006b, 29–30) A sztálinista diktatúra ellen tiltakozó „demokratikus kommunisták” és a gazdagabb tulajdonos parasztság „forradalmi szövetségét” egyetlen komoly történeti munka sem támasztja alá. Miként azt sem támasztja alá egyetlen történeti mű sem, hogy a gazdagparasztságot a huszadik századi magyar történelemben egyáltalán a demokrácia bázisaként lehetne meghatározni. Ebből következik egy másik tévedés, hogy

Gyáni Gábor gyakorlatilag negligálja a „szocializmus vs. kapitalizmus” alternatíváját, noha 1956 aktív cselekvőit, irányzatait, létrejövő pártjait nagyon is motiválták ezek az elkötelezettségek. A historikus feltételezésével ellentétben a többpártrendszer iránti elkötelezettség még nem jelentette automatikusan a kapitalista restauráció támogatását. Az 1956-os felkelés kitűnő és elkötelezett történésze, Rainer M. János a kétkötetes Nagy Imre-biográfiájában éppen az ellenkező értelmezésekhez kínál anyagot. Az 1956. október végi kormányülést követően Nagy Imre fogadta „az aznap alakult csepeli munkástanács népes (egyres visszaemlékezések szerint száztagú) delegációját”, amelyen az antikapitalista munkástanácsi képviselők egyebek között „a szabad választások és a semlegesség” mellett tették le a voksukat.⁵⁸ Eközben Gyáni elsiklik egy fontos momentum mellett: egyetlen olyan munkástanácsi dokumentum sem született, amely a tőkés magántulajdon visszaállítását követelte volna, amely a gyárakat, a földeket visszaperelte volna eredeti tulajdonosainak. Ennek pontosan az ellenkezője történt. Hogyan oldja fel a történész ezt a nyilvánvaló ellentmondást? Egyfelől hamis alternatívát állít fel: vagy polgári demokrácia vagy kommunista diktatúra. A valóságban ez nem így merült fel. Gyáni Gábor még azt sem „engedi meg”, hogy maguknak a felkelőknek a gondolatai alapján értékeljük az eseményeket, mert azok nem férnek bele a „demokrácia–diktatúra” leszűkítő fogalmi keretei közé. Figyelmen kívül marad a felkelés relatíve hatalmas memoáriródalma, amely kétségtelenné teszi, hogy a felkelésben résztvevők jelentős része éppenséggel nem „kommunista”, hanem sztálinista diktatúráról beszélt egy demokratikus szocializmus vagy önkormányzó-önigazgató szocializmus nevében.⁵⁹ Egyébként Eörsi László, a témakör jeles kutatója még a szovjetek ellen harcoló fegyveres csoportokon belül is kimutatja az eltérő politikai törekvéseket és világnézeti szembenállásokat. Lásd Eörsi kitűnő könyvét: (2008, pl. 57–59).

A másik – ezzel összefüggő – momentum a munkástanácsok szerepe, amit Gyáni Gábor teljesen félreért a jelzett prezentista ideológiai premissza következtében. E tekintetben érvelését így indítja: „A munkástanácsoknak kivételesen nagy elméleti jelentőséget Hannah

⁵⁸ Rainer 1999, II:307. Nem szólva magáról Nagy Imréről, aki haláláig nem fogadta el a tőkés restauráció gondolatát sem. Lásd erről pl. Nagy 2006, 154–155. De hát említettük már más összefüggésben magát Bibó Istvánt is, aki szintén szocialistaként vett részt az eseményekben, de erre még a következőkben kitérek.

⁵⁹ A felkelésben résztvevő, nem egy közismert fotón szereplő akkori diáklány, Kovács Marika visszaemlékezése éppen a kommunista felkelők tiszta közösségi-önigazgatói szocializmusát húzza alá: Kovács – Fraysse 2006. Lásd még erről Szerdahelyi István, az eseményekben akkor résztvevő értelmiségi visszaemlékezését (2005, 115–116) ugyanebben a szellemben.

Arendt kölcsönzött [...] Kijelentette: az ötvenhatos munkástanácsok, a munkásság forradalmi aktivitásának spontán eredményei a társadalom alulról való megszerveződésének a csíráját és ígérését, a közvetlen demokrácia reményét rejtették magukban [...] Bill Lomax vált Arendt hű követőjévé [...]” (Gyáni 2006b, 36). E gondolatsor diszkreditálásához arra volt szükség, hogy a történész egyszerűen megváltoztassa az események kronológiai egymásutánját, azaz félretegye az események valódi sorrendjét. Ha nem így lenne, fel kellene tételeznem, hogy a történelmet egyszerűen megcsalta emlékezete. Gyáni szerint ugyanis a munkástanács-mozgalom spontaneitása és öngazgatói radikalizmusa inkább csak a fantázia szüleménye, méghozzá annak ellenére állítja ezt – teszem hozzá –, hogy a kelet-európai, így a magyar munkásmozgalomban Oroszországtól Lengyelországon át Magyarorszáig, sőt Németországig, később Jugoszláviáig gazdag történelmi tapasztalat halmozódott fel a munkástanácsok önszerveződése terén, hogy a spanyol tapasztalatokat itt és most ne is említsem. „A forradalmi munkásradikalizmus munkástanácsokban testet öltő spontaneitásának a téziséhez is – írja Gyáni (2006b, 37) – komoly kétségek férnek, hiszen ezeket a szervezeteket fentről, a hatalom oldaláról kezdeményezték: közvetlenül a kommunista párt és a neki engedelmesskedő SZOT állt életre hívásuk mögött. Nem térve ki az eseménytörténet részleteinek az ecsetelésére, csupán megemlíjtük az október 26-ai, a november 16-ai, illetve 22-ei rendelkezéseket, amelyek a munkástanácsok felállításáról intézkedtek.”

A „felülről létrehozott” munkástanácsok Gyáni-féle eszméje, amely a munkás-öngazgatás szerveit a hatalom eszközeiként tételezi fel, mint amelyek funkcióik szerint a termelés beindítására és a sztrájkok elkerülésére alakultak felső párt- vagy szakszervezeti intencióra – mint fentebb már aláhúztam – elemi tényeknek mond ellent. S bár Gyáni két fiatal kollégára hivatkozik tézise bizonyítása céljából, ám nincsen az a szakember, aki tagadná, hogy az első munkástanácsokat még október 23-a előtt hozták létre a munkások Miskolcon. Olyan ismert társadalomtörténész és a témában igen jártas szerző, mint Kemény István sok évvel ezelőtt – mintha csak Gyáni Gábor modern hipotézisével vitázna – Bill Lomaxszal készített híres dokumentumkötetük előszavában így vélekedett: „A magyar forradalom egész története során döntő szerepet játszottak a munkástanácsok. Ilyen tanácsok alakításának gondolata már hónapokkal a forradalom előtt fölmerült, és szinte magától értetődő volt, hogy az október 23-i tüntetés előestéjén az ellenzéki értelmiségieket tömörítő Petőfi Kör követelései közé sorolta: munkás-öngazgatást az üzemekben! Az első munkástanács néhány órával korábban, október 22-én alakult meg a diósgyőri MÁVAG-ban. Október 26-án az ország legtöbb gyára már a munkástanácsok kezében volt, és megalakulásukkal párhuzamosan magasabb egységekké kezdtek szerveződni. Miskolcon, az ország második legnagyobb ipari városában 25-én, Győrben, a har-

madik legnagyobb ipari városban 26-án jött létre a város gyárait összefogó városi munkástanács; ugyanezekben a napokban szerveződtek a megyei munkástanácsok; végül Budapesten október 31-én összeült a munkástanácsok parlamentje, amelyen már az alakuló parasztszövetség is képviseltette magát.”⁶⁰

Október 26-án tehát, amikor a párt vezetőségének és a SZOT-nak Gyáni Gábor által is említett, jól ismert felhívása megjelent, az üzemek és gyárak már alapjában a munkástanácsok ellenőrzése alatt álltak. De nézzük csak meg az október 26-i dokumentumot közelebbről is! A dolgok éppen fordítva történtek, mint ahogyan Gyáni Gábor beállítja. Valójában a párt és a szakszervezetek vezetősége a már létrejött munkástanácsok támogatásával arra törekedett, hogy ne szakadjon el a munkásság legaktívabb csoportjaitól, akik között igen sok volt a párttag; a párt és szakszervezet vezetői el akarták kerülni, hogy túl lépjen rajtuk az idő. Eleinte, mint közismert, Kádár (nem szólva Nagy Imréről) e mozgalmi fejleményekre is utalva forradalomnak minősítette az eseményeket. Másfelől sok kommunista és szakszervezeti ember mélyen egyet is érthetett (talán még a vezető rétegekben is) a munkástanácsi mozgalom követeléseivel, amelyek visszatérést jeleztek a demokrácia és a szocializmus egy korábbi értelmezéséhez (amelyeknek a forrásai mindenekelőtt valahol a magyar és az orosz munkás- és paraszttanácsok mozgalmában gyökereztek, bár a jugoszláv hatás sem zárható ki). Érdemes a dokumentumot idézni: „A Magyar Dolgozók Pártja központi vezetőségének ma közzétett nyilatkozatából: a Központi Vezetőség helyesnek tartja az üzemi munkástanácsok megválasztását a szakszervezeti szervek közreműködésével. Mint ismeretes, a SZOT elnöksége ezzel kapcsolatban határozatot hozott. A SZOT elnöksége javasolja a munkásoknak és alkalmazottnak, hogy a gyárakban, az üzemekben, a bányákban, minden helyen kezdjék meg a munkásigazgatás megalakítását, válasszák meg a munkástanácsokat [...] 2.) A munkástanács feladatai: a munkástanács dönt minden, a munkahely termelésével, igazgatásával, gazdálkodásával kapcsolatos kérdésekről [...]” Kossuth Rádió, október 26. (*Magyar munkástanácsok...* 1986, 16) A munkástanácsok alapvető dokumentumait munkások vagy mérnökök írták az üzemekben és a gyárakban, hiszen a dokumentumok nemcsak a munkás-önszerveződés követeléseit fogalmazták meg, de a párt gyámkodását is elutasították a munkásdemokrácia és a közvetlen

⁶⁰ *Magyar munkástanácsok...* 1986, Kemény István: Előszó 5. Hogy a munkástanácsokat felülről hozták volna létre, a ma már liberálisabb „szelfidült” történész, a témakör kiváló ismerője, Ständeisky Éva sem állítja 2011 októberében egy ünnepi megemlékezés alkalmából a Tudományos Akadémián tartott előadásában (2011), noha valamely okból az öngazgatói történelmi hagyományok rendkívüli gazdagságát ő is negligálja.

demokrácia nevében, hacsak azt is nem felülről diktálták. (?!?) Gyáni Gábor túlságosan közel hozta a hivatalos szocializmus és a munkás-önigazgatás szocializmusát mind az elmélet, mind pedig a praxis síkján azért, hogy egymást „diszkreditálják”.

De a sok visszaemlékezőn kívül, beleértve magát Nagy Imrét is, a munkástanács-mozgalom önállóságát számos más „független tanú” is megerősíti. Olyan fontos történelmi szereplőnek, mint Bibó István államminiszternek az utolsó rölapja, amelyen 1956. november 9-i dátum szerepel, e kérdés eldöntéséhez is fontos adalék. Itt nemcsak Bibó saját koncepciója az érdekes, bár természetesen az is: hiszen cáfolja azt a tévhitet, hogy a munkástanácsok (párt)hatalmi kreatúrák volnának. Bibó mint a Nagy-kormány államminisztere koncepciójának alapvonalait a következő elképzelések alkották: *vegyes gazdaság a szocializmus túlsúlyával, a közvetlen demokrácia elemeivel*. Érdemes hosszabban is idézni az említett dokumentumot:

„c.) Magyarország társadalmi formája a kizsákmányolás tilalmán alapuló társadalmi rend (szocializmus), ami közelebről jelenti:

- aa) az 1945-ös földreform fenntartását [...];
- bb) a bányák, a bankok és a nehézipar államosításának fenntartását;
- cc) a meglévő gyáraknak munkásigazgatáson, munkásrészvényeken vagy nyereségrészesedésen alapuló közösségi tulajdonát;
- dd) az egyéni és szövetkezeti szabadvállalkozás teljes lehetőségét, a kizsákmányolás tilalma által megszabott biztosítékokkal;
- ee) a magántulajdon szabadságát a kizsákmányolás tilalma által megszabott keretek között;
- ff) teljesen kiépített munkásvédelmet és a munkásszervezkedési szabadság teljességét;
- gg) általános társadalombiztosítást [...]” (*Magyar munkástanácsok...* 1986, 132)

Nem az a probléma, hogy a plebejus demokrácia eme követeléseit és a parlamentarizmus összeegyeztetése nem férnek össze Gyáni Gábor demokrácia-paradigmájával. Hanem mint történetírói probléma, itt a történelmi valóság átrajzolásának igénye merül föl. Gyáni Gábor érzékeli: a lomaxi érvelés és koncepció (Lomax 1989) továbbra is súlyos és jelentős intellektuális akadály abban a tekintetben, hogy az 1956-os felkelést a polgári demokratikus paradigmába besöpörjék. Úgy tűnik, hogy Gyáni az 1956-os események analízisében Lomaxszel ellentétben bagatellizálja a horthysta politikai erők jelenlétét és Mindszenty szerepét, mintha elfelejtené, hogy csak tizenegy évvel vagyunk 1945 után. Félreértés ne essék, ismétlem, kritikám itt elsősorban arra vonatkozik, hogy a történész negligálja, egyszerűen kiiktatja a történelmi valóságból az ő

paradigmájába nem tartozó nézőpontokat, eseményeket, mozgalmakat, eszményeket, törekvéseket.⁶¹

Gyáni Gábor 1968 „világforradalmával” kapcsolatos narratívája lényegében folytatja az 1956-os tematika során már megfigyelt történelmi és teoretikusi teljesítményt. Az az őszinte törekvés hatja át elméleti vizsgálódásait e tárgyban is, hogy beillesse, integrálja az eseményeket a polgári társadalom, egy romantikusan felfogott piacgazdaság fejlődésének apológiájába és kizárja a polgári „realitásokkal” szembeni fejlődési utakat, útkereséseket. (Gyáni 2008b, 29–34) Ily módon 1968 emblematikus antikapitalista figuráit nem forradalmi teljesítményük, hanem egy jó részüknek az establishmentbe való későbbi visszatagozódása minősítidicséri: „A valamikori lázadók – írja Gyáni (2008b, 33–34) –, miközben fokozatosan maguk váltak szellemi establishmentté, úgy éltették tovább hatvannyolc eredeti gondolati anyagát, hogy kanonikus közbeszéd lett később belőle.” Arról nem esik szó, hogy ez a „kanonikus közbeszéd” többféle formában élt tovább: a rendszerellenes mozgalmakban, mindenekelőtt persze az akkori és 1968-as egész *rendszerellenes* marxista és anarchista diskurzusban. Ez azonban Gyáni Gábornál valamiképpen kikerül a komolyan veendő szellemi kihívások közül, vagy a polgári társadalmat éltető kulturális teremtménnyé szelődül.

Gyáni ugyanakkor ezzel kapcsolatosan nagyon helyesen hangsúlyozza, hogy a történetírás bizonyos irányzatai maguk is csüngtek az 1968-ból kisarjadt *posztmodern* emlőin. A társadalomtörténet, a „kulturális paradigma” későbbi előretörése, bár előrelépés volt ez a konzervatív hagyományokkal, a „politikátörténeti uralommal” szemben, ám a kelet-európai rendszerek, az államszocialista rendszer „kiürülésével” egyre inkább maga a posztmodern került be a marxizmus, a baloldal helyébe, mint a „jó” tőkerrendszer, a „piacgazdaság”, a „pluralizmus”, a „demokrácia” zászlóvivője. Gyáni Gábor felfogásában 1968 igazi örökösei azok, akik 1989-ben a polgári restauráció liberális megszemélyesítői voltak. Ez azonban igen egyoldalú és leszűkítő interpretációja mindannak,

⁶¹ Gyáni őszintén fogalmaz: „Szakítva a szokványos (marxista – K. T.) megközelítéssel, amely osztályalapon igyekszik definiálni valamely társadalmiak tekintett felfordulás társadalmi jelentését (és ennek megfelelően polgári vagy proletárforradalomról beszél), arra igyekeztem rávilágítani, hogy mennyire szerteágazóak voltak a forradalomban »érdekelte« társadalmi csoportok [...]” Gyáni érvelésében a „sokféleség” és az osztályszempont szembeállítás a társadalmi „felfordulás” elemzésében egyáltalán nincsen alátámasztva. Számára a marxizmus szó eleve a „séma”, a „klisé” és más hasonló pejoratív csengésű szavak kíséretében szerepel, mintha valamiféle permanens ideológiai harcot folytatna a saját értelmezésű marxizmus ellen. E szempontból különösen meglepő indulatos harca Bill Lomax marxizmusával. Vö. Gyáni 2006b, 38. A munkásság szerepéről egy új és friss szellemű elemzés Sipos 2006.

ami 1968-ban történt.⁶² Nemcsak arról van szó, hogy a történész megfedkezett 1968 eredeti antikapitalista üzeneteiről, még csak nem is az a fő probléma, hogy az eseményeket, folyamatokat belefésüli egy problémátlan, új kelet-európai legitimációs ideológiába, hanem az, hogy megint a tárgyyszerűség sérül. Miközben az események hazai következményeit tárgyyszerűen alátámasztja saját személyes debreceni egyetemi élményeivel (mondhatom – élményeinkkel), megfedkezik a párizsi, az amerikai diákmozgalmak antikapitalista kihívásáról, nem említi meg – szimbolikus értelemben mondom –, az *Eper és vér*, a *Hair* világát, a rendőri brutalitásokat és diákok legyilkolását, a Berkeley-t, San Franciscót és az alternatív hippikultúrát. Eközben – helyesen – általában drámai színekkel ecseteli az államszocializmus „embertelen világát”, különösen a Varsói Szerződés csapatainak 1968. augusztusi bevonulását Prágába, amely hiteles adatok szerint – az egész évet figyelembe véve az összes balesetes elhalálózással együtt – száz körüli halálos áldozattal járt. (The Institute...) Történeti-módszertani szempontból elsöre talán nem tűnik oly fontosnak, mégis a leginkább meglepő talán az egészben az, hogy említés nélkül marad az USA délkelet-ázsiai imperialista kalandja, amelynek következtében mintegy négymillió ember pusztult el, és mérhetetlen sok háborús és emberiség elleni bűncselekmény történt. De nem esik szó arról sem, hogy az USA politikai osztálya segítette a Pinochet-rendszert hatalomra Chilében a törvényes kormány és elnök fizikai likvidálásával. Nincs szó az új neoliberalis világrend más szépséges vívmányairól: Kelet-Timor diktatúrájáról, Szaúd-Arábia és más diktatúrák amerikai támogatásáról, pénzeléséről az 1960-70-es években, hogy a későbbi évtizedekkel most ne is foglalkozzunk. Noha Gyáni Gábor koncepciójából – saját állítása szerint „nem híve a fejlődéselméleteknek” – elvben hiányzik a *fejlődés* fogalma, mégis az Európa- vagy Nyugat-centrikus gondolkodásmód jegyében a Nyugat „sikereinek” ismét csak affirmatív vázlatát nyújtja, miközben figyelmen kívül hagyja annak említett „árát” és következményeit a félperiféria és a periféria zónáira, ahol a világ lakosságának döntő többsége él. (Gyáni 2008b, 32–33)

A történeti tisztánlátás feltételezi, hogy a történész egy eseménysor egészét igyekezzen megragadni. Gyáni értelmezésében 1968 nem vereséget szenvedett, hanem hovatovább diadalmaskodott. Persze igaza van Gyáni Gábornak abban, hogy a forradalmas 1968 emberjogi, feminista, kisebbségi szabadságeszményei túléltek a neoliberalis-neokonzervatív „ellenforradalmat”, amennyiben maga a neoliberalizmus látott neki az állam szerepét csökkenteni akaró, eredendően forradalmi feladatnak. Csakhogy homályban maradt a lényeg. Nem 1968 „államkritikája” való-

⁶² Helyszűke miatt az 1968-as események és folyamatok egy másik hazai értelmezésre hivatkozom, amely egy cikkgyűjteményben öltött formát: *1968 – Kelet-Európa... 2008.*

sult meg a társadalmi-civil önkormányzás értelmében, hanem „csupán” az állam jóléti és gazdasági funkcióit érte támadás, méghozzá (ma már fájdalmasan jól látjuk) sikeres támadás, amennyiben a tőke képes volt privatizálni – állama segítségével – sokféle közösségi-szociális funkciót, ellátást, végbement a tőkerendszert korlátozó jóléti állam szinte teljes deregulációja, megnövelve az egyenlőtlenségeket helyi és világméreteken. 1968 a világrendszer tagadhatatlan rengése volt ugyan, de persze nem volt „világforradalom”, ahogyan például R. V. Daniels ismert művének (*World Revolution*) címében állította. De kétségtelen, hogy 1968 folyamán sokfelé léptek fel rendszerellenes, antikapitalista mozgalmak, csoportok, amelyek az állam és a tőke diktálta hierarchia, a tekintélyuralom, a fogyasztói társadalom reklámkultúrája, az életmód, a „szükségletek diktatúrája” ellen lázadtak fel az „autonóm közösségiség” jegyében,⁶³ aminek elméleti hozadéka igen gazdag Marcusétól Guy Debordig. Persze, ezek az események csak egy rendszerkritikai szempontrendszer értelmében fontos tapasztalatok az emberiség történetében,⁶⁴ míg – el kell ismerni – másféle szempontrendszerben ez irreleváns, érdektelen, súlytalan, sőt kiiktatandó tapasztalatnak tűnhet: az elmaradottak egyszerűen utolérnek végre az elől haladókat és akkor bekövetkezik, no nem a kommunizmus, hanem, úgy mondják, a „történelem vége”.

2.2. 1989 – Utolérés vagy lemaradás?

Nem történészek találták ki, hogy Kelet-Európa a *félperifériáról* utolérheti a vezető nyugati *centrumországokat*. Régi, XIX. századi gondolat ez, amely egyfelől a kelet-európai nemzeti újjászületési mozgalmak, másfelől a hagyományos (feudális) társadalom átalakítását követelő reformmozgalmak ideológusaitól, vezetőitől, majd később hatalmi politikusaitól vagy egyszerűen a régió vezető politikusaitól ered. (Vö.: Niederhauser 1977) Sztálin vált a legismertebb „utolérővé” a XX. században, aki 1931 februárjában az ipari funkcionáriusok I. össz-szövetségi konferenciáján kiadta a híres jelszót: utolérni és elhagyni („dogonyaty i peregonyaty”). A modernizálás annyi, mint a Nyugatot utolérni lényegében saját munkamegosztási szerkezetével és technikai-technológiai eszközeivel. (Sztálin 1951, 13:41–42) Itt jegyezném meg, hogy az *utolérés*, *felzárkózás*, *követés*, *modernizálás* mind ugyanazon jelenségcsoport különféle megközelítései, amelyek a Nyugat eszközrendszerének, módszereinek, „civilizációjának” valamiféle átvételét vagy annak lehetőségét reflektálták. Idővel még kiindulópontjaik is sokban közeledtek egymáshoz, ami

⁶³ Lásd erről némileg részletesebben: Krausz 2008b, 9–18.

⁶⁴ 1968 rendszerellenes tapasztalatainak összefoglalásáról lásd: Wallerstein 2002.

expressis verbis az 1970-es évektől immár az „enyhülés” jegyében az ún. konvergencia-elméletben fogalmazódott meg: lehetséges a nyugati kapitalizmus és a keleti szocializmus, „a két világrendszer” békés egyesülése, vagyis mindkét rendszer előnyös vonásainak egyesítése. Ezek az ideológiai szintű törekvések át- meg áthatották a társadalomtudományos vizsgálódásokat is évtizedeken keresztül.

Az *utolérést* az angol nyelvű historiográfiában és elméleti irodalomban a *catching up* kifejezéssel írják le, amely magában rejt, mint önmaga ellentétét, a világrendszerrel való (forradalmi) *lekapcsolódás* (delinking) fogalmát. (Zimmermann 1998, 40–69) Ebben a formában ez a terminológia a világrendszer-elmélet terméke; az *utolérés* abban az értelemben, hogy Oroszország vagy Kelet-Európa, sőt bármely más „elmaradott” állam a „gyarmatosító Nyugat” mint *tőkerendszer* szintjére emelkedjen – elkerülhetetlen jövőként –, valójában már Marxnál felbukkant, amennyiben úgy vélte: „Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnak csak jövő képét mutatja.” (Marx 1975, I:13) Lenin az egyenlőtlen fejlődés „törvényének” ismeretében a forradalom nemzetközi elszigetelődése nyomán meggyőződéssel hangsúlyozta: szükség lesz a polgári civilizáció és kultúra meghatározott elemeinek elsajátítására, mert nélkülük nem állítható fel alternatíva a tőkés rendszerrel szemben. Ezt az ellentmondást oldotta fel vagy „zártá rövide” a sztálini fejlődés a maga jól ismert történelmi „egyoldalúságaival”, az államszocializmus mint rendszer meghonosításával. Nyilvánvaló, a sztálini értelmezés eltért mind Marx, mind Lenin értelmezésétől, amennyiben ők magát a problémát nem egyszerű gazdasági-technikai kérdésként, hanem a társadalmi forma összefüggésében ragadták meg, vagyis a tőke világrendszeré válásának folyamatába ágyazták.⁶⁵

A hazai államszocialista történetírásban is hamar megjelent az *elmaradottság* → *modernizálás* → *utolérés* mint politikai célkitűzés és mint vizsgálendő történelmi probléma. A Kádár-korszakban a történetírásban a kapitalizmus eredetével foglalkozván, egyre erőteljesebben rajzolódott ki, hogy a „szocializmus utolérő képessége” feltételezi az utolérés korábbi formáinak kutatását is. Maga Ránki György professzor szerfelett szkeptikus volt az utolérő ideológiákat illetően. Sohasem hódolt, példaként említem, az olyan romantikus elgondolásoknak, mint amilyeneket az idős Hanák Péter fogalmazott meg a „nemzeti”, „agrárkereskedő” kapitalizmus „modellalkotó” képességéről. Ránki érzekelte: a modern kapitalizmus fejlődése a félperiférián (is) egyenlőtlenséget, kiszolgáltatottságot, erőszakos függést, kizsákmányolást jelent, de a félperiféria „nemzeti kapitalizmusai” végső soron nem jelentenek progresszív alternatívát.

⁶⁵ E kérdés történelmi háttérével részletesebben foglalkoztam a szocializmus mint gyakorlati és elméleti probléma összefüggésében: Krausz 2008a, főleg 431–458.

Ezt boncolgatva húzta alá Ránki a már idézett helyen a tőkés világrendszer hierarchisztikus természetét. Így fogalmazott: „A Nyugat számára a helyzet kedvezőbb volt, s így saját akarata szerint befolyásolhatta akár a piac-, akár a tőkekapcsolatokat. Ennek megfelelően politikai és katonai erőszak nélkül is képes volt bizonyos értelemben rákényszeríteni akaratát a másik területre. Az imperializmus gazdasági, katonai és politikai erőszakot is alkalmazhatott. Másrészt az egész tőkés világ gazdaság adott egy lökést is, hiszen Nyugatról olyan technika, társadalmi és intézményrendszer jött be, amely kétségtelenül megváltoztatta és elősegítette, hogy Kelet-Európa fejlődése is felgyorsuljon. Persze a világ gazdaságot a fejlett nyugati országok határozták meg, s ebből következett, hogy a fejletlen országokat sok vonatkozásban ez gátolta a fejlődésben, amikor adaptálódni, felzárkózni próbáltak [...] A felzárkózásért állandó küzdelem folyt, s Kelet-Európának ez nagyon-nagyon nem sikerült, vagy csak részben sikerült.” (A kelet-európai... 1986, 511–512)

Persze az *utolérés* problematikáját (is) 1989 afirmatív ideológiaként újrafogalmazta, hiszen a *demokrácia–diktatúra, államgazdaság–piacgazdaság* dichotómiájában az *utolérés* csak most vált, úgymond, igazi lehetőséggé, mivel „most végre” létrejönnek a „Nyugat *utolérésének*”, a „kelet-európai felzárkózásnak”, a világ gazdasági integrációnak megfelelő intézményi és strukturális feltételek. Ám 20 év elteltével e paradigma, e magyarázó elmélet alól a történelem a szó szoros értelmében kihúzta a talajt. De ez a fejlemény nem Gyáni Gábor vagy nem Berend T. Iván, vagy bármely más történészünk személyes elemzésének problémája. Nem véletlen, hogy a kelet-európai „rendszeráltó” értelmiségiek, mint a lengyel Michnik vagy a magyar Kis János nem is reflektálnak arra a nyilvánvaló tényre, hogy 1989 után nem csökkent a gazdasági-fejlettségi különbség a centrum és a kelet-európai félperiféria között, hanem inkább növekedett. Elég, ha arra gondolunk, hogy kisebb termelési kapacitás mellett sokkal egyenlőtlenebb elosztási viszonyok vertek gyökeret e régióban, mint az államszocializmus idején. A „kommunista diktatúrában” a szociális-jóléti és kulturális (sport, egészségügy) javakhoz sokkal szélesebb társadalmi csoportok fértek hozzá, mint az 1989-et követő rendszerben. Szalai Erzsébet, a régi ellenzék egyik fontos alakja egyenesen arról értekezett (2009, 205) nem is olyan régen, hogy a rendszerváltás az eredeti törekvések, a pártok által meghirdetett szociális és gazdasági célkitűzések tükrében megbukott, és – teszem hozzá – az adott globális térben e „bukás” be volt kódolva a történelmi viszonyokba.

Aki akarta, 1989-ben is láthatta, hogy a *gazdasági utolérés* nem több pusztán demokratikus szemfényvesztésnél. De ma már nincsenek evidenciák. A korrek történelem, még ha az *utolérés* paradigmában is gondolkodik, utólag kénytelen konstatálni a tényeket a történetírás eszközeivel is, hiszen ez az alapja a tudományos verifikálhatóságnak. Érdemes a problémát konkretizálni. Berend T. Iván, aki *Terelőúton* című könyvében 1999-ben szintén a kelet-európai „felzárkózás” teorémájának keretei

között vizsgálódik, arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy „a súlyos visszaesés minden korábnál szélesebbre nyitotta a Nyugat és Kelet közötti fejlettségi különbség ollóját – 1:3 helyett 1:4-re, sőt a tengerentúli fejlett gazdaságokhoz képest 1:5-re”. (1999, 364) Más kérdés, hogy Berend T. Iván, aki már a régi rendszeren belül is az új rendszer egyik formálója volt, hűséges marad 1989-es önmagához, és – paradox módon – a könyve által cáfolt felzárkózás-elmélethez tér vissza, amikor ismét beveti a régi reményt (jobb híján!?) az utolérés ígézetében. A régi latin közmondással mondhatnánk: *a remény hal meg utoljára*. Ám mit mondana ma, amikor az újabb tíz esztendő is reményvesztettséget sugall, hiszen a felzárkózás e periódusban sem volt több pusztá szemfényvesztésnél? Wiener György – még nem publikált – számításai szerint Magyarországon az utóbbi 140 évben az utolsó húsz év produkálta a leglassabb gazdasági növekedést, átlagban 1,1%-ot, és ez rosszabb még a Horthy-korszakénál is.⁶⁶ A tudomány e *remény* feladását követeli, a személyes öngazolás vagy érdek pedig e *remény* fenntartását... Ebből a szempontból érdekes, hogy Mészáros István „a tőke strukturális válságáról” értekezve már az 1980-as évek végétől egy gazdasági jellegű világválság kibontakozását is előre jelezte, amikor még azok az elméletek voltak divatban, amelyek „a tudatos válságkezelésről”, a válság megelőzéséről, sőt egyenesen „kiküszöböléséről” szóltak. (Mészáros 1995b, 952–963)

Valójában egy másik látásmódból, amelyet *rendszerkritikainak* vagy *marxistának* neveztünk, más, kontúrosabb, élesebb, tisztább kép kerekedett ki. Nem egy szerző hangsúlyozta már itthon és külföldön egyaránt, hogy az államszocialista rendszer „1989-es összeomlása után – írja például egy angol szerzőpáros – szerte a világon megindult a kelet-európai gazdaság 1945 előtti potenciáljának a korábnál optimistább elemzése és a múlt újraértékelése. Sokan állították ekkor, hogy térségünk országai 1945 előtt már jelentősen előrehaladtak a modern gazdasági fejlődés útján, és a második világháború után bevezetett rendszer akasztotta meg ezt az ígéretes folyamatot. Ennek a történelmi revizionizmusnak az volt a célja, hogy a piaci reformok útjára lépő országokban igazolja az új rendszer fényes kilátásait. Ezek a remények azonban sehol sem váltak valóra.” (Haynes – Husan 1999, 54) Mi pedig még jól emlékezünk, hogy a politikai propaganda a rádióban, a tévében, az újságokban csak úgy ontotta az eufórikus jóslatokat valamely nyugati modellország (Ausztria, Svájc, Japán, Finnország stb. a leggyakoribb „mintaállam”) néhány éven belüli utoléréséről. A komoly gazdaságtörténeti és elméleti elemzések fényében kiderül, hogy mára maga az egész utolérésre épülő gondolkodásmód bukott el, nemcsak a sztálini, hanem polgári liberális és konzervatív nacionalista variánsai is. Ha tehát a ma szempontjából nézzük, és hosszabb, évszázados szakaszban és nemzetközi trendekben gondolko-

⁶⁶ Wiener György szóbeli közlését ezúton is köszönöm.

dunk, egyértelművé válik, hogy a kelet-európai és a nyugat-európai régió közötti fejlettségi különbség (a GDP, a gazdasági növekedés stb. adatai alapján) végső soron nem csökkent. Bár kétségtelenül voltak rövidebb-hosszabb „felzárkózási” periódusok, de azok „nem rendelkeztek stabilabb történelmi alappal”. Az elmúlt száz évben a leginkább felívelő szakasz, amikor nemcsak gazdasági, hanem szociális értelemben is jelentős felzárkózási potenciál halmozódott fel Kelet-Európában, az 1950-60-as évek voltak (nem szólva most a sztálini *utolérő fejlődés*ről, amelynek ismerjük az „árát”).⁶⁷ Az *utolérés*, a *felzárkózás* valósága és ábrándja, mítosza, egyszóval ideológiája – eltérő korokban, eltérő módon – mindig rendszerfenntartó funkcióba került a magyar reformkortól Sztálinig, Sztálintól a mai neoliberális és nacionalista politikai elitig.⁶⁸

Az idézett brit történészek helyesen látják, hogy a XIX. századi piaci elméletek elbuktak az első világháború küszöbén és magában a háború vérözönében, az *utolérés* új illúziói az állam gazdasági szerepéhez fűződtek. A rendszerváltás eufóriájában sokan lemondtak a világrendszer-szemléletről és magát az „*utolérést*”, a „Nyugathoz való felzárkózást” hallatlan naivitással, hovatovább magának a Nyugatnak az érdekeként tüntették fel. Lásd erről Krausz (1989, 14); Krausz (1990, 4–23). Pedig az *utolérés*, a *felzárkózás* kérdésében a történetírás már régóta megbízható adatokkal rendelkezik.⁶⁹

Persze az *utolérés* az új uralkodó osztályok szempontjából nem is olyan tudománytalan felvetés. Ha megmaradunk az osztálypozíciónál, amelyet nem abszolutizálnék, vigyázva arra, hogy bele ne essek a Gyáni Gábor által jelzett csapdába, akkor két dolog derül ki. Alulról, a társadalom nézőpontjából szemlélve a történelmet, az *utolérés* a mindennapi tapasztalatok alapján nyilvánvalóan nem ment végbe, felülről nézve azonban más kép bontakozik ki. Ugyanis a kelet-európai rendszerváltás „elsődleges haszonélvezője az újbурzsoázia, amelynek felső része oligarchikus gazdagsághoz jutott, továbbá a gazdasági-pénzügyi technokrácia, amely státuszpozíciói és jövedelmi szintje révén a multinacionális tőke működtetésében jelentős szerepet vállal. Azonban a világgazdaság hierarchikus szerkezetében változatlanul a félperiféria pozíciójában maradtunk. Csak nagyon kedvező objektív és szubjektív

⁶⁷ E koncepció elméleti és gazdaságtörténeti megalapozásához lásd egyebek között: Arrighi 1991; Aldcroft – Moreland 1995; Ambramovitz 1986, 385–406; Bairoch 1976, 273–340; Haynes – Husan 1998, 609–646; Wheatcroft – Davies – Cooper 1986.

⁶⁸ A probléma történeti gyökerei megjelentek már az 1920-as években. Erről érdekes kis kötet, amely többek között Jevgenyij Preobrazsenszkij kapcsán az „*utolérő fejlődés*” eredetéről elmélkedik: *Tyeorija*... 2011.

⁶⁹ Az említetteken kívül lásd még például: Bairoch 1976; Berend – Ránki 1974, 475; Good 1994; Wheatcroft – Davies – Cooper 1986.

körülmények együttesének fennállása esetén lehetséges a centrumhoz történő felzárkózás, mint amilyen Észak-Olaszorszáig vagy Japáné volt.⁷⁰ Ezek a folyamatot menedzselő társadalmi csoportok nemcsak egyszerűen „utolérnek”, hanem be is tagozódnak a globális gazdasági és politikai struktúrákon keresztül a szupranacionális uralkodó elitcsoportok közéjébe, ezt nevezhetjük *szelektív utolérésnek*.

A történeti elemzés tükrében egyértelmű, hogy a XIX. században nemigen csökkent, sőt, az első hetven évben inkább erőteljesen növekedett a különbség az iparosodó Nyugat-Európa és Kelet-Európa (benne Magyarország) között. A felgyorsult iparosodás időszakában az első világháború előtt a lépéskülönbség ugyan valamelyest csökkent, de *utolérésről* beszélni még az ábrándozás szintjén sem lehet. Gerschenkron 1960-as évekbeli kutatásai (például Gerschenkron 1968) is azt támasztották alá, hogy minél elmaradottabb egy ország, annál kevésbé alkalmasak a felzárkózásra a szabadpiac által kínált eszközök, lehetőségek; más kutatók is az állam szerepét domborították ki a felzárkózásban. Az idézett angol szerzőpáros így összegezte e fejlődési szakasz alapvető tapasztalatát: „A kelet-európai problémák egyik lényegi oka az, hogy a piac által szabályozott fejlődésnek nem sikerült ezt a régiót közelebb hoznia a fejlett nyugati országokhoz. Ezért az állam Oroszországban, illetve Kelet-Európa egészében is a kezdetektől fogva megpróbálta a fejlődést elősegíteni, és ellensúlyozni a piac gyengeségeit [...] Ha az 1913 és 1928/1929 közötti éveket egészében tekintjük, szinte minden más európai gazdaság jobb teljesítményt mutat, mint a Szovjetunió, az USA-ban pedig az egy főre jutó termelés ebben a periódusban 55%-kal nőtt. Oroszország tehát a NEP-korszak végére relatíve még veszített is 1913-as teljesítményéből. Másodsor, nemzetközileg meggyengítették helyzetét a világ más tájain kifejlődött versengő iparosítási stratégiák és a mezőgazdasági fölösleg mennyiségének növekedése, melyek mind megkérdőjelezték az orosz gazdaság túlélési esélyeit és képességeit a szabad piacon. Harmadszor, ha nem a termelés mennyiségi mutatóit vesszük figyelembe, hanem a termelékenység összevetett szintjeit vizsgáljuk, akkor a szovjet gazdaság gyengesége még egyértelműbbnek látszik, mivel – mint Wheatcroft írja – »a szovjet ipart a nyugati iparral szemben technikai elmaradottság jellemezte, mely sokkal súlyosabb volt, mint 1914-ben, és a tények azt mutatják, hogy például a szerszámgépiparban még az 1920-as évek végén sem csökkent az elmaradás.« (Haynes – Husan 1999, 65 és 69; valamint Wheatcroft et al. 1986, 270–271) Ha a szerzőpáros el is tekintett itt annak figyelembevételétől, hogy Oroszország számára az I. világháború, majd a polgárháború szinte a teljes pusztulással, súlyos gazdasági visszaeséssel járt, míg az USA a háborúból gyakorlatilag csak hasznot húzott, az alapvető állításuk helytálló. Az állami beavatkozás a

⁷⁰ Lásd e probléma elméleti háttéréről Szigeti 2011b, 198–214.

piaci eszközrendszerénél a gazdaság gyorsabb növekedését tette lehetővé hosszú évtizedeken keresztül.

Az igazság az, hogy később Kelet-Európában – egy újabb világégést követően – csak a sztálini(sta) állam, az államszocializmus mint rendszer volt képes arra, hogy tartós „felzárkózási”, „utolérési” pályára állítsa a kelet-európai országokat, ami az 1970-es évek közepéig tartott, majd ismét kiszélesedett a szakadék. Nyilvánvaló, hogy az egységes állami akarat, a konkuráló nacionalizmusok megfékezése mind szerepet játszott, ám végső soron a neoliberais világ gazdasági rendszer globális átalakulása a kimerülő, az eredeti közösségi célokat nem realizáló, a Nyugattal versengő államszocializmus „lerobbanásának” egyik alapvető okává vált.⁷¹ Így a növekedésnek mind a liberális, mind a sztálinista fetiszizálása lezárja a történelmi fejlődés más lehetőségeit. G. Arrighi például Kelet-Európa teljesítményének jelentőségét, és ha úgy tetszik *pozitívumát* Latin-Amerika fejlődésével egybevetve fogalmazta meg, jelezve egyúttal, hogy a neoliberais fordulat meghatározott értelemben minden félperifériát a „helyére tett”, megszabadítva ezeket a tervgazdaság és a világpiacról való leválás kihívásától. (Arrighi 1990, [magyarul 1992, 55])

A történelmi tapasztalat már régen megmutatta, hogy a kelet-európai rendszerváltás, a „szabad piacgazdálkodás” a térség egyenlőtlen fejlődését csak felerősíti. A versengő átalakítás eredménye az, hogy „a periferezálódás tengerében kialakulnak a viszonylagos fejlettség szigetei”, noha inkább jellemzők az abszolút „lemaradás” sokkal nagyobb „kontinensei”. Két orosz szerző, egyébként Wallersteint bírálva, adatok tükrében – Raul Prebisch-től Dos Santoson át Hobsbawmig terjedő irodalomra hivatkozva – bizonyítja mindezt a rendszerváltást követő évtizedekre vonatkozóan is: „Például, az 1970-es évek elején a GDP egy főre jutó aránya a fejlett országokban [értsd: a centrumországok – K. T.] több mint 15,4-szerese volt a többi országénak, az 1990-es években pedig már 24-szerese. Egészében a XIX-XX. század folyamán a régiók közti különbség koefficiense, Samir Amin adatai szerint, a roppant szerény 1:2-ről a gigászi 1:60-ra növekedett.” (Szolovjov – Jermolajev 2011, 7–9) Miként jól mutattak rá az ellenalternatívák forrására is, amelyeket Lenin

⁷¹ Haynes – Husan 1999, 72. „Az 1950-es és 1960-as években a szovjet és a kelet-európai stratégia átfogó eredményei nagyon is meggyőzőnek tünnek, mivel a fejlettségbeli hátrány kezdett eltűnni. A múltbeli szomorú teljesítményekhez és a hidegháborús légkörhöz viszonyítva túlzottan is optimista remények támadtak a lemaradás teljes felszámolásáról, ám ezek a remények nem váltak valóra. A hidegháború csak segítette a fejlett világ gazdaságainak általános felvirágzását, és a centrum országaihoz kapcsolódó elmaradottabb gazdaságok is viszonylagos fejlődésnek indultak [...] Noha a kelet-európai gazdaságok relatíve hanyatlani kezdtek, mégsem szabad elfelejtenünk, hogy az 1970-es évek végétől világszerte ugyanez volt a tendencia.” (Haynes – Husan 1999, 72–73)

hozzávetőleg kilencven évvel ezelőtt diagnosztizált. Nevezetesen: „A kapitalizmus a fejlett országokban egyre nyilvánvalóbban megmutatta, hogy képes lecsillapítani a »veszedelmes osztályokat« azzal, hogy megosztja velük a gyarmati fosztogatásból származó jövedelmét. Lenin klasszikus imperializmuselméleti munkájában idézte Engels szavait arról, hogy »elpolgárosodik« az angol proletariátus, élvezzi »Anglia világszereplő és gyarmati monopóliumát«, és észrevételezte az imperializmus arra irányuló tendenciáját, hogy »megbontsa a munkások egységét, és erősítse körükben az opportunizmust«. A szocialisták nyugtalankodtak ugyan, de többségükben mégis csupán némi pótlólagos akadályt láttak itt fölbukkanni, ami azonban mit sem változtat a lényegen.” (Szolovjov – Jermolajev 2011, 13)

Azóta a szocialisták, az egykori kommunisták már teljes egészében betagozódtak a rendszerbe Kelet-Európában is. Azzal a kis különbséggel, hogy megszűntetvén az államszocialista rendszert, a Szovjetuniót, megszűntek azok a kihívások, tények és struktúrák, amelyek ezeket a privilegizált helyzeteket változatlan szinten kikényszerítették a nyugati zónában. A globális tőkeuralom kelet-európai formaváltozata – minden alregionális vagy nemzeti sajtószerűség ellenére – a számára utat törő liberalizmust félretolja, mert azzal az intézmény- és eszközrendszerrel nem lehet biztosítani az értéktöbblet biztonságos kisajtolását a régióban; ennek okairól egyet és másit igyekeztem elmondani ezeken az oldalakon. Megjelenik ismét a tekintélyuralmi forma, amelynek, ha nem is eredetét, de „klasszikus” változatát a két világháború közötti rendszerekben már megismertük. A mai neohorthysta szellemi-politikai restauráció Magyarországon ilyen értelemben nem „nemzeti”, hanem regionális sajtószerűség a kelet-európai félperiférián – ami főként a gazdasági világválság sújtotta időkben általános hatalmi reflex.

A kelet-európai régió újraproletizálásának, az „utolérő stratégia” piaci kísérletének természetes következménye volt az egyenlőtlenségek új típusának kialakulása. Nem véletlen, hogy a hazai historiográfiában is megkezdődött a szociális egyenlőtlenségek történeti formáinak újrafelfedezése, ami tovább ösztönözte a társadalomtörténet már más összefüggésben említett fejlődését. A *szelektív utolérés* éppen a társadalmi egyenlőtlenségek ismert szélsőséges megnyilvánulásaival párosult, ami a társadalomtörténetesek érzékenyebb köreit is óvatossá tette, nehogy antikapitalista irányba „elgaloppírozzák” magukat. Nyilván nem véletlen, hogy a rendszerváltás, a privatizáció nyomán a történészeknek is az *igazságosság* „új”, vagyis régi, még a Marx előtti fogalmára volt szükség, hiszen a marxizmus felfogás az egész problémakört elsődlegesen a társadalmi gazdasági viszonyaiból bontotta-bontja ki. Gyáni Gábor társadalomtörténetesként szintén érzékeny az olyan fogalmak pontos használatára, mint a társadalmi igazság vagy igazságosság. Meglepő azonban, hogy a társadalmi igazságtalanság gazdasági forrásaira még csak rá sem kérdez. (Gyáni 1992, 263–267) A rendszerkritikai elmélet hagyománya

szerint a társadalmi igazságosság, a szabadság, az egyenlőség, a demokrácia fogalmát vagy kiterjesztik a gazdasági és szociális viszonyokra is, vagy pedig ezek a fogalmak gyakorlatilag értelmüket veszítik. Gyáni Gábor e tárgyban így fogalmaz, így védi a gazdag–szegény szembenállás „természetes” rendjét: „Összefoglalva: a társadalmilag igazságos rend mint egyetemes történeti jelenség azon a többnyire kimondatlan konszenzuson nyugszik, amely garantálja a jogok és a kötelességek természetesen egyenlőtlen, történetileg ugyanakkor legitim megoszlását a társadalom különféle csoportjai között.” (Gyáni 1992, 263–264) A *természetes* rend – mint kiderül az írás további részében – csak a polgári társadalom történetében éri el „normalitását”, mert az érvelés szerint a szocializmus XX. századi világában az egyenlőség a szabadság fogalmával szemben határozódott meg. Gyáni Gábor a jog nyelvén beszél és jogi logikát követ a gazdasági és szociális nyelvezet helyett, noha a jog maga nem más, mint a gazdasági és szociális viszonyok kifejeződése egy speciális politikai-jogászti térben. Ezzel visszajutottunk ahhoz a rendszerapologetikához, amellyel szemben a kritikai történetírás sokfelé a világban kezd talpra állni.

A jelzett elméleti-módszertani megfontolások azért sem kerülhetők meg, mert a világrendszer különböző régióinak – és a régiókon belüli alrégióknak – egymáshoz való viszonyában történelmileg létrejött egyenlőtlenségeket sem lehet tisztán jogi érveléssel, sem a „természettörténeti szükségszerűség” determinizmusával magyarázni. A rendszerváltást követő huszonekét év aktuálisá teszi Wallerstein régi elméleti „figyelmeztetését”, amelyet Ránki akadémikus is komolyan vett annak idején: a világrendszer régiói közötti egyenlőtlen csere kialakulásában mindig szem előtt kell tartani az állam szerepét. Az amerikai szociológus-történész a tőkerendszer világméretű kiterjedésének részeként elemezte ezt a hierarchikus és egyenlőtlen szisztémát, amelynek *egészében* kell tekinteni a kelet-európai régiót is. A kelet-európai (vagy latin-amerikai) *utolérés* mind a csere egyenlőtlensége, mind a centrumban létrejött magas szintű gazdasági és (geo)politikai-hatalmi monopolizáció folytán mint *regionális* utolérés tiszta képtelenség. Wallerstein a nyugati centrumrégió államgépezeteinek a kapitalizmus kibontakoztatásában játszott szerepéről úgy ír, hogy az a születés pillanatától magában foglalja az egyenlőtlenséget: „A centrumzónában végbement tőkekoncentráció teremtette meg mind a pénzügyi (fiskális) alapot, mind a politikai motivációt az erős államgépezetek kifejlesztéséhez. Ennek eredményeként vált lehetségessé, hogy nyomást tudjanak gyakorolni a periferiális államokra. A nyomás célja: rákényszeríteni ezeket az államokat, hogy egyezzenek bele az általuk ellenőrzött területek nagyobb szakosításába a gazdasági tevékenység olyan ágaiban, amelyek az áru-lánc hierarchiájának legalján találhatók.” (Wallerstein 1996, 32) Ebben az objektív, a munkamegosztás által determinált hierarchiában találta meg a mai kelet-európai kapitalizmus a helyét; nem a helyi „bolhapiac-

cokon”, hanem egy olyan monopolisztikus piacgazdaságban, amelyen az erősebb, szupranacionális nagytőke diktál. Nos, ennek a helyzetnek a XIX. századtól a mai gazdasági fejlemények alakulásáig kolosszális jelentősége van a félperiférián (Latin-Amerikától Oroszorszáig és egész Kelet-Európában). Mindezek a tapasztalatok valamiképpen intő jelnek tekinthetők a kelet-ázsiai „felzárkózás” hihetetlen tempója láttán, amelynek szintén megvannak a maga határai és kimerülése esetén ott is lesz min elgondolkodnia a történészeknek...

Amikor az új hatalmi igényeknek megfelelően a rendszerváltás folyamatában megkezdődött a marxizmus, a marxista történetírás differenciálatlan lejárata (általában és mindenekelőtt a korábban magukat marxistának tekintő, illetve a korábbi hatalom által marxistának tekintett szerzők által), hamar világossá vált, hogy a történetírás terén is súlyos intellektuális hanyatlás következik be, amely a jövőtől elfordulva vad provincializmussal a múltba réved és így igazolja önmagát. Gyáni Gábor becsületére legyen mondva, hogy nem tagadja, sőt leírja mai történetírásunk hanyatló tendenciáit, újrapolitizálódását, mediaticizálódását, elméleti színvonalatlanságát, motiválatlanságát. Ám a történész (egyik) igazi feladata, ha komolyan vesszük a XX. század nagy történelmi fordulatait és kataklizmáit, hogy felmutassa e kataklizmák forrásait, okait, mélyebb történelmi gyökereit. A történétírók felelőssége – a XX. századi kelet-európai és benne a magyar történelem is ezt mutatja – abban áll, hogy ne kísértsük meg Kliót, ne fogassuk visszafelé a történelem kerekét.

Irodalomjegyzék

- Ágh Attila 1976: „*A német ideológia*” történefffogása. Budapest, Akadémiai Kiadó
- A kelet-európai „elmaradottságról”. Szvák Gyula és Dérczy Péter interjúja Ránki Györggyel 1986 (1979). In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. II. köt. Budapest, Magvető, 510–514.
- Aldcroft, D. – Moreland, S. 1995: *Economic Change in Eastern Europe Since 1918*. Aldershot, Edward Elgar
- Államszocializmus. *Értelmezések – viták – tanulságok*. 2007 Szerk.: Krausz Tamás – Szigeti Péter. Budapest, L'Harmattan
- Állandóság a változásban. *Tőkei Ferenc 70. születésnapjára*. 2000 Szerk.: Puskás Ildikó. Budapest, Politika + Kultúra Alapítvány
- Almási Miklós 1971: *A látszat valósága*. Budapest, Magvető
- Amramovitz, M. 1986: Catching up, forging ahead, and falling behind. *Journal of Economic History*, 46. 385–406.
- Arrighi, G. 1990: The developmentalist illusion: a reconceptualization of the semiperiphery. In: W. G. Martin (Ed.): *Semiperipheral States in the World-Economy*. New York, Greenwood Press, 11–42. Magyarul lásd: A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet* 16 (1992. tél)
- Arrighi, G. 1991: World income inequality and the future of socialism. *New Left Review*, 191, Sept–Oct.

- Artnér Annamária 2006: *Globalizáció alulnézetben. Elynomott csoportok – lázadó mozgalmak*. Budapest, Napvilág
- Bairoch, P. 1976: Europe's Gross National Product: 1800–1975. *Journal of European Economic History*, Vol. 5, No. 2. 273–340.
- Bálint József 2012: *A Szovjetunió gazdasági kirablása dokumentumokban elbeszélve*. Szerk.: Krausz Tamás – Mezei Bálint. Budapest, Ruzsisztikai Könyvek sorozat
- Bartha Eszter 2003: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában. In: Krausz Tamás (szerk.): *Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 15–40.
- Bayari, Celal 2000: Not Making History: Foucault's critique of Marxist vanguards. *Sociological Sites/Sights, TASA*. Adelaide, Flinders University, December 6–8. 1–8.
- Berend T. Iván 1999: *Terelőúton*. Budapest, Vince Kiadó
- Berend T. Iván – Ránki György 1974: Gazdasági növekedés és struktúraváltozások a kelet-európai szocialista országokban a második világháború után. In: Berend T. Iván – Ránki György: *Gazdaság és társadalom*. Budapest, Magvető
- Bibó István 1948: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. *Válasz*, VIII. évf. 10–11. sz. (1948. október–november), 778–877.
- Dokumentumok történeti ruszisztikánk tárgyköréből*. (2000) In: *Poszt-szovjet Füzetek*. XV. Budapest, MRI
- Ecsedi Csaba 1976: Földtulajdon és államszervezet Fekete-Afrikában. In: *Őstársadalom és ázsiai termelési mód*. Budapest, Magvető, 233–342.
- ELTE BTK Levéltár 19/a
- Engels, Friedrich 1970: A porosz parasztok történetéhez. In: *MEM 21*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 228–237.
- Eörsi László 2008: *Angyal István (1928–1958)*. Budapest, Noran
- Eszmélet 2. sz.* (1959. nyár), London, Felelős kiadó: Noszlopi György
- Farkas Péter 2002: *A globalizáció és fenyegetései*. Budapest, Aula
- Ferdinandy Mihály 1986: Középeurópai alakzatok. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. I. köt. Budapest, Magvető
- Földes György 1995: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Budapest, Maecenas Könyvkiadó
- Garai László 2011: Vita a marxizmus tudományos elfogadhatóságáról. Nyílt levél Pálinkás Józsefnek, az MTA elnökének. <http://www.magyardiplo.hu/kezdlap/504-vita-a-marxizmus-tudomanyos-elfogadhatosagarol>
- Gerschenkron, A. 1968: *Continuity in History and Other Essays*. Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press
- Glatz Ferenc 1977: Kérdések a történelem elméleti problémáinak tanulmányozásáról és a történettudomány marxista elméletéről. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Történetelméleti és módszertani tanulmányok*. Budapest, Gondolat
- Glatz Ferenc 2011: Történetírás Magyarországon, 1949–1990. *Történelmi Szemle*, 2011. 3.
- Good, D. F. 1994: The Economic Lag of Central and Eastern Europe: income estimates from the Habsburg successor states, 1870–1910. *Journal of European Economic History*, 1994. Vol. 54. No. 4.
- Grosfoguel, Ramón 2011: A politikai gazdaságtan és a posztkoloniális tanulmányok gyarmatmentesítése. Transzmodernitás, határgondolkodás és globális gyarmatiság. *Eszmélet* 92 (2011. tél), 39–70.
- Gyáni Gábor 1983: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest, Magvető

- Gyáni Gábor 1988: Történészviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. *Valóság*, 1988. 4.
- Gyáni Gábor 1991: Érvék az elkanyarodás ellen. *Buksz*, 1991. tél, 406–409.
- Gyáni Gábor 1992: A társadalmi igazság történelmi fogalma. *Világosság*, 1992. 4.
- Gyáni Gábor 2003: *Posztmodern kánon*. Európai Iskola-sorozat, Budapest, Tankönyvkiadó
- Gyáni Gábor 2006a: A történetírás újragondolása. *Híd*, 2006. 9.
- Gyáni Gábor 2006b: A forradalom társadalomtörténeti paradoxonjai. *Forrás*, 2006. október, 27–39.
- Gyáni Gábor 2008a: Szűcs Jenő, a magányos történetíró. *Forrás*, 2008. június
- Gyáni Gábor 2008b: Keleti és nyugati hatvannyolc: különbözőség és egység. *Mozgó Világ*, 2008. 8. 29–34.
- Gyáni Gábor 2009: A történetíró a diktatúra korában. Ránki György élete és munkássága. In: *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, Századvég Kiadó, 539–551.
- Gyáni Gábor 2010: Rendszerváltozás és történetírás. *Aetas*, 2010. 4. 15–27.
- Gyáni Gábor 2011a: *Magánélet Horthy Miklós korában*. Budapest, Corvina
- Gyáni Gábor 2011b: A történelmi esemény fogalma. *Magyar Tudomány*, 2011. 11. 1324–1333.
- Gyimesi Sándor 1986: Az európai város útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. II. köt. Budapest, Magvető
- Hahn István 1975: Az Ószövetség társadalomképe és az ázsiai termelési mód. *Világosság*, 1975. 2.
- Halecki, Oskar 2000: *A nyugati civilizáció peremén*. Budapest, Osiris – Századvég
- Hanák Péter, Lackó Miklós és Szűcs Jenő beszélgetése. *Jelenkor*, 1983. 5.
- Háy Gyula 1945: *Partizánok tükre*. Budapest
- Haynes, Michael – Husan, Romy 1998: The state and market in the transition economies: critical remarks in the light of past history and current experience. *Journal of European Economic History*, 27: 3 (Winter), 609–646.
- Haynes, Michael – Husan, Romy 1999: Közép- és Kelet-Európa utolérési kísérletei. *Eszmélet* 44 (1999. tél)
- Helyünk Európában* (1986). I–II. köt. Szerk.: Ring Éva. Budapest, Magvető
- Heller, Henry (2011): *The Birth of Capitalism. A 21st Century Perspective. Transition from feudalism to capitalism in Europe and elsewhere*. London, Pluto Press
- Irinyi Károly 1963: *A Naumann-féle „Mitteleuropa”-tervezet és a magyar politikai közvélemény*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Juhász Gyula (1986): Az út vége. Magyarország nemzetközi helyzete és a magyar szellemi élet 1938–1944. *Új Írás*, 3. 63–84.
- Juhász Gyula 1994: *A történész józansága*. Szerk.: Juhász Ferenc. Budapest, OSZK
- Katus László 1967: A kelet-európai iparosodás és az „önálló” tőkés fejlődés kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 1967. 1. 1–43.
- Klanczay Gábor 2009: Közép-Kelet-Európából Közép-Nyugat-Európába: „átmenet” a középkorban. *Századok*, 2009. 6. 1291–1321.
- Jürgen Kocka 2011: A történelem és a társadalomtudományok ma. *Eszmélet* 92 (2011. tél)
- Komoróczy Géza 1975: A földtulajdon az ókori Mezopotámiában és az. ún. ázsiai termelési mód elmélete. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, 1975. XXIV. I.

- Kosáry Domokos 1983: „Kárpát-Európa”-kutatás a Teleki Intézetben. *Valóság*, 1983. 9.
- Kovács Marika – Fraysse, Liliana 2006: *1956. Magyar Október – A munkástanácsok forradalma*. (Visszaemlékezések). Budapest, L'Harmattan
- Kövér György 2010: *Aetates Aetatum. Aetas*, 2010. 4.
- Krausz Tamás 1989: A demokratikus sztálinizmus. *Kritika*, 1989. 8.
- Krausz Tamás 1990: Kelet-Európa konzervatív forradalmi. *Eszmélet* 5 (1990. május), 4–23.
- Krausz Tamás 1991: *Pártviták és történettudomány. Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól” különös tekintettel a 20-as évekre*. Értekezések a történettudomány köréből, 113. Budapest, Akadémiai Kiadó. (A munka egyes részei megjelentek a *Századok* 1983. 3. számában.)
- Krausz Tamás 1993a: Niederhauser Emil Kelet-Európa-konceptiójáról. In: *Szomszédok között Kelet-Európában. Niederhauser Emil akadémikus 70. születésnapjára*. Budapest, MTA TI, 431–443.
- Krausz Tamás 1993b: A Kádár-rendszer és a baloldali ellenzék. (Egy probléma felvetéséhez). *Eszmélet* 18–19 (1993. ősz), 227–229.
- Krausz Tamás 2008a: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Krausz Tamás 2008b: 1968 – a történelmi örökség sokfélesége. A kelet-európai „eset” In: *1968 – Kelet-Európa és a világ. Kelet-Európai Tanulmányok 3*. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 9–18.
- Krausz Tamás 2009: Az új nemzetállamok Kelet-Európában – az etnikai tisztogatás mint legitimitáció. In: *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után. Kelet-Európai Tanulmányok 4*. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 13–23.
- Krausz Tamás 2010: Tézisek a rendszerváltás történeti értelmezéséhez. *Eszmélet* 88 (2010. tél), 80–101.
- Krausz Tamás 2011: *Viták kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Ruzsisztikai Könyvek XXXIII, Budapest, Russica Pannonicana
- Krausz Tamás – Mesterházi Miklós 1985: *Mű és történelem*. Budapest, Gondolat
- Krausz Tamás – Ormos Mária 1999: *Hitler–Sztálin*. Budapest, Pannonica
- Kunfi Zsigmond 1986: Középeurópa. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. I. köt. Budapest, Magvető
- Lendvai L. Ferenc 1997: *Közép-Európa-konceptiók*. Budapest, Áron Kiadó
- Lomax, Bill 1989: *Magyarország 1956*. Budapest, Aura Kiadó
- Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok*. (1986) Sajtó alá rendezte: Kemény István és Bill Lomax. Párizs, Magyar füzetek
- Marx, Karl (1975): *A tőke*. I. köt. Budapest, Magyar Helikon
- Marx–Engels Válogatott Művek*. 1975, Budapest, Magyar Helikon
- Marx, Karl – Engels, Friedrich 1974: *A német ideológia*. Budapest, Magyar Helikon
- MEM 46*. I. köt. (1972) Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Medusevszkij, A. N. 2011: „Ruszszkaja paradigma” i io pereoszmüszlenyie v isztorioigrafii sztran Centralnoj i Vosztocsnoj Jevropü: k 15-letyiu Centra Ruszjisztiki Budapestckogo Univerzityeta im. Loranda Etvesa. *Roszszijszkaja isztorija*, 2011. 3.
- Menyhárt Lajos 1983: *Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón (1895–1906)*. Budapest, Akadémiai Kiadó

- Mészáros István 1995a: A közösségi gazdálkodás rendszere és az értéktörvény szerepe Marxnál és Lukácsnál. *Eszmélet* 26 (1995. nyár) 195–228.
- Mészáros, István 1995b: *Beyond Capital. Towards a theory of transition*. London, Merlin Press
- Mészáros István 2008–2010: *A tőkén túl*. I-IV. Budapest, Eszmélet Alapítvány – L'Harmattan Kiadó
- Mészáros, István 2010: *Social Structure and Forms of Consciousness*. Vol. II. New York, Monthly Review Press
- Nagy Imre 2006: *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956-1957*. (Szerk.: Vida István), Budapest, Gondolat
- Naumann, Friedrich 1915: *Mitteleuropa*. Berlin, Reimer
- Niederhauser Emil 1958: Zur Frage der osteuropaischen Entwicklung. *Studia Slavica*, 1958. 3–4. 359–371. (Magyarul In: Ring Éva /szerk./ 1986: *Helyünk Európában*. II. köt. Budapest, Magvető, 212–222.)
- Niederhauser Emil 1962: *Jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Niederhauser Emil 1977: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Niederhauser Emil 1988: A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. *Magyar Tudomány*, 1988. 9.
- Niederhauser Emil 1994: A nemzeti mozzanat a kelet-európai történetírásban a hosszú XIX. század második felében. *Magyar Tudomány*, 1994. 2. 129–142.
- Niederhauser Emil 2001: *Kelet-Európa története*. História Könyvtár, MTA TI
- Noiriel, Gérard 2001: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Nolte, Ernest 1987: *Zwischen Geschichtslegende und Revisionismus in Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. Munich
- Ormos Mária 2007: *Közép-Európa – Volt? Van? Lesz?* Budapest, Napvilág Kiadó
- Orosz István 1977: *Jobbágyköltözés és köznemesség Kelet-Európában a XV-XVI. században. Egyetemes Történeti Tanulmányok XI*. Debrecen
- Pach Zsigmond Pál 1963: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Pach Zsigmond Pál 1991: A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén. *Buksz*, 1991. ősz. 351–361.
- Palotás Emil 2003: *Kelet-Európa története a XX. század első felében*. Budapest, Osiris
- Palotás Emil 2011: „Köztes Európa” kialakulása az I. világháború után. In: *Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. Budapest, 763–769.
- Pók Attila 2006: Konfrontation oder Kooperation? Die Westdeutsche Ostpolitik und Ungarn in den 1970er Jahren. In: *Kelet-Európa: történelem és sorsközösség. Palotás Emil 70. születésnapjára*. Budapest, ELTE Kelet-Európa Története Tanszék
- Pokrovskij, M. N. 1925: Trockizm i „oszobennosztyi” isztoricseszkoje razvitija Roszszzii. *Kommunizisztjicseszkiy Internacional*, 1925. 3.
- Pritz Pál 2011: Magyar külpolitika – a csatlósság és a revízió között. In: Pritz Pál: *Az objektivitás mítosza?* Budapest, Magyar Történelmi Társulat
- Radice, Hugo 2010: Félúton a paradicsomba? A félperiféria-fogalom értelmezése. *Eszmélet* 85 (2010. tavasz)

- Rainer M. János 1999: *Nagy Imre 1953–1958. Politikai életrajz II.* Budapest, 1956-os Intézet
- Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról.* (2010) Szerk.: Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
- Romsics Ignác 2010: A magyar történetírás intézményrendszere és fórumai. *Aetas*, 2010. 4. 7–17.
- Romsics Ignác 2011a: A magyar történetírás gleichschaltolása 1945–1949. *Rubicon*, 2011. június
- Romsics Ignác 2011b: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.* Budapest, Osiris
- Sipos Péter 2006: Iparfejlesztés és a magyar munkásság. *História*, 2006. 6–7.
- Standeisky Éva 2011: A közvetlen demokrácia az 1956-os forradalomban. *Élet és Irodalom*, 2011. november 18.
- Szalai Erzsébet 2009: A magyarországi újkapitalizmus válsága. Mérleg a politikai rendszerváltás után húsz évvel. In: Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve.* L'Harmattan – MTA PTI
- Szalai Pál 1998: Bibó szocializmusképe ürügyén. *Eszmélet* 37 (1998. tavasz)
- Szalai Pál 2001: A Horthy-rendszer jellegéről. *Eszmélet* 52 (2001. tél)
- Szekfű Gyula – Hóman Bálint – Kerényi Károly (szerk.) 1936: *Egyetemes történet.* Budapest, Magyar Szemle Társaság
- Szerdahelyi István 2005: *A sohasem létezett szocializmus.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó
- Szigeti Péter 1988: Felfogások a magyar társadalom modernizációjáról. In: Krausz Tamás – Tütő László (szerk.): *Válaszúton.* Budapest, ELTE ÁJTK, Politikatudományi Füzetek 7.
- Szigeti Péter 2005a: *Világrendszerműködésben. Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma.* Budapest, Napvilág Kiadó
- Szigeti Péter 2005b: A hatalom filozófusa – az államról. *Eszmélet* 68 (2005. ősz)
- Szigeti Péter 2011a: A magyarországi újkapitalizmus természete és helye a világrendszerben. In: Szigeti Péter: *Társadalomkutatás – mi végre?* Budapest – Győr, Universitas-Győr Non-profit Kft, 176–189.
- Szigeti Péter 2011b: A félperiféria-vita jelentősége. In: Szigeti Péter: *Társadalomkutatás – mi végre?* Budapest – Győr, Universitas-Győr Non-profit Kft, 198–214.
- Szolovjov, Szergej – Jermolajev, Szergej 2011: Immanuel Wallerstein – A történelmi kapitalizmus mítoszai. *Eszmélet* 91 (2011. ősz)
- Sztálin Művei 13. köt. (1951) Budapest, Szikra
- Szűcs Jenő 1974a: Egy kis visszapillantás: a modern nacionalizmus történeti típusai. In: Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem.* Budapest, Gondolat
- Szűcs Jenő 1974b: A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látásmódja. Hozzászólás egy vitához. In: *Nemzet és történelem.* Budapest, Gondolat
- Szűcs Jenő 1983: *Vázlat Európa három történeti régiójáról.* Budapest, Magvető. (Eredetileg, de nem a végső formában: *Történelmi Szemle*, 1981. 3. 313–359.)
- Szvák Gyula 1984: Az „orosz feudalizmus” historiográfiájának vázlata. In: *Világ-történet*, 1984/3.
- Szvák Gyula 1988: Concepts of „Russian Feudalism” in Russian Historiography. In: *Hungaro-Slavica*, 1988, 203–220.

- Szvák Gyula 1999: Meszto Roszszii v Jevrope (v szrednyevekoveje i rannyeje novoe vremja). In: *Meszto Roszszii v Jevrope. The Place of Russia in Europe.* Ruszisztikai Könyvek V. Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet
- Szvák Gyula 2000: „Durno” li govority o „ruszszkom feodalizme”? K isztoriografii voprosza. In: *Trudi Insztituta Roszszijszkoy Isztorii pri Roszszijszkoy Akagyemii Nauk za 1997-1998 gg.* vip. 2, 5–28, obszuzsgyenyije doklada, Moszkva, 28–55.
- Szvák Gyula 2006: Az „orosz feudalizmus” a szovjet korszakban. In: *Kelet-Európa: történelem és sorsközösség. Palotás Emil 70. születésnapjára.* Budapest, 285–300.
- The Goebbels Diaries.* (1948) Ed. Louis P. Lochner, New York, Popular Library
The Institute for the Study of Totalitarian Regimes. <http://www.ustrcr.cz/cs/obeti-okupace>
- Tókei Ferenc 1963: *Sur le mode de production asiatique.* Les Cahiers du C.E.R.M. Paris, Éditions sociales
- Tókei Ferenc 1969: *Zur Frage der Asiatischen Produktionsweise.* Neuwied, Luchterhand Verlag
- Tókei Ferenc 1971: *A társadalmi formák elméletéhez.* (Második, lényegében változatlan kiadás.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Tókei Ferenc 1974: *A szocializmus dialektikájáról.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Tókei Ferenc 1975: *K tyeorii obszcsesztvennih formacii.* Moszkva, Izdat. Progressz
- Tókei Ferenc 1979: L'Ontologie de l'être social. Notes sur l'ouvre posthume de György Lukács (1885–1971). *La Pensée*, 1979. No. 206. 29–37.
- Történetelméleti és módszertani tanulmányok.* (1977) Szerk.: Glatz Ferenc, Budapest, Gondolat
- Tütő László 2010: Liberalizmus és demokrácia ellentéte Lukács György társadalomfilozófiájában. In: Krausz Tamás (szerk.): *Lukács György és a szocialista alternatíva. Tanulmányok és dokumentumok.* Eszmélet Kiskönyvtár, Budapest, Eszmélet Alapítvány – L'Harmattan Kiadó, 15–68.
- Tütő László 2011: „Bírálni jöttem Lukácsot, nem dicsérni”. Felszólalás a *Lukács György és a szocialista alternatíva* című kötet (Budapest, Eszmélet Alapítvány – L'Harmattan Kiadó, 2010) könyvbemutatóján. *Eszmélet* 89 (2011. tavasz)
- Tütő László 2012: Kik a marxisták, és miért nem akarnak kommunizmust? *Eszmélet* 93 (2012. tavasz)
- Tyeorija dogonyjajuscsego razvitija Je. A. Preobrazszenskogo i szovremennoszty.* (2011) *Vidajuscieszja ekonomiszti Roszszii* (Szerk.: M. I. Vojekov), Moszkva
- Ungváry Krisztián 1998: A magyar megszállás Ukrajnában és Lengyelországban 1941–1944. In: *Nagy Képes Millenniumi Hadtörténet.* Osiris–Századvég
- Ungváry Krisztián 2004: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Budapest, Osiris
- Váczy Péter 1986: A középkori Kelet-Európa. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában.* I. köt. Budapest, Magvető
- Válaszúton.* (1988) Politikatudományi Füzetek 7. Szerk.: Krausz Tamás – Tütő László. Budapest, ELTE ÁJTK
- Varga Éva Mária 2009: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében.* Ruszisztikai Könyvek XXIII. Budapest, Russica Pannonicana
- Varga Éva Mária – Hrisztoforov, Vaszilij 2011: Werth Henrik vezérkari főnök valótlomása szovjet fogságban. In: *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta*

- meg a náci Németország a Szovjetuniót. Ruzsisztikai Könyvek XXXII. Budapest, Russica Pannonicana, 187–270.
- Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.* Budapest, Gondolat
- Wallerstein, Immanuel 1996: *Historical Capitalism with Capitalist Civilisation* (2nd ed.) London, Verso
- Wallerstein, Immanuel 2002: New Revolts against the System. *New Left Review* 18, 2002. November–December
- Wheatcroft, S. G. – Davies, R. – Cooper, J. 1986: Soviet industrialisation reconsidered: some preliminary conclusions about economic development between 1926 and 1941. *Economic History Review*, Vol. XXXIX., No. 2. (May)
- Wiener György 2009a: A fogalomképzés marxi módszertana. In: *Történetelméleti és politológiai tanulmányok.* Budapest, L'Harmattan, 7–78.
- Wiener György 2009b (2000): A közösségi és állami tulajdon az „ázsiai” termelési módban. In: *Történetelméleti és politológiai tanulmányok.* Budapest, L'Harmattan, 81–114.
- Wittfogel, Karl A. 1959 (1957): *Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power.* Yale University
- Zimmermann, Susan 1998: Az utolérő fejlődés a társadalomkritikai gondolkodásban. In: Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika.* Budapest, Napvilág Kiadó, 40–69.
- Zimmermann, Susan 2012: The transparent global history. The contribution of Vienna global studies. *Historical Reflections* 38. évf., 2012. 2. sz. 123–138.
- 1968 – *Kelet-Európa és a világ.* (2008) Szerk.: Bartha Eszter – Krausz Tamás. *Kelet-Európai Tanulmányok* 3. Budapest, L'Harmattan

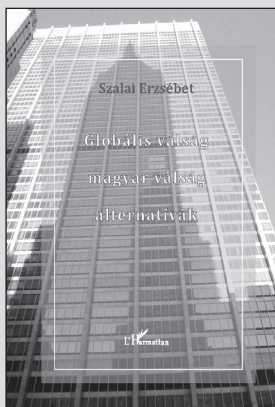
A l'Harmattan Kiadó gondozásában megjelent:

Ferge Zsuzsa:
Vágányok és vakvágányok a társadalmpolitikában

Ladányi János:
Leselejtezettek
A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piaccgazdasági átmeneti időszakában

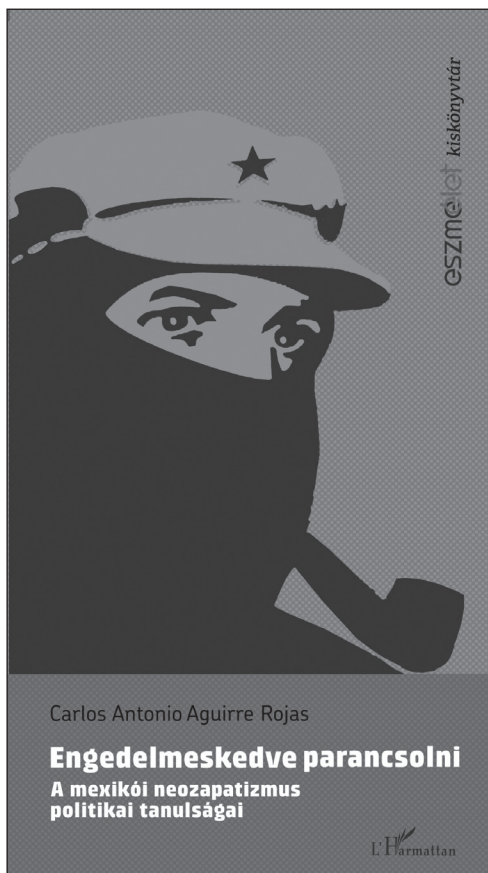

Szalai Erzsébet:
Globális válság, magyar válság, alternatívák

MEGJELENT

az **eszmélet** kiskönyvtár
új kötete

Az előfizetési címen, 650 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1: Beköszöntő. Peresztrojka, adósságválság; 4: Kapitalizmus, szocializmus, sztálinizmus, anarchizmus; 5: Kelet-Európa fordulatai, nacionalizmus, alternatívák; 6: Nemzetek, etnikumok, kisebbségi politika; 7: Erőszak a társadalomban, terrorizmus, pedagógia; 21-22: Szociálpolitika. Gyermekvédelem, Jugoszlávia; 23: Demokrácia, harmadik világ, iszlám, felzárkózás; 24: Privatizáció, gazdaságelmélet, futball és piac; 25: Az államszocializmus története, gyarmati demokrácia; 27: Információs társadalom, média, alapítványok; 28: A munka világa – szakszervezetek, munkanélküliség; 29: NATO. A demokrácia mint uralom; 30: Államháztartási reform. Nyelv és politikum. Eutanázia; 31: Ökológia, Kína, alkotmányozás; 32: Osztályok, nemek, etnikumok; 35: Szappanoperák. Európai Unió. Agrárválság; 36: Gazdaságpolitikai alternatívák. A politikai elit. Baloldal Erdélyben; 37: A Kommunista Kiáltvány. Forradalmak: 1789, 1848, 1917; 38: Forradalmak a XX. században. A liberális gazdaságpolitika; 39: Szakértők. Ökológia. A Világbank és Magyarország; 40: Emberi jogok. A szabadkereskedelem mítosza; 42: Szex és politika. Sport és társadalom. Háború Jugoszláviában; 44: A felzárkózás délibábjá. Háború – határok nélkül; 45: Auschwitz különössége. Jelentés a GULAG-ról. Klónozott jövő; 46: Clinton, a háborús bűnös? Marx a toplista élén; 47: A monopoltőke az ezredfordulón. Labdarúgás alulnézetből; 49: Gyermek nyomora, NATO-bűnök Európában; 50: Az új baloldal ezredfordulója, EU: csatlakozás – csatlakozás? 51: Gazdasági válság Amerikában. Az antiglobalizációs ellenállásról; 52: A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; 53: A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; 54: Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? 56: Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; 57: A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; 58: Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; 59: Új világrend? Államszocializmus-vita; 60: India. József Attila. Lukács-tanítványok; 61: Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; 62: Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; 64: EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; 65: József Attila. II. világháború; 66: József Attila-év. Zsukov. Xenorasszizmus; 67: Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; 68: Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; 69: „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; 70: Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; 71: Civil mozgalmak. Kína; 72: 1956 másként. A lengyel szükségállapot; 73: Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; 74: Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; 75: Információs társadalom és a közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; 76: A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányjai; 77: Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; 78: Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; 79: Élelmi-szerválság, választói osztályhelyzet; 80: Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; 81: Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; 82: Háború Gázában. Osztály és nemzet; 83: Politikai iszlám. Bolivari forradalom; 84: G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; 85: Korrupció. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. 86: Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; 87: Változatok a félperifériára: Kína, Kirgízia, India, Brazília; 88: Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; 89: Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; 90: Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; 91: Wallerstein világrendszer-elmélete. Munkásosztály; 92: Wallerstein világrendszer-elmélete II. Beatles-apokrif; 93: A „fülkeforradalom” államrendje. Occupy.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámalszámon fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

Associations

Carlos Antonio Aguirre Rojas: Popular Rebellions in 2011 – in Historical Respect

The wave of popular rebellions in 2011 taught us many lessons and raised several questions. However, the collective experience that the capitalist state and capitalism itself, as the possessor and producer of exclusive power and structural violence, are totally illegitimate and anachronistic – seems to be certain. The people, according to the author, are mature enough to understand this. Yet, how to move on? How to create a movement after mobilization? Where are the bridges, which link the struggle of today with a very different tomorrow? 5

Variations on a theme

Seminars on Mészáros in Brazil – Károly Csala ..... 26**Maria Orlanda Pinassi: István Mészáros, a Classic of the 21st Century**

In the recent apology of the capital, the maker of the perpetual motion in history, there is no trace of any revolutionary: the new apologists slavishly follow its uncontrolled commandments, exactly in the period of its fall. All of them, unilaterally say that there is no alternative to this system – denounces the classic of the 21st century the mainstream bourgeois ideology of our times 29

Jorge Beinstein: At the Beginning of a Long Road: the Decline of Capitalism, Nostalgia and Hope in the 21st Century

In the 2008 crisis, government subventions were used to fight it – urging consumers to purchase cars and property – but the price of the temporarily recovery was rising state debt with no control. The decline of the core of capitalism, the US economy, will drag in the whole world. By deploying all of its anti-crisis tools accumulated over its history, the by now 'outworn capitalism' is not able to curb its serious diseases. We cannot expect a simple replacement of the unipolar world with an effective multipolar one but a very lasting decline. Barbarism is marching on the streets but the suppressed are also preparing to rise up 38

Brett Clark – John Bellamy Foster: The Dialectic of Social and Ecological Metabolism: Marx, Mészáros, and the Absolute Limits of Capital

István Mészáros wrote already about the structural crisis of capital in the early 1970s with a strong ecological critique. The capital system, points out Mészáros, is not a mechanism that can be logically controlled. On the contrary, the logic of capital overwrites everything, including health care, education, production and the ecology. The drive for eternal accumulation undermines the conditions of existence. The logic of capital contradicts the ecological approach but a socialist society will be built on social and ecological sustainability 51

Analysis

John Gulick: The Long Twentieth Century and Barriers to China's Hegemonic Succession

By examining the systemic contradictions of present day capitalism, Giovanni Arrighi came up with a provocative hypothesis, namely no state could become globally hegemonic after the demise of the hegemony of the US, thus the further operation of global capitalism can be questioned. However, he later he forecast that China will be the next hegemonic power. The profound analysis economic, geostrategic and ecological factors suggest that Arrighi was over optimistic concerning China as its way to hegemony is full of barriers, similarly to the huge obstacles in the way of capitalism to long term existence 64

Miklós Mitrovits: The Criminalisation of History. Lustration, Litigation and Compensation in the Czech, Polish and Hungarian Practice (1989-2012)

The study outlines the practice of 'history policy' of the Czech, Polish and Hungarian political right in the past 20 years. This summary is a reaction to the frontal attack on national history by the Hungarian right wing government, which declared the period 1944-1989 as criminal, expelling it from the thousand year long history of Hungary. Although this phenomenon is not typically Hungarian – there were also attempts in the Czech Republic and Poland for biased reinterpretations – the criminalisation of history is uniquely extreme here 98

Culture

Gyula Hegyi: Marx in the Cinema

Analysing social developments from a Marxists point of view is traditional in this journal, while this approach is mentioned in other circles mostly with a negative context, if it is mentioned at all. To hear about Marxism inspired art, for instance films, or about analyses and debates about the link between Marxism and films, we have to go back in time or far away, leaving the Continent arriving in the Preston University, US – from where the author reports..... 120

Faces

Károly Hemző – Klára Szarka 127

Flipside – a different view

László Tütő: Who Cares about Józsi the Beggar? (To the Dilemma of the Less Worst and the First Best) Methodological Contemplation on Principles and Compromises

Some humanists intend to protect humans by giving the ones in need aid. Some other humanists intend to protect humans by giving the ones in need exactly no aid..... 129

From fact to fact

Viktor Marsai: US Neoconservatives and the Securitization of Islam

After the several decade long activism of US neoconservatives, approaching issues as security control problems became a standard element in politics. By

reinterpreting the concept of security, security control has spread into areas, where problems cannot be solved by this approach. Its most severe symptom was the 2003 invasion in Iraq and the launch of the 'war on terror'. These clearly show the threat of uncontrolled security control and the business and political interests behind..... 139

Miklós Mitrovits: **EURO 2012 in East Europe. Remarks to a European Championship on the Semi-Periphery**

In 2012, Poland and Ukraine host the final of the European Football Championship. There are serious political and business fights behind. We can enjoy a semi-peripheral championship in Europe, where geopolitics and business has priority over the game, where Western stereotypes on the East are shown fully, where the purchasing power of the middle class wins over football fans, where domestic political elites use the event to increase their legitimacy and oppress their opposition..... 156

Bookmark

Eszter Bartha: **Merlin and his Pupil. Interpreting a biography.**

On the book Walter Isaacson: Steve Jobs [Hungarian edition *Steve Jobs életrajza*. Budapest HVG Kiadó 2011]..... 164

Bálint Mezei: **Is life 900 day long? The History of the Leningrad Blockade in Hungarian.**

On the book József Bálint: *900 nap 300 évből – Leningrád* [900 Days out of 300 Years –Leningrad] 2nd and revised edition Budapest Agroinform Kiadó 2010 ... 174

Supplement

Támás Krausz: **The Hungarian Historiography and Marxism. Comments on the nature of the problem of Eastern Europe** 182

Illustrations: Photos of Károly Hemző

Cover image: Ninety thousand people on the Hungarian-Soviet match in *Népstadion* (People's Stadium), 1959 Károly Hemző's photo

Szerkesztőbizottság: Andor László, Bartha Eszter, Bózsó Péter, Fülöp Ádám, Kálai R. Gábor, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (felelős szerkesztő), Matheika Zoltán, Mitrovits Miklós, Nagy Éva, Szarka Klára, Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Balogh András, Bayer József, Bihari Péter, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Konok Péter, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Vigvári András, Wiener György, Zágoni Miklós, Z. Karvalics László

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

Olvasószerkesztő: Márkus Péter

A szerkesztőség levelezési címe:

Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (1) 338 4295, e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Borítóterv: Verebes György

Nyomdai előkészítés: **indigoline**, Budapest

Nyomás: Robinco Kft., felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Andor László (elnök)

Adminisztrációs, terjesztési és előfizetési ügyek:

Nagy Éva, Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.,

tel.: +36 (30) 567 6815; e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: 311-2819

Előfizetés külföldről: 25 euró (postaköltséggel)

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051 Budapest, Vígadó tér 1.

Előfizetési díj: 2600,- Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Nagy Éva fenti címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000